

આ પુસ્તક નીચેને ઠેકાણેથી મળશે

આફ્રિકામાં

૧. નાનજી કાળીદાસ મહેતા.
યુગાંડા યુગર ફેક્ટરી,
પો. બો. નં. ૧ લુગાલી.
૨. હોષમા કોટન કંપની લીમીટેડ,
કંપાલા.
૩. કેન્યા ટેલી મેક્ષની એફીસ,
મોંબાસા.

હિન્દુસ્તાનમાં

૧. મેસર્સ. આર. આર. ચૌધરી કું.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.
૨. “લોકાણા હિતેચ્છુ” પત્રની ઑફીસ,
રાજકોટ-(મહિપાવાડ)
૩. મહારાણા ભદ્રમ લીમીટેડ,
પોરબંદર.
૪. રામુ પરમાનંદ ઠક્કર
રાણપુર. (B. S. Ry.)

શ્રી. નાનજી મવિદાય મહેતા

નિવેદન

યુરોપનો પ્રવાસ કરનારાઓની સખ્યા આજકાલ એટલી મોટી થઈ ગઈ છે કે હવે તેમાં પ્રથુ માહસ કે મહત્ત્વ રહેતું નથી. થોડા પરમે પહેલાં જ્યારે રૂઢિચુસ્ત શાંતિઓ વિનાયત જન આવનારાઓનો બહિષ્કાર કરતી અને સુધારક સમાજ તેનાઓનું બહુમાન કરતો ત્યારે, અને યુરોપનો પ્રવાસ કરનારાઓની સખ્યા આપણા દેશમાં અને ખાસ કરીને આપણા પ્રાંતમાં ઘણી જૂન હતી ત્યારે એમાં કેં નવીનતા, વિશિષ્ટતા, હિંમત અને સાહસ સમાયલા હતાં. અત્યારે તો એમાંનું કશું જ રહેલું નથી.

ઉપગત, યુરોપની મુસાફરી કરી આવેલાઓ પૈકી ઘણાઓએ મારા પહેલાં એ વિશેનાં પુસ્તકો અથવા છાપાઓ કે માસિકોમાં લેખો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલા છે એમાંના ઘણાંક પુસ્તકો તો સારા સારા વિદ્વાનો અને કલમગાજોના હાથે લખાયેલા છે અને ખૂબ વાચવાલાયક તથા રસિક છે એટલે એ રીતે જોતા તો મારાં આ પુસ્તકમાં પણ કશી નીતના નથી.

તો પછી, વાચનારના મનમાં કદાચ પ્રશ્ન થશે કે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં મારો હેતુ કેવલ આત્માનિમાનની અને આત્મ-

યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. આ યુદ્ધ થવાથી ધણા છાપખાનાઓ
નષ્ટ થયા. જેથી આ પુસ્તક પ્રકાશનને આટલો વિનય થયો તે
માટે વાચકવર્ગની તથા સોહી મિત્રોની ક્ષમા ચાહું છું.

આ નિવેદનમા મારે વાચકવર્ગને જણાવવું જોઈએ કે હું
સાક્ષર નથી, વિદ્વાન નથી. ગામડાની નિશાળમા ત્રણ ચોપડી બંધ્યો
છું. આટલું શિક્ષણ લાઇને ૧૨ વર્ષની નાની ઉંમરે હું વહાણમા
આફ્રિકાની પહેલી મુસાફરીએ નીકળ્યો. આવું યોડું શિક્ષણ
લીધેરને સરસ્વતી દેવી સાથે કેટલોક સબધ હોય તે વાચનાર
કંપી શકશે.

જાતે નાની ઉંમર હતી, છતાં દેશાટનનો ખારે શોખ હતો.
અને મારી છાદ્મીમા ઇશ્વરે અને ધણા જ દેશો જોવાનો લાલ
આપ્યો છે, જેથી હું તેનો ઉપકાર માનું છું. દેશાટન કરનાથી મને
જેટલું જાણવાનું મળ્યું છે તેટલું જાણનાવું અને કોઈ પણ કોટેજની
ડીથી લેવાયી પણ ન મળત એમ હું માનું છું. મેં જે જે દેશો
જોયા છે તે ફક્ત જોવા માટે જ નહિ પરંતુ ખાસ કરીને
વેપારી દૃષ્ટિબિંદુથી જોએવા છે અને આ મુસાફરી પણ મુખ્યત્વે
એ હેતુથી જ કરેલી. યુરોપની મુસાફરી કરના તો ધણા જાય
છે, પરંતુ ખાસ વેપારી દૃષ્ટિથી જ જનારા ખાલુ જ ઓછા
હોય છે.

આફ્રિકા તરફની મારી પહેલી સફર દરમ્યાન મેં માડાગાસ્કર,
કેંચકોલોની, જોયા. ત્યારબાદ સ્વેડેશ ગયો. ખીજી મુસાફરી દરમ્યાન
જમ્બીયા, કેન્યા, યુગાન્ડા, ટાંગાનીકા, સોમાલીલેન્ડ, બેન્ગ્લાલેન્ડ કોંગો,
ઇટાલીયન કોંગો તથા સુદાન અને માડાગાસ્કર (ફરીવાર) તથા
મોરેશીયસ જોયા. ત્યારબાદ હિન્દુસ્તાન ગયો ત્યારે કાશ્મીરથી
કન્યાકુમારી અને દ્વારકાથી આસામ એમ હિન્દુસ્તાનનો ખૂણેખૂણો
ફરીફરીને જોયો. હવે પુરતમા જ, ઇશ્વરેચ્છા તો સાલ્ય આફ્રિકા
અને પોર્ટુગીઝ ઇસ્ટ આફ્રિકા તરફ જવાની ઉમેદ છે.

પ્રશસ્તિની લાગણીઓ ગતોપવાનો જ છે ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો તેના ઉત્તરમાં મારે થોડું કહેવાનું છે

યુરોપના દરેક પ્રવાસીના પ્રવાસનો હેતુ નીચીરાગો હોય છે કેમકે વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે જાય છે, કેમકે તદુસ્તી સુરાસ્વા માટે જાય છે, કેમકે સ કાર ત કૃત્રી નીમાઈ, પ્રગતે પેમે પરિદો અને મશિનોમાં ગોખાના પુતળા જનવા માટે જાય છે, કેમકે સાધનસપત અને વ્યવસાય વગરના માણસો—જેમાં મુખ્ય વે આપણ દેશના રાજ્યમહારાજાઓ આવી જાય છે—યુરોપના પાર્થિવ મોજશોખ નિરુદ્ધગપટો માણવા માટે જાય છે, અને કેમકે તો વળી, ઉત્તગવસ્થામાં, ગુમાવેલું યૌવન પાછું મેળવવા માટે પણ યુરોપ દોડ્યા જાય છે આમ દરેક પ્રવાસી જુદા જુદા હેતુથી યુરોપનો પ્રવાસ ખેડે છે અને પોતાના હેતુને અનુરૂપ એવી દૃષ્ટિએ ત્યાંનું નિર્ગમણ કરે છે

એ રીતે, યુરોપનો પ્રવાસ કરવામાં મારો પ્રધાન હેતુ ત્યાંના વેપાર અને દુશ્મ-દ્વેષોગો નજરે નિહાળવાનો અને માગ પોતાના ડાખાનાઓ માટે કેવીકે બારે કીમતની મશિનરી નજરે જોઈ, તપાસીને ખરીદી કરવાનો હતો. એને માગ પ્રવાસમાં મે યુરોપનું નિરીક્ષણ માત્ર એક વેપારીની, એક ડાખાનાદારની દૃષ્ટિએ જ કરેલું છે, અને તે સ્વરૂપમાં જ આ પુસ્તકમાં જનું કરેલું છે. મને લાગે છે કે આફ્રિકામાં મારી માફક વેપારધંધામાં પડેલા મારા અનેક દેશવધુઓને આ પુસ્તકમાંથી એ વિચારમાં કેમકે કેમ નવું જાણવાનું જરૂર પ્રાપ્ત થશે અને તેથી આ જનના ધણા પુસ્તકોમાં એક વધુ પુસ્તકનો ઉમેરો કરવા માટે વાચનાગઓની મારી માગવાની મને જરૂર લાગતી નથી

મારી આ મુસાફરીને પુસ્તકમાં સ્વરૂપમાં બહાર પાડવા માટે ધણા સ્નેહી બાઈઓના માગ ઉપર યત્નો આવેલા અને પેપરોમાં પણ સૂચના થયેલી આ જતાન્તને પુસ્તકનું સ્વરૂપ આપવા મને પણ વિચાર થયેલ પગલું એવામાં હિંદુસ્તાનમાં સવિનયમગના

યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. આ યુદ્ધ થવાથી ઘણાં છાપખાનાંઓ
બંધ થયાં. જેથી આ પુસ્તક પ્રકાશનને આટલો વિલંબ થયો તે
માટે વાંચકવર્ગની તથા સ્નેહી મિત્રોની ક્ષમા ચાહું છું.

આ નિવેદનમાં મારે વાંચકવર્ગને જણાવવું જોઈએ કે હું
સાક્ષર નથી, વિદ્વાન નથી. ગામડાની નિશાળમાં ત્રણ ચોપડી ભણ્યો
છું. આટલું શિક્ષણ લઈને ૧૨ વર્ષની નાની ઉંમરે હું વહાણમાં
આફ્રિકાની પહેલી મુસાફરીએ નીકળ્યો. આવું થોડું શિક્ષણ
લીધેલને સરસ્વતી દેવી સાથે કેટલોક સંબંધ હોય તે વાંચનાર
કંઈપી શકશે.

ભલે નાની ઉંમર હતી, છતાં દેશાટનનો મારે શોખ હતો.
અને મારી જીંદગીમાં ધધરે મને ઘણા જ દેશો જોવાનો લાભ
આપ્યો છે, જેથી હું તેનો ઉપકાર માનું છું. દેશાટન કરવાથી મને
જેટલું જાણવાનું મન્યું છે તેટલું જાણવાનું મને કોઈ પણ કોલેજની
ડીગ્રી સેવાથી પણ ન મળત એમ હું માનું છું. મેં જે જે દેશો
જોયા છે તે ફક્ત જોવા માટે જ નહિ પરંતુ ખાસ કરીને
વેપારી દૃષ્ટિબિંદુથી જોએલા છે અને આ મુસાફરી પણ મુખ્યત્વે
એ હેતુથી જ કરેલી. યુરોપની મુસાફરી કરવા તો ઘણા જમ
છે, પરંતુ ખાસ વેપારી દૃષ્ટિથી જ જનારા બહુ જ ઓછા
હોય છે.

આફ્રિકા તરફની મારી પહેલી સફર દરમ્યાન મેં માડાગાસ્કર,
કેંચકોસેની, જોયાં. ત્યારબાદ સ્વદેશ ગયો. બીજી મુસાફરી દરમ્યાન
જંગબાર, કેન્યા, યુગાંડા, ટાંગાનીકા, સોમાલીલેંડ, એન્જીયન કોંગો,
ઇટાલીયન કોંગો તથા સુદાન અને માડાગાસ્કર (ફરીવાર) તથા
મોરેશીયસ જોયાં. ત્યારબાદ હિન્દુસ્તાન ગયો ત્યારે કાશ્મીરથી
કન્યાકુમારી અને હારકાથી આસામ એમ હિન્દુસ્તાનનો ખૂણેખૂણે
ફરીફરીને જોયો. હવે ઘરતમાં જ, ધધરેચ્છા તો સાઉથ આફ્રિકા
અને પોર્ટુગીઝ ઇસ્ટ આફ્રિકા તરફ જવાની ઉમેદ છે.

દેશાટનથી ફાયદા થાય છે તે દેશવાના શબ્દો નથી, તે માત્ર અનુભવથી અનુભવી જાણી શકે. મનુષ્યના આચાર તથા વિચારમાં ધણુ જ પરિવર્તન થાય છે. મેં મારા જીવન દરમ્યાન સુખ અને દુઃખ બન્ને જોયા છે. સુખ તો સહેનાઈથી ભોગવી શકાય છે, પણ દુઃખ ભોગવાને મારામાં હિંમત આવી હોય તો તે ફક્ત દેશાટનને લીધે જ.

મારા જીવનનો મોટો ભાગ લોહાં-લાકડાં, સીમેન્ટ-કોંક્રેટમાં, એજનો, બોઈનરો, પંખિયા, રેલ્વેની સડકોમાં, કપાસ, રૂ, સાબુસબ, તેલ, ગોળ, ખાંડ, શેરડીમાં વ્યતીત થયો છે. મારા જીવનનો એ મુખ્ય વ્યવસાય છે. એટલે યુરોપના પ્રવાસમાં મારી નજર હમેશાં મારા એ વ્યવસાયને લગતા ક્ષેત્રો તરફ ખેંચાયા કરી હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. જે જે દેશો હું ફર્યો છું, જે જે મોટાં ન્હાનાં શહેરો મેં નિગમ્યાં છે, ત્યાં સર્વત્ર તે તે સ્થળોના વેપાર, હુન્નર-ઉદ્યોગો, ત્યાંની ખેતી, અને ત્યાંના કારખાનાઓ : એ સહુએ મારું પ્રથમ લક્ષ્ય બેઠ્યું છે. અને એ સહુનો ચિત્તાર અને વર્ણન આ પુસ્તકમાં મેં બની તેટલી ચોકમાઈથી અને કાળજીથી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

એ ઉપગત મારો બીજો હેતુ યુરોપના લોકોની રહેણીકરણી, રીતમાત, વ્યવહારની અને વ્યાપારની કુશલતા, શૈક્ષણિક, સંસ્કૃતિ અને સાંજન્ય નગરો નિહાળવાનો પણ હતો. જે વિશિષ્ટ ગુણો વડે ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા આજ પૃથ્વીના હકૂા ભાગ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવી રહી છે, જર્મનીની પ્રજા વેપાર હુન્નર-ઉદ્યોગોમાં જ્યતમાં આટલું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી રહી છે, અને અન્ય સહુ યુરોપીય ગણ્ટોની પ્રજા પોતાનું આર્થિક અને સ્વમાન સાચવી નિરતર પ્રગતિ જ કરતી રહી છે તે સહુ વિશિષ્ટ ગુણોનો પરિચય કરવાની અને અભ્યાસ કરવાની ઇતિ એ પણ આ પ્રવાસનો એક હેતુ હતો. એ દૃષ્ટિએ, યુરોપના જે જે રાષ્ટ્રો મેં જોયા તે મહત્તરી પ્રભુઓનું, તેમના ઇતિહાસનું, તેમના ઉત્તમ પ્રજાના શિક્ષણ-સ્થાપત્યનું, રાષ્ટ્ર-પ્રેમનું, દેશદાઈનું, અને તેમની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ અને સાંજન્યનું,

તેમના મોજશોખ, વિવાસ અને તેમની ખામીઓનું યથાશક્તિ વર્ણન પણ મેં આ પુસ્તકમાં આપવા પ્રયાસ કર્યો છે.

થોડા વરસો ઉપર આપણા દેશમાં એવો પવન ફેલાયો હતો કે પશ્ચિમનું એટલું બધું ઉચ્ચ, સુધરેલું, શિષ્ટ અને આપણું એટલું બધું જગલી, હલકું અને ત્યાજ્ય. પરિણામે પશ્ચિમની ટેળવણીને રંગે રંગાતા સડું જીવાનો ભાષામાં, પોષાકમાં, રહેણી કરણીમાં અને રીતભાતમાં પશ્ચિમનું આધુનિક અનુકરણ કરતા શીખી ગયા હતા. ત્યાર પછી એક નવો વિચારપ્રવાહ દાખન થયો કે પશ્ચિમનું એટલું બધું આપણે માટે નકામું અને તજવા યોગ્ય છે. આ બેઉ પ્રકારની મનોદશા બરાબર નથી. ભારતવર્ષની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિમાં, બેશક, અનેક એવા સુંદર તત્ત્વો છે કે જે આપણે માટે અતિશય ઇષ્ટ છે, સાચવી રાખવા જેવા છે અને ખીલવવા જેવા છે. પરંતુ તેની સાથેસાથ યુરોપની સંસ્કૃતિ માથી પણ એવા જ સુંદર અને ઉચ્ચ તત્ત્વોને માટે આપણા જીવનમાં સ્થાન નથી એમ નથી યુરોપની પ્રજાઓ પાસેથી આપણે ધણું ધણું શીખના જેવું છે. યુરોપની પ્રજાઓમાં જે દૂષણો હોય છે તે આપણે ગ્રહણ ન કરીએ—દૂષણો તો આપણા પોતાનામાં કયા ઓછા છે કે બીજેથી લેવા જવા પડે?—આપણે આપણા દૂષણો ત્યાગી ચકરીએ તો પણ ધણું છે. પણ એ પ્રજાઓમાં સપ, સ્વમાન, સૌજન્ય, વ્યવહારકૌશલ, શૌર્ય, સાહસ, દેશદાઝ, યોદ્ધાસાહ, નિયમિતતા, પ્રમાદનો કે આળસનો અભાવ, સ્વાશ્રય, ઇત્યાદિ અનેક અતિ ઉચ્ચ લક્ષણો છે, જેનો આપણે ત્યાં અત્યારે બહુ જ અત્પ અશ માલમ પડે છે. એ બધું આપણે તેમની પાસેથી રાખીએ અને આચરીએ તો તેમાં શરમાવ જેવું શું છે? એથી આપણને મુદ્દલ હાનિ નથી, પારાવાર લાભ જ છે.

ભારતવર્ષ એક વાર અતિ સમૃદ્ધ, સંસ્કૃત, બલવાન, સુશિક્ષિત દેશ હતો, ભારતવર્ષની પ્રજા દુનિયાની સડું પ્રજાઓ કરતા બધા વાતે આગળ વધેલી પ્રજા હતી, ભારતવર્ષમાં વેદો, શાસ્ત્રો, સ્મૃતિયો

લખાયાં હતાં, એ બંધી વાતો કરવામાં, પુરાતન કાવની ભારતવર્ષની મહત્તામાં ગર્વ લેવામાં અત્યારે કશો અર્થ નથી આપણી વર્તમાન દશા તો એટલી ખરાબ છે કે દુનિયાબરના મુધરેલા ગણાતા દેશોમાં આપણુ કયાંયે સ્થાન નથી. આપણો દેશ અત્યારે નિર્માથ્ય, પરાધીન, અર્ધ-જંગલી પોતાનું પોતે સભાળવાને પણ નાલાયક ગણાય છે. અમેરિકન લેખિકા મિસ મેથોએ પોતાના “ મધર ઇન્ડિયા ” નામના પુસ્તકમાં આપણા દેશનો જે ચિતાર આપ્યો છે તે વાંચીને યુરોપ-અમેરિકાના લોકોમાં તો ભારતવર્ષને માટે એવા જ ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય તેવું છે કે આ દેશ માત્ર જંગલી, અસિદ્ધિત, ધર્મોષ અને નિર્માથ્ય પ્રળનો જ દેશ છે. મિસ મેથોએ પોતાના પુસ્તકમાં આપેલી હકીકતો સાવ સાચી છે એ તો આપણે કષ્ટન કષ્ટ પડે તેવું છે. માત્ર વાત એક જ છે કે તેણે આપણી એક જ બાજુ-ખરાબ બાજુ જ-નિહાળી છે, અને આપણને દુનિયાની નગરમાં હલકા બતાવવા ખાતર, પ્રચાર અર્થે એ પુસ્તક લખ્યું છે, અને તેમાં નિહાશિત જ ભરેલી છે. પરંતુ તેની હકીકતો તો ખોટી નથી.

કારણ કે આપણે અત્યારે એ માની બેઠેલી ઉચ્ચતાના અભિમાનમાં જ દટાઈ, ચપાઈ રહ્યા છીએ. ભારતવર્ષનો વેદધર્મ જે દુનિયાબરના વિદ્વાનો જગતના શ્રેષ્ઠ ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે, તે અત્યારે તો અતિ સક્રિયત મતમતાતરોને કારણે માત્ર પરસ્પરમાં દોષ, વેર અને ઝઘડા કરવાનું જ સાધન બની રહ્યો છે. આપણી પ્રાચીન વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા અત્યારે તો હજારો ટુકડા ટુકડા ચાતિ-ચોના વાડા અને ગોળના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જઈને આપણી સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિને બાધક બની રહી છે. પ્રાચીનતાના સર્વ સારા તત્ત્વો આપણે ખોઈ બેઠા છીએ. અને જે બાકી રહ્યા છે તેનું સ્વરૂપ પણ એવું વિકૃત કરી બેઠા છીએ કે એ તત્ત્વો આપણને લાભકર્તા થવાને બદલે હિલટા ગુસ્સાનકર્તા બની રહ્યા છે.

આ દશામાં આપણે અત્યારે આપણી સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. આપણું સ્વમાન, સ્વાતંત્ર્ય અને સંસ્કૃતિ પાળા પ્રાપ્ત કરવા મથી રહ્યા છીએ. એટલે, યુરોપના દેશોમાંથી મને આપણને ગ્રહણ કરવા લાયક જે જે દેખાય છે તે મેં આમાં વર્ણવ્યું છે. એવે પ્રસંગે આપણા દેશના કુરિવાળો, કુરિતિયો અને અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રત્યે કોઈકોઈ ઠેકાણે મેં કડવા શબ્દ-પ્રયોગો કરેલા જણાય તો તે હૃદયની વેદનાના પરિણામે કરેલા છે, નહિ કે કોઈ પ્રકારની તિરસ્કારની લાગણીથી, એટલી હું મારા વાચનારાઓને ખાતરી આપુ છું.

મારી આ મુસાફરી દરમ્યાન હું નરી આંખે જોઈ શક્યો છું કે પરત્વે પ્રજા ઉપર જે “ગુલમ” છે તે શબ્દનું પણ અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર પ્રજામાં નથી. આપણા ભાઈઓની સ્થિતિ સાથે સ્વતંત્ર દેશોની સફેદ પ્રજાની સરખામણી કરે છું તો આખા આશ્ચર્ય આવે છે. આપણા મદ્રાસી ભાઈઓની કગાળ સ્થિતિ નજરે જોનાથી દેહને અગ્નિ લગાડ્યો હોય તેવી વેદના થાય છે. ત્યાંના ભાઈઓની એટલી બધી કગાળ સ્થિતિ છે કે પહેરવાને પુરતા કપડા નથી મળતા. તે તો ઠીક, પરંતુ ઉદરપૂરણાર્થે માંજવાના વાસણોમાંથી પણ બાકી વધેલા અન્નના દાણા વીણી અને ટોચ વખતે કોઈ પણ માણસને ઉની ચંદ હોય તો તેમાંથી દાણા વીણી ખાઈ જાય છે. આથી વધારે અધમ સ્થિતિ કંઈ હોઈ શકે ?

૫. મહાત્માજીએ ઉપર મુજબ સ્થિતિ જોએલી છે અને તે સ્થિતિ સુધારવા માટે જ પોતાની સર્વ શક્તિનું બળિદાન આપી રહ્યા છે. ધૈર્ય હિન્દુસ્તાનનું હું ખીંગાડવા માટે એમને જન્મ આપ્યો છે. અત્યાર સુધીની આપણી સ્થિતિ તો ત્રિશકુ જેવી છે. પશ્ચિમની રીતિઓનું અનુકરણ કરીએ છીએ અને એ અનુકરણ અધણું અનુકરણ છે તેથી ભૂખમરો વધતો જાય છે. આથી આપણા તો બન્ને બગડે છે. આપણા ભાઈઓ તથા બહેનોની શારીરિક, માનસિક તથા આર્થિક સ્થિતિ તપાસો અને તેની સાથે દુનિયાના આગળ વેળા દેશોની પ્રજાની શારીરિક માનસિક અને

આર્થિક સ્થિતિ સરખાવો. સરખામણીથી આપણને માત્રમ પડે કે બધામાં આપણો-હિન્દીઓનો-છેલ્લો નંબર આવે છે.

આપણી ભવિષ્યની પ્રજાને આગળ લાવવી હોય તો ગામેગામ ગુરકુલ ખોલાવાં જોઈએ. શ્રી કૃષ્ણ તથા શ્રી રામચંદ્રજી અને અનેક મહાપુરુષોએ કરેલ સ્ત્રી-શક્તિની પૂજા (જેનાં મંદિરો હવે બ્રહ્મચર્ય છે) ફરી થવી જોઈએ, અને સ્ત્રી-શક્તિની પૂજા માટે પણ ગામેગામ કન્યા ગુરકુલો થવાં જોઈએ. તે ન થાય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા મળે નહિ; અને કદાચ મળે તો આપુ જમાનાની જેવી-ડરપોક, બીકણ, માવકાંમતી-પ્રજા તે ટકાવી શકે નહિ. હું તો હૃદય પામે નિરંતર મારું હું કે જે દેશ સ્વતંત્ર હોય ત્યાં જ ફરીને જન્મ આપજો. પરંતુ દેશમાં મનુષ્ય તરીકે જન્મ આપ તેના કરતાં સ્વતંત્ર દેશમાં પશુપક્ષીની યોનિ આપીશ તો સુખ મળીશ.

મેં માફ આ પુસ્તક લખ્યું ત્યાર પછી તો દુનિયા આખીમાં ધણા જ ફેરફાર થયા છે. આ તો ઝડપી જમાનો છે. હજી શું થવાનું છે તે તો હૃદય જાણે. પણ મને હૃદયી પ્રેરણા યાવ છે કે એક જ યોગીના યોગમળથી હિન્દુસ્તાનનો આત્મા આજે નમ્રત થયો છે, અને એ યોગમળનાં સારાં ફળ ભાગવર્ધને બહુ જ નજીકના ભવિષ્યમાં મળશે. મહાભારત સાક્ષી પૂરે છે કે ઋષિ-મુનિઓને વગર વાકે કદમાં ધકેલી દેનાર જરાસંધ અને ગમ્ભીર રાજામહારાજાઓને પણ કાળનો આગ મરું પડ્યું હતું. હૃદય સમર્થનો પણ સમર્થ છે. સર્વશક્તિમાન છે. તે અન્યાય સાંખી શકે નથી.

આ પુસ્તકમાં કોઈની નિંદા કે ટીકા કરવાનો મારો ભેદમાત્ર ઉદ્દેશ નથી. પ્રવાસ વર્ણનના પુસ્તકોમાં એવી વાતોને માટે અવકાશ હોય જ નહીં. પરંતુ આપણા દેશની અન્યાયની દુર્દશા જોઈને વારંવાર મને ધણુ દુઃખ લાગી આવે છે. યુરોપમાં ફગા

દ્રરતા, ત્યાંની પ્રજાઓની સાથે આપણા દેશની પ્રજાની સરખામણી કરી જોતાં આ દુઃખ બહુ વધી જતું અને તેને પરિણામે, બળને હાથે, આપણા દેશની દુર્દશા વિશે સ્વાદમાં કડવા પણુ બરાબર સમજાય તો .ગુણુ કરનાર એવા ઔષધ જેવા શબ્દો લખાઈ ગયા છે.

આપણા દેશની હાલની દુર્દશા સર્વાંશે આપણા જ દોષોને લઈને થવા પામી છે એમ મારું કહેવાનું નથી. પરંતુ જોઈએ અંશે આપણો પોતાનો દોષ હોય તેટલે અંશે તેનું નિવારણુ પણ આપણા જ હાથમાં છે એ તો ચોક્કસ. આપણા ભાઈઓ વેપાર ધંધા કે નોકરી માટે મોટી સંખ્યામાં આફ્રિકાના કેન્યા અને મુગાંડા, ટાંગાનિકા તથા ઝાંઝીબાર વગેરે પ્રદેશોમાં વસે છે. તેમના સહવાસ અને પરિચયમાં મારી જીન્ડગીના ત્રણ દસકા ઉપર વખત વીત્યો છે. એમાં હું જોઈ શક્યો છું કે કુસંપ, પ્રમાદ, સાંકડી મનોદશા, ધર્મ પરત્વે સંકુચિત વિચારો, અજ્ઞાન, ઇર્ષ્યા વગેરે જે જે દ્રવણોને લઈને આપણી માતૃભૂમિમાં આપણે પછાત પડી રહ્યા છીએ અને હાંધૂત થઈ રહ્યા છીએ તે બધા જ દ્રવણો પરદેશોમાં પણ આપણે સાથે જ લઈ આવ્યા છીએ અને તેને પરિણામે અહીં પણ આપણે રાજ્યદારી તેમ જ વેપારી ક્ષેત્રોમાં પાછળના પાછળ રહી ગયા છીએ અને દિવસે દિવસે આપણી સ્થિતિ સુધરવાને બદલે ખરાબ થવા કરી છે. આપણા વેપાર રોજગાર ખીલવાને બદલે નબળા પડતા જાય છે; આપણા ભાઈઓને માટે નોકરીના ક્ષેત્રો વધુ ને વધુ સાંકડા બનતા જાય છે કારણુ કે આપણામાં સગઈન નથી, સપ નથી, એક રાષ્ટ્રની પ્રજા તરીકેને સમુક્ત જુરસો અને સ્વમાન આપણામાં નથી. આ બધી આપણી ખામીઓ છે, અને યુરોપની પ્રજાઓની સાથે જ્યારે આ ખામીઓ સરખાવીએ છીએ ત્યારે ખરેખરાત દુઃખ થાય છે.

હિન્દુસ્તાન રાજ્યદારી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અત્યારે મરણીયું બનીને લડત ચલાવી રહ્યું છે. સામાજિક ક્ષેત્રોમાં પણ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ માટે જીવોડ મહેનત કરી રહ્યું છે. પણ

પરદેશોમા વસતા હિંદીઓમા દંતુ પોતાની રાજધારી કે સામાજિક સુચારણા માટે, અથવા પોતાના વેપાર રાજગારની હાલત સુધારવા માટે કરો પ્રયાસ કરવાનું સુઝનું જ નથી. કેાઈ પણ પ્રજાની ઉન્નતિ ખીંટ પ્રજાએ સાધી આપી હોય તેવો ઇતિહાસમા કેાઈ દાખતો નથી કે કુદરતના ક્રમમા એવું બનતું સંભવિત નથી. જે જાને મથે છે તે જ સફલતા મેળવે છે. યુરોપના દેશોની પ્રજાની સ્થિતિનું વર્ણન કરીને તેમનું દૃષ્ટાંત લઈ, ખામ કરીને આફ્રિકામા વસતા મારા હિંદી બહુઓ પણ પોતાની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ અને આબાદી માટે પ્રયાસ કરે, કુસપ અને ઇર્ષ્યા ત્યાગી, એક પ્રજાના અગ્ર તરીકે અક્ય સાધે, ધર્મની સક્રિયતા તથા કર્મને પ્રાધાન્ય આપે, વિનાશકારી રૂઢિઓ, વહેમો અને અજ્ઞાનના બંધનોમાથી મુક્ત બની જગતની અન્ય સરકૂત અને સમૃદ્ધ પ્રજાઓમા પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવી આશા અને ઇચ્છા સહિત આ પુસ્તક મારા દેશમાઈઓની સેવામા રજુ કરું છું.

મારા પ્રવાસ દરમિયાન આ પુસ્તક જુદેજુદે સ્થળેથી કટકે કટકે લખાયતું છે. જેમ જેમ લખાતું જતું હતું તેમ તેમ પ્રવાસમાથી તે હુમાઝી ખાતેની મારી મુખ્ય ઓરીમે મારા સેક્રેટરી મિ રામુ હકર ઉપર મોકલાવું હતું અને તેને બનસ્થિત સ્વરૂપમાં ગોઠવી, આફ્રિકાના તથા હિંદુસ્તાનના કેટલાક સાપ્તાહિક પત્રો અને માસિકોમા એ ભાષા છાપવા મોકલી આપના હતા. એ રીતે ખ્રિસ્તી ડેલી મેન, ડેમોક્રેટ, ટાગાનીકા ઓપીનીઅન, તથા ચાર્લસ, લોહાણા હિતેચ્છુ અને આર્યપ્રકાશ એટલા પત્રોમા આ પુસ્તક કટકે કટકે આપુ છપાઈ ચુકેલું છે એ માટે અત્ર એ સર્વ પત્રોના તત્ત્વીઓનો આભાર મારું છું. એ લેખો વાંચીને સખ્યાબંધ મિત્રોએ એ સજાગ પુસ્તકાકારે આપુ પ્રવાસવર્ણન પ્રસિદ્ધ કરવાની માગણી કર્યાથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમા અસનના લખાણોમા ધણે ઠેકાણે મહત્ત્વના ફેરફારો તથા સુધારાવધારા કરવામા આવ્યા છે અને મિત્રો મૂકવામા આવ્યા છે,

આ પુસ્તક છપાવવામાં મારો ઉદ્દેશ પૈસા પેદા કરવાનો નથી; અર્થ ઉપરાંત પ્રતો સ્નેહી મિત્રોને તથા વિદ્યાર્થીબંધુઓને ભેટ આપવામાં જશે, અને બીજી અર્થની જે કિંમત ઉપજશે તે ખર્ચ પુરતી થશે.

છેવટે જણાવું છું કે આ પુસ્તકમાં તો ફક્ત સારસાર જ આપેલો છે. મગજમાં તો ધણું એ દુઃખ બધું છે, જે હૃદયરૂપા તો મારી બીજા મુલકની મુસાફરીમાં જણાવીશ.

હરિ. ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ।

યુગાંડા શુગર ફેક્ટરી
લુગાઝી : (ઇસ્ટ આફ્રિકા)
: જુન : ૧૯૩૩

નાનજી કાલિદાસ મહેતા

પ્રકરણ ૧ લું.

માંબાસાથી નેપલ્સ

દૈશ્વર્યપાથી ઘણા વખતથી મનમાં ધારી રાખેલી યુરોપના પ્રવાસની મારી મુરાદ છેવટે ખર આવી. તા. ૧લી મે ૧૯૨૯ના રોજ બપોરના સાડાબાર વાગે સ્વજનો તથા મિત્રમંડલની બહી દુવાઓ સાથે સહુથી છુટો પડી ઇટાલી ખાતે સ્ટીમર મેઝીનીમાં મોંબાસાને કીનારેથી રવાના થયો. બાઇ પુરુષોત્તમદાસ દારાણી મારી સાથે હતા. તેઓ મિલ્લ ઉદ્યોગના અભ્યાસ માટે અગાઉ ઇંગ્લેંડમાં રહી આવેલ છે એટલે યુરોપના પ્રવાસમાં જરૂરી અને જાણુવા જેવી કેટલીક બાબતો તેમની પાસેથી જાણી લીધી હતી.

સાંજે ચાર વાગે ચાહ પીધી. રાતના જન્મવાનો સમય હા વાગતાનો હતો. જન્મવાના ટેબલ ઉપર ડીનર સુટ પહેરીને હાજર થવું જોઈએ. વસ્તુતઃ પશ્ચિમની રહેણીકરણીમાં વખતો વખતના અવનવાં કપડાં બદલાવવા એ મુખ્ય તત્ત્વ છે, તે અનુસાર અમારે દિવસમાં આઠ દસ વાર માથાના બાલ હોળવામાં અને હસ્તાં ફરતાં અરિસામાં નજર કરવામાં ઘણો વખત નીકળી જતો. અમારી સાથેના મુસાફરો મુખ્યત્વે યુરોપીઅનો હતા, તેથી વિશેષે કરીને અમેને હિન્દીઓને યુરોપીઅન પોષાક અને રીતભાતનું ગાન નથી એવો ખ્યાલ તેમના મગજમાં ન પેસી જાય તે માટે ખાસ સાવચેત રહેવું પડતું. ડીનરસુટમાં કડક ઇચ્છી કરેલું લાકડાં જેવું ખમીસ અને તેવો જ કોક્કર પહેરવાનો હતો. આ કપડાં પેટીમાંથી પહેરવા કાઢ્યા ત્યારે

તો પ્રથમ તે જોઈને જ અણુગમે પેદા થયો પણ પહેરવા વગર છુટકો નહોતો. કોલરમાં બપન આવે નહીં, બટન આવે તો ટાઇ સરખી પહેરાય નહીં. અરધો ક્યાક આથાકુટ શ્રીને જેમ તેમ વેગ બન્નીને મુઝાતે મને ટેબન ઉપર ગયા.

મારા મેકેટરી મિ દાસાણી મારી સાથે હતા, તેમને મે પૂછ્યું કે સેકંડ ક્લાસના જમવાના સનુનમાં આવી બધી આથાકુટ બન્ની ન પડે તેવું હોય તો જમવા ત્યા જાઉંએ, તેમણે મને જણાવ્યું કે ફર્સ્ટ ક્લાસના ઉતારાએને સેકંડ ક્લાસમાં જમવાનું મળી શકે નહીં.

ગળામાં કડક કોલર નાખેતો તેની જાણે કેમ ગળુ કોષ્ટએ સપ્તાહથી બાધી લીધું હોય તેવું લાગતું હતું અને મનમાં એમ થયું કે જશ્દી ખાનાનું મળી જાય તો આ સ્વાગ ઉતારી છુટા થઈ જવાય સાથે સાથે એમ પણ વિચાર થયો કે પોતાના વિષયમાં આટલી આટલી ટાપગીય અને મુશ્કેલીઓ આ ગોરી પ્રજાએ જાણી જોઈને શા માટે પેદા કરી હશે.

અમારે માટે જમવાના એક અનગ ટેબનની બે આણુમે પુરતી જ ગોઠવણ કરેલી હતી સ્ત્રીમંત્રના આણુસોને અમારી જશ્દીયાતો વિશે ધશારત વિનાથી જેટલું સમજાવી શકાય તેટલું સમજાવવાનું હતું, કેમકે આખા રાષ્ટ્રમાં એક પરસ્પર સિવાય કોઈને અગ્રેજી આવડતું નહોતું ખોરાકમાં અમોએ સાથે લીધેન દાળ ચોખા સ્ટીમરનો સ્મોરો રાધી લાવતો હતો ચોખામાં અરધો અરધ પાણી રહી ગરેલુ અને દાળની કરી જનાવેલી તેમાં અરધો રતન ગરમ મસાલો ઠપકારેલો એક અને આખણની સાથે બે ચમચા ચાવન ખાઈ સાગનું ખાણું સમાપ્ત થયું અને સાથે લીંગના કુટ વડે બાકીની જૂખ તમ શ્રી

યુરોપ જવા ઇચ્છતા નવા મુસાફરોએ પ્રથમથી જ યુરોપી અને રીતમાતની ટેલીફ બાળતો શીખી લેવાની ખાસ જરૂર છે, જેવી કે કાટા ચમચા વડે ખાવાની ખાણુ ચાતું હોય ત્યા સુધી ઊંચી કાટા રૂઝાણી ઉપર ચોકડીના આકારમાં મુકવા નહીં કેમકે

એવી રીતે મૂકવાનો અર્થ ખાણું ખાઈ લીધું છે એવો યાચ છે અને બટલર કે વેટર તુરત તે રકાળી ઉપાડી જાય. બીજી બાબતો અવલોકન અને અનુભવે શીખાતી જાય છે પણ આ બે વસ્તુઓ સ્ટીમરમાં બેસવા પહેલાંથી જ જાણી લેવી જોઈએ.

બીજો દહાડો સવારના નાસ્તા વખતે ગઈ રાતની માફક જ ચાલ્યું. ૧૨ વાગે કીસમાયુ બંદર પહોંચ્યા. આ બંદરે સ્ટીમર ત્રણ જ કલાક ખોટી થવાની હતી જેથી ગામમાં જવાનો સમય હતો નહિ. ૩ વાગે સ્ટીમર ઉપડી. રાતના પાછો નાટકનાં પાત્રોની પેઠે “ડીનર” માટે પોષાક બદલવાનો અમારો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. નવી રહેણી કરણી શીખવાની તેથી શરૂઆતમાં જરા મુશ્કેલી તો પડે જ. પણ આજે યુરોપીઅન પોષાકનું જરાબર અનુકરણ કરી વખતસર ટેમ્પલ ઉપર હાજર થઈ શક્યા—માત્ર ચામડીનો ધડવણો રંગ બદલીને ગોરો કરી શક્યા નહિ. આજે રાતના ખોરાકમાં મચકો દાળ અને બાત, તળેલાં બટાટા વગેરે હતાં. ફરિયાની ખુશનુમા હવાથી આજે ખોરાક કેંક ઠીક પણ લાગ્યો. રાતે સ્ટીમર ઉપર સીનેમા ચાલુ હતો તેનો આનંદ થોડો વખત લઈ મુક ગયા.

સ્ટીમર ઉપર બધી સગવડો બહુ સુંદર હતી. સરસ ડેક, મ્યુઝીક સહુન, સ્મોકીંગ સહુન, રમતગમતો, ખાંચ વગેરે બધું ધણું સારું હતું, પણ અંગ્રેજી ભાષા કોઈ સમજે નહિ એ મુશ્કેલી બહુ નડતી.

તા. ૩ જુની સવારે મોંઝાસાવાળા બ્લોમ વેપારી મી. વાસોની મુલાકાત થઈ. તેઓ પણ એ જ ફરિયાદ કરતા હતા કે અમારા હમેશના ખોરાક જેવું કંઈ ખાવાનું અહીં મળી શકતું નથી. ઇટાલીઅન પદ્ધતિ પ્રમાણે બધો ખોરાક તેલમાં તળાઈને આવે છે એટલે ખાવાની મજા પડતી નથી અને હું તો બીમાર પડી ગયો છું. પોતાની પ્રકૃતિને કાયમ માટે અનુકૂલ થઈ પડેલા ખોરાક ન મળે અને નવી જાતનો ખોરાક ખાવો પડે ત્યારે એને અનુકૂલ થતાં થોડી મુશ્કેલી જરૂર પડે જ. પણ સ્ટીમરના અમલદારો

બના બહુ સાગ હતા તેથી ધ્રીને અમને બીછ ટાંધ વાને તકલીફ પડતી નહીં

મવાર ૧૦ વાગે મગડીશો બદર પચોટ્યા દરિયો ધણે તોખતી હતો અમારી ઝીમર બદ થી એક માદન દૂર હતી હી પોચમા બેમીને ધનારે ગયા અમારે ઝીમ ના પરસ ની માથે હીક હીક દોગતી થઈ ગએલી હોવાથી તે અમને ગામમા એ દેખતી એ રીતે લઈ ગયો અરે ગામમા ૬ વા માટે તેણે મોટી સગર ધરી આપી ગામ નાનુ પણ અદર હતુ રસ્તાઓ મધુ અવ્યથ અને ઘણા મોટા પપુ આખો પ્રદેશ સુધે અને રેતાળ પૂ ના માનમ પડ્યુ કે ગમથી ૮૦ માઈન દૂર એક નગી છે ત્યા ઘોડી ધણી ખેતી ચાલ છે, બાપી ગામનો મુખ્ય વેપાર ચામડો છે અમે એ મા બેમી લગભગ અરધા મનાકમા આપુ ગામ ફરી આપ્યા અને ડીગડીગના ચામડા વગેરે ઓછી વસ્તુઓની ખરીદી ધરી ત્યાથી પાછા ઝગમ ઓરીસે આવતા એક દિન્દી ગૃહસ્થ ન દર પચા તેમની સાથે વતનીન થતા ખમર પડી કે ગામમા સુરોપીયનોની વસતિ આશરે ૫૦ માણુમની અને દિન્દીઓની ૪૦ માણુમોની છે અહીં બાઈ જમનાલાલ નેમચદ નામના એક દિ દી ગૃહસ્થની કુખન છે તેમના મુનોમ અમોને આમદ ધરીને જમવા તેડી ગયા ઝીમર ઉપરનો ખોડક બાપર માઈક નહીં આવતો હોવાથી અદરથી મન તો હતુ કે દેશી ખોડાક મળી શકે તો સાદ તેથી અમે તેમનું નોતડું હાથી સ્વીમરી લીધુ

જમી રવા પડી ગામની રાજ્યદારી તથા વેપારના વિષયને લગતી ટેલેક બાખતો રિકે ચર્ચા થઈ રા મદારી બાખનોમા નો ગોરી ચામડીવાળી પ્રાણુ દિન્દીઓ ઉપર મધુ પ્રમથ સ્વમિત્વ જે તે તો બાઈ મદમ અતી ઉપર કમમાયુમા જે વીના રીતી હતી તે જમો હાપાઓમા વાંચી દડો તેઓ બાપર સમજી સમજ (બાઈ મદમ અતીને એક મો. અમલ) મનામ નરિ કવાના ખુદા માટે તેમની રા ૧ વાખની મિશન જમ કપાની અને દ પારીની સિ. થયેલી ખૂબ પ્રયાગ પગે રીતીના દિન્દી

ભાઈઓની મદદ વડે છેક ઇંગ્લાડ સુધી અવાજ પહોંચાયા પંજી એ મિત્રોએ એમને પાછી સોંપાયલી)

ગોરો મનુષ્ય દિવસમા જોટલી વાર મગે તેટલી વાર હિન્દીઓએ હાથ ઉઠ્યો કરી સલામ કરવી જ જોઈએ એવી આપણા ભાઈઓની પરત્ર હાલત છે. અને વેપારની બાબતમા તો આફ્રીકામા ધણે ઠેકાણે આપણા હિંદી ભાઈઓની હાલત ખરેખર ખેદજનક છે. કુસા અને ઇથિયોપિયા કારણે કોઈ પણ દેશમા વસવાટ કરીને હિંદીઓ સુખી થઈ શક્યા નથી. તે ઉપરાંત તેમની ગદી રહેણી કરણી પણ આપણા ભાઈઓને પોતાની પ્રગતિ અને ઉન્નતિમા ધણે ભાગે બાંધી બાંધી કરે છે. આપણા ભાઈઓ આજીવનિકાને માટે સ્વદેશ છોડી પરદેશમા આવ્યા ત્યાં પણ પોતાની ગદી રીતભાત, ઇર્ષ્યા અને કુસંપ જોવા અનિષ્ટ તત્વોને દેશમા જ છોડી આવનાને બદલે પરદેશમા પણ સાથે લેતા આવ્યા છે. પરંતુ પરદેશમા જ્યાં આપણે સુધરેલી યુરોપીઅન પ્રજાઓની સામે તરિકાઈ કરવાની છે અને તેમની સાથે આપણે આપણા વાજખી હાથોને માટે લડત ચલાવવાની છે ત્યાં પોષાક અને રીતભાત વગેરેમા તેમની સ્વચ્છતા અને તેમની પદ્ધતિઓ ગ્રહણ કર્યા વગર ચાલવાનું નથી. ગદા કપડા અને અસ્વચ્છ રહેણી કરણીને પારણામે હિંદી પ્રજાની સર્વત્ર દયાજનક હાલત જોઈ દિવમા દુઃખ લાગે છે સારી રહેણી કરણી અને સ્વચ્છતા રાખવામા કશું ખર્ચ થતું નથી અને તે માટે કોઈ રાજ્યસત્તાની પણ જરૂર પડતી નથી. માત્ર આપણા મનનું જ કાગળું છે. પણ આ વિચારાતર થાય છે તેથી તે વિશે વધારે લખતું અત્ર અગ્યારે છે.

ભાઈ જમનાદાસ નેમચંદના મુનિમની રજા લઈ ચાર વાગે કીનારે જઈ મજામા બેસી પાંચ વાગે પાગ સ્ત્રીમર ઉપર આવી પડેઆ.

તા. ૪થીની રાતમા ત્રણ વાગે સ્ત્રીમર મગડીશાથી ઉપડી અને તા. ૬થી ના રોજ એક ઇટાલીઅન બદર આવ્યું ત્યાં એક પ્લાક ઉભી રહી. આ બદરનું નામ હાથું કરીને છે. અહીં ઇટાલીઅનો લાખો

દન નિમક પકાવે છે, અને ત્રણ બાજુ સમુદ્ર તથા એક બાજુ જમીન એવા દ્વીપકલ્પ હિંદુસ્તાન દેશના બંગાલ પ્રાંતમાં એ નિમક થોકબંધ નિકાસ કરે છે. જે દેશમાં આટલું બધું નિમક પાકી શકે છે તે દેશવાસીઓને સ્વદેશનું નિમક ખાના મુગ ચડે છે એ પણ દેશનું મહાદુર્ભાગ્ય નહિ તો બીજું શું ?

આટલા દિવસોના અભ્યાસથી હવે નવી રહેણી કરણી અનુકૂલ થઈ ગઈ હતી તેથી ડીનર સ્ટ પહેરી ટાપટીપ કરવાનું કામ પંદર મિનિટમાં પતી જતું હતું.

તા. ૭મીના રોજ સ્ટીમર ઉપર એવા ખજાર મળ્યા કે યુરોપમાં ધીતલાનો રોગ ચાલે છે માટે ત્યાં જનારા મુસાફરોએ ધીતલાની રસી મૂકાવવી જોઈએ જેથી અમોએ પણ તે રસી મૂકાવી.

તા. ૮-૫-૨૬ના રોજ એડન પહોંચ્યા. સ્ટીમર નાંગરી, પણ એડનમાં ધીતલાનો રોગ ચાલેલો હોવાથી ઉતારાએને ગામમાં જવા દેવાની મનાઈ થયેલી હતી. શેઠ જમનાદાસને મથઈની આખા એમી-સીનીઆમાં બધે દુકાનો છે. તેમના મુનિમે મગડીશોથી અમારા આવવાના ખજાર એડન તાલ્લી આપેલા તેથી તેઓ બાઈ અમોને મળવા માટે સવારના પાંચ વાગે આવેલા પણ સ્ટીમર 'કોરેંટાઈન'માં હોવાથી તેઓ ઉપર આવી શક્યા નહીં અને અમોને મળી શક્યા નહીં. સાડાસાત વાગે અમે ઉંધી ઉઠ્યા ત્યારે શેઠ કાવસજી દીનશા બાઈઓ અમોને મળવા આવ્યા હતા તેમની સાથે અરધો કસાક આનંદથી વાતચીત કરી અને દુસ્ખીનમાંથી એડન પોર્ટ તથા એડન શહેર અને મીઠાના મોટા મોટા અગરો નિહાળ્યા. એશિયાનું મુખ-દાર એડન-હિંદુસ્તાનનું અંગ એડન। દુસ્થી જોતાં જોતાં પણ એ ઉપરથી કેટલાયે વિચારોની પરંપરા મગજમાં આવી અને આજની હિંદુસ્તાનની દુર્દશા વિચારતાં મનમાં કેટલીયે ગ્લાનિ થઈ આવી. જે એડન ઉપર એક વાર હિંદુસ્તાનનો વાવટો ફરકતો હતો તે જ એડન અત્યારે હિંદુસ્તાન ઉપર ધુપીપોલીસનું કામ કરી રહેલ છે. દુસ્થી જ એ ગામને નમસ્કાર કરીને સતોપ માની લીધો.

એટલામાં અમારૂં નામ પોકારતા એક હિંદી ગૃહસ્થને હાથમા તાણ રસોઈના ટીપ્પીનમોક્સ સાથે જોયા. શેઠ જમનાદાસે અમારે માટે એ રસોઈ મોકલાવેલી હતી અને સાથે તેમનો કાગળ હતો. શેઠની મુલાકાત થઈ ન શકી તે માટે બહુ આફસોસ થયો. સાડનવ વાગે એડનથી સ્ટીમર ઉપડી. ચારે બાજુ રેતીના પહાડોને લીધે હવા ઘણી ગરમ હતી. છુટા છુટા મકાનો અને રસ્તાઓ દૂર દૂરથી જોતા જોતા એડન છેડે થતું ગયું.

તે જ દિવસે સાંજે પાંચ વાગે પેરીમ નામનો ટાપુ સ્ટીમરમાથી દેખાયો અને અમ્મા ક્યાકમા તેની પાસેથી પસાર થઈ ગયા.

તા. ૧૦-૫-૨૯ના રોજ ચાર વાગે ઇટાલીઅન બંદર મસોવા પહોંચ્યા. અહીં સ્ટીમરને માટે પાકી બાધેલી ગોદી હતી, તેથી સહેલાઈથી ગામમાં જઈ શક્યા. ગામ નાનું છતાં ધણું સ્વચ્છ અને સુદૃઢ હતું અને રસ્તાઓ બધા સીધા અને હારબધ હતા. સ્ટીમર કીનારે ઉભી રહી ત્યારે ગસ્તાની એક બાજુએ ધોતીયા અને ગાંધી કેપ પહેરેલા ટ્રેલાક હીંદી બાધઓનું એક ટોળું નજરે પડ્યું. ગામમાં જઈને બીજા કેટલાક હિંદી બાધઓને પૂછતા ખબર પડી કે ધોતીયા એ યુરોપીઅન સમાજમાં અસભ્ય પોષાક ગણાય તેથી ધોતીયા પહેરેલાઓને સ્ટીમર ઉપર જવા દેવામાં આવતા નથી પણ નેગીવ, સોમાલી અને કાળી પ્રજાને સ્ટીમર ઉપર આવવાની બધી ન્હોતી. આપણને આપણા દેશનું અભિમાન જરૂર હોતું જોઈએ. પણ પરદેશીમાં જ્યાં આપણે ગોરી અને સુધરેલી પ્રજાઓની સાથે સરખા હક્કો મેળવવા માટે લડત કરવાની છે ત્યાં આવી રીતે હર્ષદૂત થવા છતાં આપણે આપણા ગદો પોષાક અને ગદી રીતભાત છોડતા નથી તો પછી તે અભિમાન તો આપના ક્યામાં છુડી મરવા જતું ગણાય. હતભાગી હિંદીઓનું કાંઈ જગ્યાએ માન સત્યવાતું નથી—જે પોને સ્વમાન ન સાચવે તેને બીજાઓ શાના માન આપે ?

એક ક્યાકમા ગામમાં ફરી વળ્યા. અહીં મારા વતનના— પોરબંદરના—કેટલાક વેપારી બાધઓ મળ્યા. રાત્રે દસ વાગે અમે

સ્ટીમર ઉપર પાછા ગયા તે પહેલાં આંહીના સહુ હિંદી બાઇઓને અમારા આવવાના સમાચાર મળવાથી તેઓ ટોળેબંધ સ્ટીમર ઉપર આવ્યા અને બહુ આગ્રહ કરીને અમને ગામમાં પાછા લઇ ગયા. ત્યાં મિ. દેસાઇ નામના એક ગૃહસ્થને ત્યાં ચ્હા-પાણીની મિજલસ કરી હતી ત્યાં હારમોન્યમ તળલાં સાથે હિંદી સંગીતની મોડી રાત સુધી મજા ચાખી. તે પછી હિંદી બાઇઓની સ્થિતિ અને વેપાર બાબત કેટલીક ચર્ચા કરી તે ઉપરથી જણાયું કે હિંદીઓનો ત્યાં કંઇ સારો જેવો વેપાર તો નથી પણ કુસંધ તો છે જ, પણ ઓછો. આ જણી મસાવાના હિંદી બાઇઓને એક બીજા સાથે સંપર્ચી રહેવાની અને સારી રહેણી કરણી મદદ કરવાની પ્રાર્થના કરી છેક રાતના ચાર વાગે ત્યાં જ સુઇ રહ્યાં.

રાવારના ચ્હાઇ પરવારી મસાવાની નિમકની ફેક્ટરી જોવા ગયા. ત્યાંથી સાડા અગીયાર વાગે પાછા ફરી જમ્યા. મોંબારાવાળા મી. વાસો પણ આખો વખત અમારી સાથે જ હતા. જપોરની ચ્હા પોરબદ્દવાસી કેટલાક બાઇઓની સાથે લીધી અને ચાર વાગે પાછા બંદર ઉપર આવી પહોંચી ધટાલીઅન કોશોનીઅલ ઓફીસના વરંડા ઉપર હિંદી બાઇઓ સાથે એક કલાક આનંદ વિનોદથી વાતચિત કરી પાંચ વાગે સ્ટીમર ઉપર પહોંચી ગયા અને સાડા પાંચ વાગે સ્ટીમર ઉપડી.

મગડીશો અને મસાવાના હિંદી બાઇઓએ અમારા તરફ જે મમતા અને પ્રીતિ બતાવી છે તેને માટે તેમના અમે ધણી ધણી ધયા છીએ. દૂર દેશવરમાં પોતાના દેશ બાઇઓને મળવાથી કેટલો આનંદ થાય છે તેનો દરેક પ્રવાસી બંધુને અનુભવ દરો. ધખર અને એવો વખત જલ્દી આપે કે તે બાઇઓના ઝણુનો હું બદલો વાળી રાહું.

તા-૧૨-૫-૨૯ ના રોજ સાંજના પોર્ટ સુધાન પહોંચ્યા. સુધાન એક ઘણું મોટું બંદર છે, અને ત્યાં કેના અને યુમાંડના કરતાં વમળા માલની આવકાન—નિઠાર થાય છે. અને બચ્ચિયામાં પણ એ બંદરની વધુ ખિતમણી થવાના અને ત્યાંનો વેપાર વધવાના

ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાય છે. હિન્દી ભાષાઓ મેંઝાસાના કીનારા ઉપર આધાર રાખી કેન્યા-યુગાંડામાં મોટી સંખ્યામાં ભરાઈ પડે છે તેના કરતાં જો સુદાન તરફ નજર નાખે તો ત્યાં ઘણી સારી સંખ્યામાં તેમનો સમાસ થઈ શકે તેવું છે, માટે બહુ મોડું ન થઈ જાય ત્યાર પહેલાં આ તકનો લાભ લેવાની હિંદી ભાષાઓને ખારી ખાસ ભલામણ છે.

અમે અહીંયા પોર્બંદરવાળા શેઠ હરકીસનદાસ ખુશાલભાઈની મોટરમાં બેસી ગામમાં ફરી આવ્યા. સુદાનનો વિસ્તાર ૬૨ લાખ ચોરસ માઈલનો અને વસતિ ૭૦ લાખ માણસોની છે. મુખ્ય વેપાર ગુંદર, રૂ અને તલનો છે. અહીં એ સાલ લગભગ ૪ લાખ ગાંસડી નેટલો ઉઘી જતના રૂનો પાક થવાનો અંદાજ હતો. અહીંના રૂના વેપારને માટે બ્રિટિશ સરકારે એક લીમીટેડ કંપની ઉભી કરાવેલી છે તેના હાથમાં બધો વેપાર રહેવાથી તે કંપનીને ઠીક લાગે તે પ્રમાણે ભાવ અપાય છે અને યુગાંડા, ટાંગાન્યાકા તથા કેન્યા જેવી હરિદ્રાઈ, પડાપડી અને ગડગડ થતી નથી, તથા લોકો શાંતિથી કમાણી કરે છે. યુગાંડાની હિન્દી પ્રજાએ આ ધાત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં વિશેષ ઝીણવટથી તપાસ કરવાનો અવકાશ હતો નહિ, નહીં તો વિશેષ માહિતિ મેળવી શકત. ગઈ સાલમાં આ બંદરે ૬૦ લાખ પાઉંડની નિકાશ અને ૫૮ લાખ પાઉંડની આયાત થઈ હતી તે ઉપરથી આ બંદરની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ વાંચનારાઓને આવી શકશે.

પોટ સુદાનમાં હિન્દીઓની ૨૦ દુકાનો છે. બીજી ત્રીક અને આરબ વેપારીઓની દુકાનો છે. ગામ નાનું છે પણ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે. રેલ્વે બંદરના ભાગમાં ચારથી છ દિવસની મુસાફરી યાવ તેટલે દૂર સુધી લઈ જવામાં આવેલી છે અને એ રસ્તેથી યુગાંડા જવાય છે. ત્યાંથી કેરો પણ જઈ શકાય છે. નાઇલ નદીમાંથી નહેરો કઢાતી જાય છે તેમ તેમ મુલક ઝપાટાબંધ વધતો જાય છે. અહીંના હિન્દી વેપારીઓ સંતોષી છે. તેઓ અનાજ અને કાપડનો વેપાર કરે છે અને આરબ લોકોમાં ચોડીઘણી ધીરધાર કરે છે.

સુનામાં ખારકું તરફ પ્રવેશી રૂપિયાને ખર્ચે સમગ્ર બેરેજના જેવા મોટા બંધ બાંધીને સુના દેશને લીનો બનાવી દીધો છે અદ્વના ભાગમાં વેપાર સારો ખીન્ની શક્ય તેવું છે, પણ હિન્દીઓની સખ્યા ત્યાં બહુ જૂઝ છે સાબળવા પ્રમાણે નવા હિન્દીઓને માટે ત્યાં જવાના દવાજ સરકાર તરફથી બંધ કરવામાં આવ્યા છે ગામમાં સહુ હિન્દી બાકીઓને મળી ૧૦ વાગે સીમર ઉપર આવ્યા કસ્ટમ ઓફીસમાં આવી અહીંના રૂના નમુના જોયા અને ગાસડીઓ ઉપર નબર એક લાખ ઉપરનો હતો તે જોયું સીમર અગીયાર વાગે ઉપડી

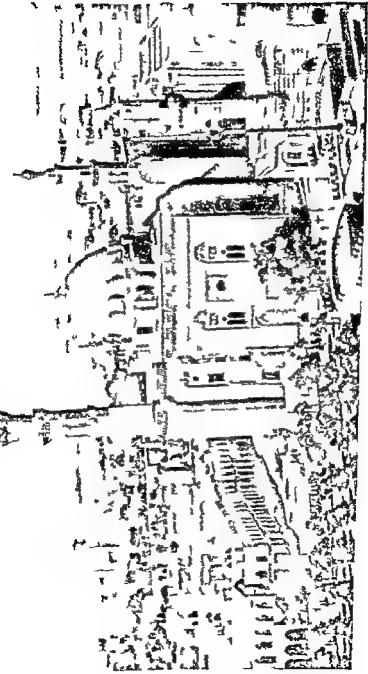
તા ૧૧-૫-૨૯ના રોજ અમારી સીમર 'રેડ સી' (રાતા સમુદ્ર)માં દાખલ થઈ અહીંથી ગમ્બીજમાં ઓગી થવા માડી અને બંને બાજુ ખીનારાઓ જેતા જેતા સામેથી આવતી ધણી સીમરોને જેતા જેતા આગળ આયા તા ૧૪મીના રોજ સવારે ૬ વાગે સુએઝ પહોંચ્યા

૫૭૫૮ (મિસર)ની રાજધાનીનું શહેર પ્રે. સુએઝથી ૮૨ માઇલ દૂર છે તેથી અમે એવી યોજના કરી કે સુએઝ ઉતરી મોટર રસ્તે પ્રે. જતું અને શહેર જોઈ ત્યાંથી માત્ર ૭ વાગે ઉપડી ટ્રેન પકડી તેમાં પોર્ટ સેલ્ફ પહોંચવું અને ત્યાં પાડી સીમર પકડવી આ યોજનામાં બીજા કેટલાક યુરોપીઅન મુમાફરો પણ અમારી સાથે જોડાયા અને એ રીતે અમારી ટુકડી ૨૫ મુસાફરોની થઈ અમારી આ યોજના 'સ્કુવર્ડ' ને જાણાવાથી તેણે સુએઝના ઇટાલીઅન એજન્ટને વાચવલેસ તાત્થી ખબર આપી અમારે માટે મોટર કારોની ગોઠવણ કરાવી રાખેલી સવારે આઠ વાગે અમે ખીનારે પહોંચ્યા ત્યાં અમારી ટુકડી માટે મોટરોની હાર તૈયાર હતી સુએઝથી કેરો લઈ જઈ, કેરો શહેર બતાવવાના સવારના તથા આજના ખાણના અને પ્રેથી પોર્ટ સેલ્ફની ફર્સ્ટ ક્લાસની રેલવેની ટીકીટના મળી માથા દીઠ ૬ પાઉન્ડ આપવાના હતા અમેએ બે જણ માટે જ જૂની મોટરકાર કરેલી દોઢ અમારે આઠ આઠ પાઉન્ડ આપવા પડેના

પહોળા, સુંદર રસ્તાઓ, લખકાદાર બજારો, મોટર અને ટ્રામની ધમાલ, વગેરે મુખ્યના કોટના રસ્તાઓને જૂલવી દે તેવું જોયું. મિસરની રંગબેરંગી મિશ્રિત પ્રજાઓના ખૂબસુરત અને બલવાન પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને શાળાઓમાં ભણતાં બાલકોને રસ્તે ઉત્સાહભરે અહીં તહીં આવગળ કરતા જોયાં. સાડાઅંગીઆર વાગે કેરોનું જગતવિખ્યાત મ્યુઝિયમ એટલે કે સમ્રાટસ્થાન જોવા ગયા. મિસરના પુરાતન પાદશાહ વૃત્તનખામનના પિરામીડમાંથી કાઢેલ અસખ્ય પુરાતન વસ્તુઓથી આ મ્યુઝિયમના વીસ ઓરડાઓ ભરેલા છે અને હજુ તે એ ભંડારમાંથી બહુ ઘોડો ભાગ હાથ લાગી શક્યો છે એમ મનાય છે. મોનાના અસખ્ય દાગીનાઓ, જૂદી જૂદી જાતના હથીઆરો, મૂર્તિયો અને એવી બીજી અનેક વસ્તુઓનું વર્ણન કરવાથી તેનો ખરો ખ્યાલ આપી શકાય તેવું નથી.

એક વાગે હોટલમાં ખાણું લઈ, દોઢ માઈલ ઉંટ ઉપર સફર કરી બે વાગે જંગનની સાત અજબખીઓમાંની એક મહાન અજબખી-મિસરના પિરામીડો-જોવા ગયા. અહીં અમારી ટુકડીના સદ્ સભા-સદો એકઠા થઈ ગયા અને સહુનો એક એકડો મુખ ફેરોમાં ફેલાયો તેમાંથી કેનાના પેલા 'સેટલર' મહાશયે પેતાની ઓરતો સાથે જૂદા તરી ગયા. હિન્દીઓની સાથે એક જમીમાં ઉભા રહેવામાં પણ તેમનાં ગુમાનને વાંધો આવી જાય ખરો ને !

જગતના ગૌરવરૂપ મનાતા મિસરના પિરામીડોનું વર્ણન અનેક મુસાફરોના જ્ઞાપ્તિમાં, નવલકથાઓનાં પુસ્તકોમાં અને ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં લખાયેલ છે તેની યુનરફિત કરવી આ સ્થાને આવશ્યક નથી. આ પિરામીડો ૪૦૦ શીટ હયા અને દરેક બાજુએ ૪૦૦ શીટ ચોરસ પથ્થરના બાવેલા છે. તેના ચણતરમાં અંકેક પાંચ ૩૦ વરસ નેટલો વખત લાગેલો અને લાખો ગુલામો જેમને તે ચણતર કામમાં લગાડેલા તેમનો જાન તે કામ કરતાં ગયો છે. અમલનો શિવાજ એવો હતો કે જે પાદશાહને માટે પિરામીડ ચણેલ હોય તે પાદશાહ મરી જાય ત્યારે તે પિરામીડના ચણનારાઓને નાષ્ટ્ર નીર્મા નાખી દેવામાં આવતા અને કદરવી મોને

મિમર કેરાની જગવિખ્યાત સુલ્તાન હુસન મઝિદ

મરી જનારાઓના શય પથુ નાઇવમા જ પધરાવી દેવામા આવતા. આ પિરામીડો નાઇલ નદીથી એક માઇલના અંતર ઉપર છે. ત્યાંથી નાઇલ નદી ઉપર જઈ બે સુદર અને મોટા પુલો બાંધેલા છે તે જોયા. પુલો ઉપર બ્રિટિશ સોલ્જરોનો મજબુત ચોકી પહેરે રહે છે. કેરો શહેરની પ્રજા સ્વભાવે ઝુનુની હોઈ વાતવાતમા મારા-મારી ઉપર આવી જાય તેવો ભય રહેતો હોવાથી શહેરમા બધી બાંજુ આખો વખત ધોડેસ્વાર પોલીસ હથીઆરખધ ફરતી રહે છે અને યુરોપીઅન પોપાક ઉપર માથે તુર્કી ટોપી પહેરેલી આ પોલીસ દેખાવમા બહુ જ ખૂબસુરત લાગે છે. જ્યાં વિશેષ ભય જેડુ લાગે તેવે સ્થળે સોલ્જરોની ચોકી રાખવામા આવે છે.

નાઇલને કાંઠે કેરોની વિખ્યાત મસ્જિદ છે. ઇલેક્ટ્રીક ટ્રામ છેક નાઇલના કાંઠા સુધી જાય છે અને વસતિ પથુ ત્યાં સુધી વિસ્તરેલી છે. કેરોની આ મસ્જિદ એક ઉંચા પહાડ ઉપર બાંધેલી છે અને ત્યાંથી આખુ કેરો શહેર નજરે પડે છે આ મસ્જિદ પાછળ એક લાખ પાઉડનું ખર્ચ કરવામા આવેલું કહેવાય છે. મસ્જિદમા દાખલ થતી વખતે છુટની ઉપર કપડાંના ચપલ પહેરી લેવા પડે છે અને તે પહેરીને દરેક જગ્યાએ ફરવાની છૂટ છે. કેરો શહેરમા હિંદુસ્તાનની પેઠે ધર્મના ઝંઘડાઓનું નામ નિશાન નથી. મસ્જિદના ચારે દરવાજાઓ ઉપર યુરોપીઅન સોલ્જરોનો પહેરો જોઇને તથા મસ્જિદની બાંજુમા મકાનો છે ત્યાં પથુ બ્રિટિશ સોલ્જરોનો મુકામ છે તે જોઇને ખેદ થાય છે. આ મસ્જિદમા દર શુક્રવારે નમાઝ પઢવા માટે લોકો એકઠા થાય છે, અને મિસરનો રાજા ફૌદ વરસમા બે વાર જતો મસ્જિદમા નમાઝ પઢવા આવે છે.

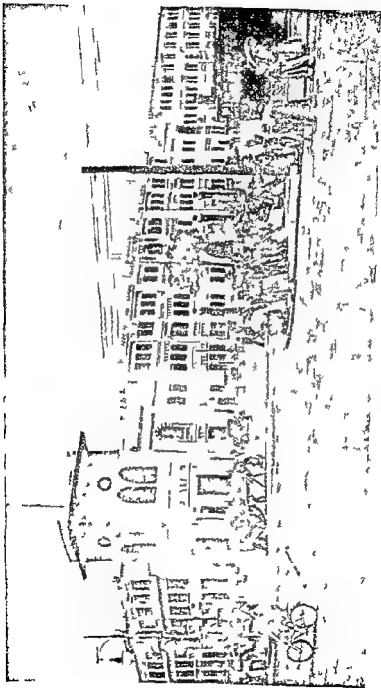
મસ્જિદ જોઈ રાજનો મહેલ જોના ગયા અને પછી મિસરના મોટા બજારો, નિશાબો, કોર્ટો, બેંકો વગેરે જોયા અને પછી ગામની ગરીબીનો પથુ કંઈક ખ્યાલ આવી શકે તે માટે નાની નાની ગલી કુચીઓમા પથુ મોટર ખૂબ ફેરવી. અહીંના ગરીબ લતાઓ પથુ ઘણે ભાગે મુળધના મરીબ લતાઓને મળતા આવે છે

માઝ પાંચ વાગે રોશન ઉપર આવી પહોંચ્યા. એજટ પણ સાથે જ હતો. તેણે અમારી ટીકટો સહ રાખેલી હતી. છ વાગે ટ્રેનમાં બેઠા. બાજ્યથોગે અમારા ડબ્બામાં અમે બે જણા અને અમારાથી સદા દૂરના દૂર રહેનારા પેલા કેન્યાના ચાર સેટલરો મારે જગ્યાઓ રખાયલી. પણ અમને જોઇ તેઓ પોતાનો સામાન ઉપાડી ખીજે જગ્યા શોધવા ચાલ્યા ગયા અને ખીજે ક્યાંયે જગ્યા ન મળવાથી છેવટે ડાઇનીંગ કારમાં જઈને બેઠા, અને રાતના દસ વાગ્યા સુધી અમેને તેમજો દર્યાન આપ્યા નહીં. અમને આથી ધણી રમજ ઉપજતી હતી અને સાથે એમ વિચાર આવતો હતો કે સિટિયવાસીઓ આપણુ હોદીઓ તરફ આવે જ અણુ-ગમે રાખીને હિંદુસ્તાનમાંથી પણ જરૂરી પદાર્થન કરી જાય તો આપણે તેમનો ધણો અહેસાન માનીએ અને ધણી તકલીફોમાંથી મુક્ત થઇ જઇએ.

છ વાગે અમારી ટ્રેન ઉપડી. રસ્તામાં અનેક સુંદર નહેરો, નાનાં પણ સુંદર અને સુખી ગામડાંઓ, અને ખેતરોમાં કામ કરતા તંદુરસ્ત માણસો જોનાં જોતાં આગળ વધ્યા. દરેક ગામડામાં વીગળીની બત્તીઓ, નિશાળો અને રૂની છત્તરીઓ દેખાતી હતી. સધ્યાકાલ થતાં સુધી ગાડીમાં બેઠા બેઠા નગર પહોંચી ત્યાં સુધી બધે કપાસ અને ઘઉંના તથા બીજા અનાજના વિપુલ વાવે-તરો નજરે પડ્યાં કર્યાં. આઠ વાગે પોર્ટ ગેલ્ફથી આવતી ૨૦૦થી ૪૦૦ ટનની નાની નાની રેડીયરો નહેરોમાં ધીમી ગતિથી ચાલી આવતી અને અકેક માછલુ સુધી મચ્છો લાઇટનો પ્રકાશ ફેંકતી દેખાઇ.

છઠ્ઠ અથવા મિસર એ નાઇલના પાણીથી સોનું પેદા કરનાર નંદનવન જ છે. નાઇલ નદીનો પ્રવાહ યુગાંડમાં શરૂ થાય છે પણ યુગાંડમાં તેનો કોયો ઉપયોગ થતો નથી-કશું સુત્ય નથી. ત્યારે છઠ્ઠ મારે તો નાઇલ નદી અમુનદુઆ કામધેનુ સની થઇ પડેલી છે. એ નાઇલના પાણીના પ્રનાપે છઠ્ઠમાં કરોડો રૂપીઆનું રૂ અને અનાજ પેદા થાય છે તેમજ તેની નહેરો ઉપર સુંદર

કચ્છ : રેલવે સ્ટેશન

मिसरी रामजी

વૃક્ષો અને રમણીય બગીચાઓની હારાવલિની સુદરતા આખોને અને હૃદયને પણ આનંદમાં ગરકાવ કરી નાખે છે યુગાંડાની કુદરત એથી પણ વધારે સુંદર અને રમણીય છે પણ કમભાગ્યે ઇજીપ્ટના જેવી તદુરસ્ત હવા યુગાંડાના નસીબમાં લખાયેલી નથી મિસરની પ્રગ્ન તદુરસ્ત, ખૂબસુરત અને બહુ સ્વચ્છતાથી રહેનારી છે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સુરોપીઅન પોતાકે પહેરે છે પણ સ્ત્રીઓ મોંઠા ઉપર નળીનો પડદો બાંધી માન આપેા ખુસી રાખે છે અને સોનું પુષ્કળ પહેરે છે.

કરોની પ્રગ્ન આમ પચરગી છે, પરંતુ બ્યારે કોઈ પણ રાજ્યદ્વારી પ્રશ્ન ઉભો થાય ત્યારે એ તમામ પ્રગ્ન અદર અદરના બેદબાવ બૂલી જઈ પ્રત્યેક જન ઇજીપ્શન (મિસરી) પ્તી રહે છે. ત્યાં ધર્મના ટૂંકા ટૂંકા બેદબાવ નથી, ન્યાત જાતના વાડાઓ અને ગોળ નથી, પરસ્પર ખાવાપીવામાં અભગવાતુ નથી. છતાં આવી સપીલી દોઢ કરોડની પ્રગ્ન આજે સો વરસ થયા પરદેશી રાજ્યની ધુસરીમાંથી છૂટવા માટે કરી રહેલા પ્રયત્નમાં હજી સપૂર્ણ સફલ થઈ શકી નથી. એ ઉપરથી સહેજે વિચાર આવે છે કે અસખ્ય કેમો અને અગણિત ધર્મોના વાડાઓનાળી, નિરતર અદર અદર ઝગડાઓ કરી રહેલી પત્થરની મૂર્તિઓ અને દરગાહો માટે સેન્ડોના લોહી રેડી નાખનારી, હિન્દી પ્રગ્નને સ્વતંત્રતા કેમ અને ક્યારે મળશે ?

ઇજીપ્ટમાં દર સાલ ૧૫થી ૨૦ લાખ ગાસડી જેટલું રૂ પેદા થાય છે અને તે આખી દુનિયામાં પ્રથમ પકિાતુ ઉચામાં ઉચું રૂ ગણાય છે સુદાનમાં પણ રૂ ની પેદાશ એકાદ દસકામાં તેટલી જ થઈ જશે એમ ગણતરી કરવામાં આવે છે ઇજીપ્ટમાં માઇતોના માઇનો સુધી નહેરોના પાણીથી વાવેતરો કરવામાં આવે છે અને દરેક ઠેકાણે રેલવેની સગવડ થઈ ચુકેલી છે

રાત્રે દસ વાગે સીમર ઉપર પહોંચ્યા, અને આખા દિવસના પરિશ્રમથી થાકીને સુષ્ઠ ગયા બાર વાગે સીમર ઉપડી બીજો દિવસથી, તા-૧૫મી થી ૨૮મી સુધી દરિયાની હવા ધણી ખરાબ

રહી અને તેથી ધણુક ઉનારુઓ બિમાર પડી ગયા. મારી પ્રકૃતિ પણ નાદુરસ્ત થઇ જવાથી ૧૮મી તારીખે નેપલ્સનો કીનારો આવી પહોંચવાની રાહ આનુરતાથી જોવા માંડી અને તા-૧૮મીએ સાંજના યુરોપના કાંઠા ઉપર—ગ્રાચીન છટાલી દેશના ઐતિહાસિક નગર નેપલ્સની ભૂમિ ઉપર પુગ મૂક્યો.

પ્રકરણ ૨ જી

ઇટાલી : નેપલ્સ, રોમ અને ફ્લોરેન્સ

રિયાળો દેશ, ડુગરા, ટેકરા અને પહાડોની ટોચ ઉપર બાંધેલા બગલાઓની હારાવણિ જોતા જોતા તો, ૧૮મી મેની સાંજે નેપલ્સને કીનારે ઉતર્યા. રસ્તેથી થોમસ કુકને તાર કરેલો તેથી તેમનો માણસ સામો આવ્યો હતો. એ કંપનીના દરેક માણસની ટોપી ઉપર કંપનીના નામની ચકતી મારેલી હોય છે તેથી તુરંત ઓળખી શકાય છે. યુરોપની સફર કરનારા નવા મુસાફરોને જણાવવાની જરૂર છે કે થોમસ કુક એટલે આખી દુનિયાનો બોમ્બો. તે કંપની મુસાફરો પાસેથી વધારે પડતા પૈસા લીધા સિવાય તેમને જોઈતી બધી સગવડો કરી આપે છે, કેમકે તે બદલ તેમને સ્ટીમર કંપનીઓ તરફથી તેમ જ હોટેલોના માલિકો તરફથી સાફ કમિશન મળતું રહે છે. મુસાફરો પોતાનું બધું કામ થોમસ કુક કંપની મારફતે કરાવવાને બદલે જો પોતે જ કરી લેવા માગે તો તેમાં સવાયો ખર્ચ થાય તે ઉપરાંત હેરાનગતી પણ ધણી જ વેઠવી પડે, કેમકે અગળા માણસને ધણી વાર તો હોટેલે હોટેલ ભટકવા છતાં જગ્યા પણ મળી શકતી નથી. ડેટલીક હોટેલોમાં જગ્યા હોય તો પણ હિંદી મુસાફરોને દાખલ થવા દેવામાં આવતા નથી કેમકે તેથી તેના બીજા ગોરા મુસાફરો નારાજ થાય. પણ થોમસ કુકની મારફતે સગવડ કરાવી હોય તો હોટેલમાં રહેવા માટે અમુક ઓરડાઓ, ન્હાવાની ઓરડી તથા બગીચાની સગવડ સાથે આપણે માટે અગાઉથી “રીઝર્વ” કરાવી રાખે છે જેથી કશી તક-

લીધે ભોગવવી પડતી નથી. ન્યાં આપણે ઉતરીએ ત્યાં રાવારયાં સાંઝ સુધી મોટર સાથે ભોમીઓ હાજર જ હોય. આપણી ટીકેટ તે કંપની લઈ રાખે, સામાન તોળાવી ટ્રેનમાં ચડાવી દે તથા ટ્રેનમાં આપણને બેસાડી જાય. બીજે સ્ટેશને ઉતરીએ ત્યાં તેમનો માણસ સામે લેવા આવેલો જ હોય. ન્યાં ઉતરીએ ત્યાં તેમની ઓરીસમાં જઈ કોઈ પણ બાબતમાં તેમની સલાહ પુછી શકીએ અને આપણી પાસે “લેટર ઓફ ક્રેડિટ” હોય તો તે ઉપર જે દેશનાં જોઈએ તે દેશનાં નાણાં પણ મળી શકે. ક્યા દેશમાં અને ક્યાં ક્યાં ગામમાં ફેરવા દિવસ રોકાવું છે તે જણાવવાથી તેઓ મુસાફરીનું એક “પ્રોગ્રામ” આપણે માટે તૈયાર કરી આપે અને તેમાં ખર્ચ કેટલું થશે તેનો પણ અડસદો કાઢી આપે. તે આપણને કયુલ હોય તો ન્યાં સુધી આપણે જવા ઇચ્છતા હોઈએ ત્યાં સુધીના પૈસા ભરી આપીએ એટલે તેઓ આપણને તેમની એક “પાસ-બુક” આપે જેમાં દરેક જાતના રગ બેરંગી કાગળો ઉપર જૂદાં જૂદાં સ્થળોનાં નામો લખેલાં હોય. આમાંથી તે તે સ્થળનું પાનું ફાડીને આપતા જઈએ એટલે કોઈ પણ જગ્યાએ ટીકેટ લેવાની, સામાન તોળવાવાની કે મજૂરી આપવાની અથવા ખાવાપીવાની ગોઠવણ કરવાની કશી કડાકુટ આપણને રહે નહિ અને તે બધી સગવડો તે કંપની મારફતે આપોઆપ થયાં કરતી આવે.

આ ઉપરાંત યોમસ કુક કંપનીએ પોતાનાં એક કાલેલા છે જે હુનિયામાં કોઈ પણ બેકમાં અને યોમસ કુકની કોઈ પણ ઓરીસમાં વટાવી શકાય છે, જેથી મુસાફરીમાં રોકડ નાણાનું જોખમ સાથે રાખવાની જરૂર પડતી નથી. આ રીતે તે કંપની મુસાફરોની દરેકે દરેક સગવડ અને જરૂરીયાતને જલ્દી સતોષકારક રીતે પહોંચી વળે છે.

કસ્ટમ ઓરીસમાં અમને કશી તકલીફ નહીં નહિ અને યોમસ કુકનો માણસ તેમની ઓરીસમાં ચૂકી ગયો. પ્રવાસના પરિશ્રમથી થાકેલા હોઈ પહેલે દિવસે જહાજ નીકળ્યા નહિ પણ બીજે દિવસે

નીકળતા ધટાલી દેશની રમણીયતા, તદુસ્ત આબોહવા અને સૌન્દર્ય તથા સ્વચ્છતા જોનારને મુગ્ધ કરી નાખે તેવાં લાગ્યાં.

ધટાલી એ જવાલામુખી પહાડોનો દેશ છે, આજથી બે હજાર વરસ પહેલાં વિસુવીઅસ નામનો જવાલામુખી ફાટતા તેમાં પોમ્પીઆઇ નામનું પ્રાચીન અને અતિ સમૃદ્ધ નગર ઢટાઇ ગયું હતું તે હકીકત તો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. આજે બસે વરસ થયાં પ્રાચીન પોમ્પીઆઇનું ખોદકામ ચાલે છે અને તેમાંથી અનેક પુરાતન વસ્તુઓ, પ્રતિમાઓ અને જર ઝવેરાત નીકળી આવે છે તે બધું નેપ્લ્સમાં એક મોટા મ્યુઝીઅમમાં લાવીને ગોઠવી રાખેલ છે. હજુ પણ આ ખોદકામ ચાલુ છે અને તેમાંથી ખીજી ધણીયે વસ્તુઓ હાથ લાગે એમ છે. આ બધી પુરાતન વસ્તુઓ ધણીખરી હાલના જમાનામાં બનતી વસ્તુઓને જ મળતી આવે છે. અમે તે મ્યુઝીઅમ જોવા ગયા અને તેમાંનાં અનેક બાવલાઓ, પ્રતિમાઓ, અને ચિત્રો નિહાળ્યા. થોમસ કુકે આપેલ બોમીઓ સાથે હતો તે બધા સમજ પાડતો હતો. આ બધા બાવલાઓ તદ્દન નવન છે જેથી નવા જોનારને આશ્ચર્ય લાગે, પણ હિંદુસ્તાનમાં પુદ્ગલી ગુફાઓમાંની પ્રતિમાઓ તથા ખીજા દેવજોમાંનાં નવન ચિત્રો જેમણે જોયા હોય તેમને આશ્ચર્ય લાગે નહીં. આ પ્રતિમાઓ પુરાતન શિ'પકવાની ઉત્તમ કારીગરીના નમુનાઓ છે, જેના ફાટા ઉપરથી લીધેલા ચિત્રો ધણી વાચનારાઓએ જોયાં હશે.

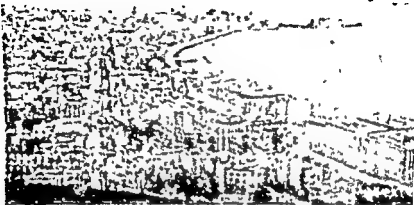
તે પછી નેપ્લ્સનું પ્રાણીસમૃદ્ધસ્થાન જોવા ગયા. આ સમૃદ્ધમાં દરિયામાં થતા દરેક જાતના જૂદા જૂદા પ્રાણીઓનો મોટો સમઠ કરવામાં આવેલો છે.

અમે શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા તે દિવસે—તારીખ ૧૯ મે જેના દિવસે—ધટાલીઅન પ્રજાનો કોઇ મોટો તહેવાર હતો તેથી આખું ગામ શણગારવામાં આવ્યું હતું અને મોટરો તથા ઘોડાગાડીઓને ફૂલોના હારથી શણગારી ઘોડાઓનાં માથા ઉપર ફૂલોની કલગીઓ નાખેલી હતી. ઝીંઓ અને પુરો જાતજાતના રંગીન વસ્ત્રો પહે-

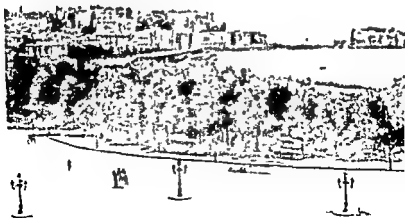
રીને ફરવા નીકળી પડ્યા હતા. પોલીસ અને મિલીટરીના સરખસો પણ ખેંડ વાગ્યાં. સ.યે ફરતાં હતાં.

“ નેપલ્સમાં ખાસ જોવા લાયક વિમુવીઅસ ન્યાલામુખી છે. પોખીઆઈ શહેરનો નાશ કરનાર આ ન્યાલામુખી દરિયાથી ચાર માઈલને અંતરે આવેલો છે અને પાંચ હજાર ફીટ ઉંચો છે. તેની ઉપર ચડવા માટે તારના દોરડાંઓથી ઇલેક્ટ્રીક રેલ્વે બનાવેલી છે. તેમાં બેસીને જઈએ ત્યારે જાણે ઉપે માથે ઉપર ચડના હોઈએ એવો ભાસ થાય છે. આ પહાડમાંથી એક સામટી ૨૦૦ આગ-ખેટોના ભુંગળાઓમાંથી ધુમાડો નીકળે તેટલા ધુમસના જોડા રાત દિવસ નીકળ્યા જ કરે છે અને પાંચ પાંચ મીનીટ અંદરથી એવા જોરથી ધડાકા સંભળાય છે કે જાણે દમણાં ન્યાલામુખી ફાટી નીકળશે એવો ભાસ થાય છે. તેમાંથી કીચડના જેવો ઘાટો લાવા નામનો રસ નીકળ્યા કરે છે તે અમે એક મોટી ખાઈમાં એકઠો થયેલો જોયો. થોડા દિવસો પછી વર્તમાનપત્રોમાં અમારા વાંચકોમાં આવ્યું હતું કે એ લાવા આગળ ધસતો જાય છે અને ગામડાં-ઓને ઘાસી નેતું છે.

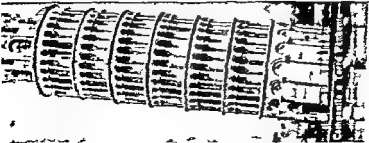
નેપલ્સમાં એક કહેવત પ્રચલિત છે કે See Naples and die એટલે કે નેપલ્સ જુઓ ને પછી મૃત્યુ પામે તો પણ ખીજું કશું જિન્દગીમાં બાકી રહે નહિ. આ ઉપરથી એ શહેરની સુંદરતાનો ખ્યાલ આવી શકશે. નેપલ્સમાં બીજા બે દિવસ રોકાઈ ત્યાંથી છટાવીના પાટનગર રોમ જવા ઉપડ્યા. મુસાફરી દરમિયાન આખે રસ્તે એક પણ ઇંચ જેટલી જગ્યા ખાલી ન દેખાય તેટલાં ઘડ, બીજાં અનાજ અને ફલફલાદિનાં બરચક વાવેતરો પથરાયલાં હતાં. ખેતીનાં સાધનો પણ જ્યાં વિતાનની હેથલામાં હેલ્લી શોષ પ્રમાણેના તેથી હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત એક દિવસમાં કરી શકે તેના કરતાં અદાનો ખેડૂત દસગણું કામ કરી શકે છે. નદીઓ, તળાવો, રેકરાઓ તથા ઉંચી ઉંચી પહાડીઓ ઉપર બાંધેલાં છુટાં છુટાં રહેવાનાં મકાનો દમણિય કુદરતની સાથે મનુષ્યની કલાનું સુંદર મિશ્રણ બતાવનાં હતાં.

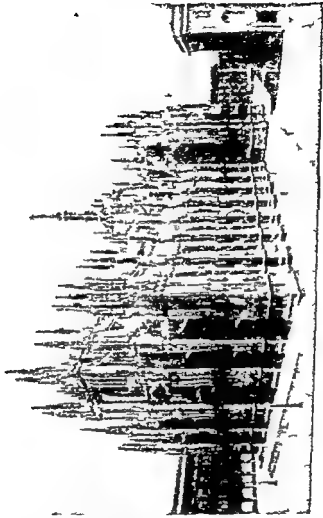
નેપલ્સ : શહેરનું દ્રશ્ય (દરથી-ચિત્રગ્રહીત્વસ દેખાય છે)

નેપલ્સ : શહેરનો એક રસ્તો (દરથી ચિત્રગ્રહીત્વસ દેખાય છે)

પીસા : લીનીંગ ટાવર

ગિલાનનુ રૂઢિલ

રોમની બહોળલાવી અવર્ણનીય છે. શહેરમાં બધા જુઓ ત્યાં બાળકો અને બાળાઓ આનંદ, આનંદ કરતા, હસતા રૂઢતા નજરે પડે છે સ્પર્શસ્ત થયે, કેમ જાણે યુરોપમાં ફરી સર્વ હાવાનો જ નથી માટે આજની રાતે જોડેલો આનંદ મને તેટલો ભોગની લેવો એમ સમજી વિજળીની બત્તીઓની રોશનીમાં બગીચાઓ, તળાવો, નદીઓ અને મ્યુઝીઅમોમાં સમ્યાખધ ઝીઓ અને પુરુષોના ટોળે ટોળાઓ આનંદ વિનોદ કરના નીકળી પડે છે સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધિવાન પ્રજા જે રીતે જિન્દગીનો આનંદ માણી શકે છે તે રીતે હિંદુસ્તાનની પરતન અને ગરીબ પ્રજા કદિ આનંદ માણી શકે નહીં. કોઈપણ હોટેલમાં જાઓ ત્યાં ઇન્દ્રભનન ખડું કર્યું હોય તેડુ લાગે સુનાના ઝોરડાઓમાં હજારો રૂપીઆની કીંમતનું ફર્નીચર-પનગ, કપાટો, સોફાઓ, ખુસ્તીઓ, ખેખેનો તથા આરમના કુદર બાવલાઓ એ બધું જોઈને જે માણસ કપાયે ફરેલો ન હોય અને પહેલ વહેલો આવી ચડે તે તો ધડભંગ બ્રમિત થઈ જાય તેવું છે. ટ્રાઇ કોઇ હોટેલોના મ્યુઝીક રૂમોમાં ૨૫૦ જેટલી વિજળીની બત્તીઓ જળતી હોય છે મુસાફરો આવીને બેસે, અપ્પા મારે, સીગારેટ, દારૂ પીએ અને સગીત સાંભળે યુરોપીઅન પ્રજાની નમ્રતા પણ હલ વગરની હોટેલમાં જાઓ એવે ત્યાંના માણસો જાણે પોતાના બહાના સગાઓ આવ્યા હોય તેવા રહેલથી તમારો સત્કાર મે. કોઈ રાજ પાદશાહની પેઠે સનામો બળવે, ખખર અતર પૂછે અને કામ ચીધો ત્યાં એકને બહુ બે ચાર માણસો દોડતા હાજર થઈ જાય લીફ્ટ માટે ટકોરી વગાડો ત્યાં લીફ્ટમેન એકદમ હાજર થઈ સનામ બળની ઉભો રહે અને હોટેલનો મેનેજર પણ પોતાનો બ્રાહ્મક કોઈ રીતે નારાજ ન થાય કે અગર ન બોગવે તે માટે થોડો થોડો થઈ જાય યુરોપના દરેક દેશના તમામ જાહેર નોકરો-રેલ્વેના અમલદારો, પોલીસના માણસો, દુકાનોના સેલ્સમેન વગેરે સહુ એના વિનયથી અને સાનસાહથી વર્તે છે કે તે જોઈને મુસાફરોથી ત્યાંની પ્રજાની મન્યતા અને સરકારિતાની પ્રસસા કર્યા વગર રહેવાનું નથી શહેરમાં તમે ગમે ત્યાં ફરો, ગમે ત્યાં આવજાવ કરો ત્યાં કોઈ જાતનો જાપ્તો નહિ, કશો ભય નહિ અને ટ્રાઇ પ્રજા વખતે

તે સમયે આરો સાધન જોઈએ તે હાજર ન હોય. અવગત હોતોના વેટર વગેરેને ‘ટીપ’ છુટે હાથે આપવી પડે છે-પણ તેમની સેવાઓ જોતા આ ‘ટીપ’નો ખર્ચ મિનકુવ આકરે કે નિરર્થક લાગતો નથી.

રામની સારી હોયેલા દરેક મુસાફરને દરરોજનું ૧ પાઉડ બાહુ અને ૧ પાઉડ ખોરાકનો ખર્ચ તથા અરથો પાઉડ ખીજો પરચુરલ ખર્ચનો મળી કુલ રૂા પાઉડનું ખર્ચ લાગે છે એનાથી ઉચી હોટેલમાં વળી એથી બમણો ખર્ચ લાગે અને તેનાથી ઉતરતી હોટેલમાં રોજનો ૧૫ પાઉડ ખર્ચ લાગે પછી તો કોઈ મુસાફર છેક સામાન્ય હોટેલમાં ઉતરે અને ચલા ને પાઉ ઉપર ચલાવી લે તો ૧ પાઉડથી ઓછે ખર્ચે પણ રહી શકે-પણ હિંદી મુસાફરોએ પોતાના દેશની પ્રતિજ્ઞાને ખાતર બહુ નહિ તો છેવટ વચલા વર્ગની હોટેલમાં ઉતરવું જ જોઈએ એ ઇચ્છના થોડા છે મોટર વગેરેનું ખર્ચ આ ઉપરાંતનું સમજવું-પણ અમેરિકાએ થોમસ કુકની ‘કુક’ ગાઈડેલી એટલે બહુ ખર્ચ અગાઉથી એકઠું જ આપી દીધેલું હતું.

સ્થાપત્ય અને શિષ્યકળામાં રામ આખા જગતનો મુકુટ-મણિ કહીએ તો તેમાં અતિસંયોક્તિ નથી. તેનું યથાથોગ્ય વર્ણન કરવા માટે તો કાલિદાસ કે બાણભટ્ટ અથવા શેખ સાદી કે હાફીઝ જેવા કોઈ સમર્થ કવિની કલમ જોઈએ. વરસોના વરસો સુધી જેમાં પ્રીએ તો પણ તૃપ્તિ થાય તેવું નથી મનુષ્યમાં પરમેશ્વરે દેલી અજબ શક્તિ મૂકેલી છે તેનો ખ્યાલ રામ જોતા આવી શકે છે રામના એક પ્રાચીન પ્રખ્યાત ચિત્રકારનું એક ચિત્ર હમણાં એક અમેરિકને ૭૫ હજાર પાઉન્ડી કિંમત આપી ખરીદે કર્યું. પ્રાચીન રામના જગપ્રસિદ્ધ માધકલએજેસો અને રોફેલ જેવા ચિત્રકારોના આવા પ્રાચીન ચિત્રો હજીયે રામમાં અનેક છે પણ તેવા ચિત્રકારો આજે હયાત નથી કલા, કારિગિરી અને વૈભવમાં રામ જ્યારે જગતની મહારાણીને સ્થાને હતું ત્યારે ત્યાં એના ઘણા ચિત્રકારો થઈ ગયા જે ૧૦૦ શીટ લાખા અને ૫૦

શીટ પહેળાં એવા ખાસ વણી કાઢેલાં કપડા ઉપર મીઠુ ચડાવી તેના ઉપર ચિત્ર કાઢવા ચીતારો બેસતો. બે થી અઢી વરસની મહેનતને પરિણામે એકેક ચિત્ર તૈયાર કરતો. તેવાં ચિત્રો આજે ૮૦૦ વરસ થયા એવાં ને એના મોજીદ છે અને તેના રંગો હજી ક્લેશમાત્ર ઝાખા પડ્યા નથી.

રામના સર્વન એટલું બધું જોનાનું છે કે તેનું વર્ણન લખતા પાર આવે નહીં. રામનો એક અગાઉનો પાદશાહ નીરો જરા અસ્થેય મગજનો હતો. તેને શીડવ બળવવાનો અતિશય શોખ હતો. જીનું શહેર તેને પસંદ ન પડવાથી અને મગજને કોઈ નવી પ્રેરણા મળે તે ખાતર તેણે એકવાર ફાટામા ને ફાટામા રામ શહેર આપ્યું સળગાવી મરવાનો હુકમ આપ્યો અને તેની બળતી જ્વાલાઓ જોતા જોતા તેણે શીડવ બળવ્યા ક્યું. એ પ્રાચીન રામના જૂના ખડેરો હજી પડેના છે અને આજે જે રામ દેખાય છે તે ફરીથી બધાંવેળું નવું શહેર છે.

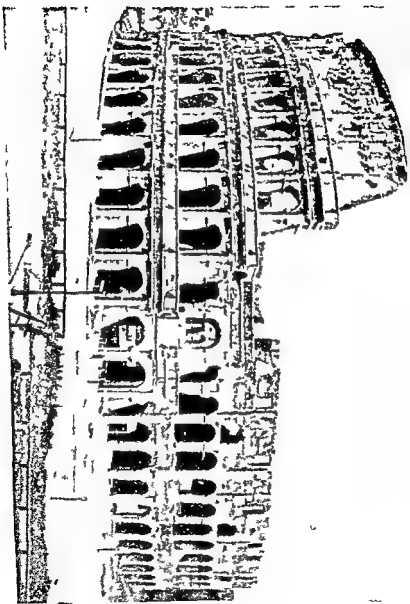
પહેલા અમે પ્રાચીન રામનું પ્રખ્યાત એમ્લી થિયેટર જોવા ગયા. અત્યારે તો તે ખડેરની દશામા ઉભું છે તેમા ૬૦ હજાર માણસો સમાઈ શકે તેનડું એ મોડું હતું. દસ મિનિટમા ૬૦ હજાર માણસો અદર જઈ શકે અને દસ મિનિટમા બહાર નીકળી જઈ શકે તેવી તેમા સગનડ હતી જૂના વખતમા ત્યાં જનવરોની સાઈમારીઓ થતી અને માણસોની સિંહો સાથે કુસ્તીઓ થતી. આ ઉપરાંત અનેક જૂના કીલ્લાઓના ખડેરો અને પ્રાચીન કાનમા થયેલી લડાઈઓની યાદગીરીઓ અને અનેક બાગબગીચા જોવા.

ધુરોપ આખો વીરપૂજક છે અને ઇટાલી તો મુખ્યત્વે વીરપૂજનનું જ ધામ છે કોઈ પણ માણસે દેશની કોઈ સેવા બજાવી હોય, કોઈ વીરતાનું કૃત્ય કર્યું હોય કે જાહેર પ્રજાના હિતનું કોઈ મોડું કામ કર્યું હોય તો તેનું મોડું આરસનું બાવલું બનાવી જાહેર રસ્તા ઉપર મૂકી, જીવને જોખમે પણ તેની યાદગીરી કાયમ સાચવી રાખનાની એ દેશમા ખાસ પ્રથા છે આવા વીર નરો અને મહાપુરુષોના બાવનાઓ રામમાં ઠેરઠેર નજરે પડે

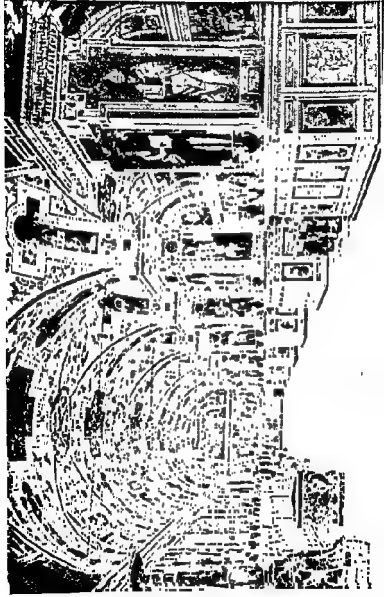
છે, અને તે એવી ઉમદા કારીગીરીથી ધડવામાં આવેલાં છે કે ગળે કે સજીવન મનુષ્ય જ ખડા હોય તેવો ધડીમર તો બાગ થઈ આવે છે.

આ જોઈને ભારતવર્ષની વીર પૂજનો પણ મને વિચાર થઈ આવ્યો. આપણા દેશમાં પણ અગાહના જમાનામાં ગામડે ગામડે વીર નરોના અને સતી સ્ત્રીઓના પાળાઆ અને ખાંબીઓ નખાતી, અને તેની પૂજ થતી-બાધા આખડી રખાતી. આજે એ દેશમાંથી વીરતા ચાલી ગઈ છે અને નિર્માલ્યતા આવી વસી છે. આજે હિન્દુસ્તાન ગરીબ, ગદા અને નિઃસત્વ દેશ બની રહ્યો છે અને યુરોપ અમેરિકા વાસીઓની નજરે અનેક દુર્ગુણોથી ભરેલો દેખાય છે. આ દુર્દશાનું કારણ શું ? હિન્દની પરાધીનતા ? ના, એ એક જ કારણ નથી. જે દેશમાં કુસંપનું સામ્રાજ્ય હોય, ત્યાં સ્ત્રી સ્ત્રી પ્રમુલ શક્તિની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવી હોય, ત્યાં સ્ત્રીઓને શુદ્ધાત્મ તરીકે રાખવામાં આવતી હોય ત્યાં તે સ્ત્રીઓ માત્ર શુદ્ધાત્મને જ જન્મ આપે તેમાં શી નવાઈ ? “વીરતા” શબ્દ જ જેમને અપરિચિત હોય, જેને એક પણ દિવસ છુટથી હસ્ત કરવાનો, બીજા માણસો સાથે છુટથી વાતચિત કરવાનો અથવા રસ્તે ચાલનાં આગુઆગુ નજર સરખી કરવાનો પ્રતિબંધ હોય અને જેમના દિલમાં ભય અને ભય સિવાય બીજી કોઈ લાગણી ન હોય તેનાં સતાનો નિર્ભય ક્યાંથી બની શકે ? મવાલીઓ અને હલકા આચરણવાળા કુષ્ટ શ્રેણીની સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાની તાકાત જેનામાં રહેવા દીધી નથી અને ધુમટાઓ તથા યુરખાઓમાં કેદ કરી રાખી જેમની આસપાસ ભય અને પરાધીનતાની દિવાલો ઉભી કરી દેવામાં આવી છે તે માતાઓનાં સંતાનો નિર્માલ્ય અને નિઃસત્વ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

ધરેમાં અને કુટુંબોમાં, ત્યાંનાં, ગામમાં અને ‘દેશમાં સર્વત્ર દ્રવેશ તેવા ક્લેશમય વાતાવરણમાં લક્ષ્મીનો અને શક્તિનો વાર ક્યાંથી જ હોઈ શકે ? છટાવીની સંપત્તિ, મમ્મદિ, વીરતા અને સ્વતંત્રતા જોઈ તેની સાથે ભારતવર્ષની સરખામણી કરતા આવા

દોમ : અલિપ્તમી નામક પોંજ યાદગાર

અનેક વિચારો ઉપજતા હૃદયમાં જવાલા રાળગી ઉડે છે—અને એમ થઈ આવે છે કે “અહો! ભારત! તારી આજે કેવી દુર્દશા!”

રામ એ ખ્રિસ્તી ધર્મના રોમન કેથોલિક પંથના ધર્મગુરુ પોપનું નિવાસસ્થાન છે. એ પોપનો વૈભવ અને ઠાઠમાઠ કોઈક શહેનશાહતના વૈભવની બરાબરી કરે તેવાં છે. અર્થે તેના મહેલ ને “વેટીકન”ના નામથી ઓળખાય છે તે જોવા ગયા. તેમાં ૭૦૦ વરસ સુધી અનેક રાજાઓ, મહારાજાઓ, શ્રીમંતો અને ભક્તો તરફથી પોપને ભેટ ધરાવતી અગણિત વસ્તુઓનો મંત્રાલય જૂદા જૂદા ૬૦૦ ઓરડાઓમાં કરવામાં આવેલો છે. એક જગ્યાએ પત્થરની દિવાલની વચમાં ઝવેરાતનો સંમંદ એવી રીતે ગોઠવેલો છે કે એક ચાંપ દાખીએ એટલે પત્થર ખસી જાય અને કીમતી ઝવેરાતથી ભરેલા કાચના કબાડો નજરે પડે. પાછા પત્થરો અસલ પ્રમાણે ગોઠવાઈ દિવાલ એકરારખી બની જાય. આ ઉપરાંત અનેક આવશ્યકો, પુતળાંઓ, તૈલચિત્રો અને દરેક જાનના કલાના વિવિધ નમુનાઓ તથા સોનેરી પુંઠાથી બાંધેલા અગણિત પુસ્તકોનો ભંડાર એ બધું જોતાં દિવસે સુધી પાર આવે નહીં. જગવિખ્યાત ચિત્રકાર માઇકલએન્જેલોના ચિત્રોએ તો ચિત્રકલાનો અવધિ કરી નાખ્યો છે. માથુરાની શુદ્ધિ અને કલ્પના કેટલું સરળ કામ કરી શકે છે! એ ચિત્રો જોતાં આપણને જરૂર એમ લાગી આવે કે આ કામ માથુરાનું નહિ પણ કોઈ દૈવી શક્તિનું હોવું જોઈએ.

ખીજે દિવસે રોમનું સેંટ પિટરનું દેવળ જોવા ગયા. એ દેવળ ૨૪૦ ફીટ લાંબુ, ૧૮૦ ફીટ પહોળું અને ૯૦ ફીટ ઉંચુ છે. તેમાં અખૂટ ગમૃદ્ધિ ભરેલી છે, અને ઘણુંમંડે કામ સોનાનું છે. તેના ધુમટમાં સોનાની સિર્સીંગ જડેલી છે અને તેમાં સ્વર્ગ અને નરકના દેખાવો કાતરેલા છે જે જોઈ તાજુખી થઈ આવે છે. આ દેવળમાં ધસુ ખ્રિસ્તના મુખ્ય શિષ્ય સેંટ પિટરની ૭૫ ફીટની ઉંચાઈની પોલાઈની પ્રતિમા છે. તેના જમણા પગે દરેક ખ્રિસ્તી જ્વત્રાણ આંગળા અડાડી આપે લગાડે છે અને સુમી કરે છે. આ

પ્રકારના ચરણપર્શથી તે પગનો અગ્રે બને આંગળીઓ છેક ધગાઈ ગયા છે. પોવાદના આટલાં પ્રયત્ન પુતળાના પગને ફેટ્યા બંધા માણુમેના હસ્તપર્શ થયા હો ત્યારે આ આંગળીઓ ધમાયા હશે !

આ બન્ધ દેવાવયમા આખા ૬૦૦ ઓગડા તો ફેવળ અવનવી વસ્તુઓના સમઠથી જ ભરપૂર ભરેલા છે. એની કોમત ગણીએ તો અબજો પાકડ નેટલી થવા જાય, અને એના સૌદર્યની તો સ્ત્રી પ્રશંસા કરવી ! દેવળમાં પ્રવેશ કરતાની સાથે જ એક એવું શાંત અને પવિત્ર વાતાવરણ ધ્વાયલુ લાગ્યું કે હૃદયમાં ભવ્યતા અને શાંતિના ભાવ ગુહી રહ્યા. કમભાગ્યે હું મગ્ગવતીના પ્રમાદથી વચિત છું એટલે આવા આવા સ્થાનો જોતા મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી લાગણીઓ અને મગજમાં ઉભરાતા વિચારોને અસંરોમાં યોગ્ય રીતે ઉતારી શકતો નથી-પણ દૂકમા માત્ર એટલું જ કહી શકું છું કે આવા ભવ્ય સ્થળમા જતલુ થાય તો પણ પરમ સુખમા થાય એમ મને લાગી આવ્યું.

આ આખા દેવળમા આત્સપદાણુ સિવાય બીજો પથર વપરાયો નથી. દેવળમા અનેક નાળઓ અને રાણીઓના આરગપદાણુના બાવનાઓ છે અને બહારના લાગમા પણ આરસના હબરો પુતળાઓ ગોઠવેલા છે. સેંટ પિટરની માફક ઇસ્ટ ખ્રિસ્તના બીજા એક પશિપ્ય મેંટ પોલનું દેવળ પણ વિપુલ મમૃદ્ધિથી ભરપૂર છે અને આત્સપદાણુનું બારેલું છે. આરગનો ઉપ શીટ હોયો સ્તબ એક જ પથરમાથી ઘડી કાઢેલો એવા મેકડો સ્તબો આ દેવળમા છે જેમાના મોઢ કોઈનું વજન ૫૦ ટન નેટલું થાય છે. આ દેવળમા દર્શન અર્થે તથા ઇટાલીની કારીગિરી તથા જૂનો ખખનો અને ચિત્રકલા જોવા માટે દુનિયાભરના દેશોમાથી હર સાલ લાખો માણુમે આવે છે જેમાથી દેશની રેલ્વેએ, સ્ટીમરો, હોટેલો અને માણુસોને કુધ્ડળ કમાણી થાય છે અને રાજ્યને તેમ જ પ્રખરે ખૂબ લાભ થાય છે. હિંદુસ્તાનમા પણ એકવાર એવી જ સમૃદ્ધિ કારીગિરી અને કલા હતી, પણ તેના ઉપર અનેક પરરાજ્યોના

આક્રમણો થયા તેઓએ તેમાંની ધણીનો નાશ કરી નાખ્યો અને કેટલીક લૂંટીને પોતાના દેશોમાં લઈ ગયા. હજુ પણ આપણી એ પુરાતન સમૃદ્ધિ હિંદુસ્તાનમાંથી ખસી ખસીને યુરોપ અમેરિકામાં વસ કરતી જાય છે, કારણકે-ગુલામ પ્રત્યના દેશને એવી સુંદર યાદગિરીઓની કશી જરૂર નથી અને ખરી ગયેલા લોકોમાં એ યાદગિરીઓથી વીરતા પ્રકટવાની નથી. એ યાદગિરીઓ એક વખતની ભારતવર્ષની વીરતાના સ્મારક રૂપ છે અને આજે એ સુંદર સ્મારકો પણ આપણા પામસ્તાને પામેલા દેશમાંથી રસ્તો પકડતાં જાય છે !

હિંદુસ્તાનમાં રહીઆ આવે કે અફઘાનીસ્તાન આવે, પર્શિઆ આવે કે જરમની આવે, જાપાન આવે કે તુર્કસ્તાન આવે-એ કોઈ હિંદુસ્તાનને કશું આપવા આવનાર નથી પણ હિંદુસ્તાનનું સત્ત્વ પોતાના દેશને માટે લૂંટી જવા આવનાર છે. બધા હિંદુઓ ઇસ્લામી બને કે બધા ઇસ્લામીઓ હિંદુ બને તેથી પણ હિંદુનો ઉદ્ધાર થનાર નથી. હિંદની આઝાદી હિંદના પોતાના જ હાથમાં, પોતાના જ અંગમાં છે. આપણા ઉદયમાં રહેલ ઘેર અધિકાર દૂર કરી, બ્રાહ્મ-ભાવના પ્રેમની જ્યોત વડે અગ્નિ રૂપી તિમિર હઠાવીને “હુ” ને બદલે “મારો દેશ” એ ભાવના ન્યારે આપણા દિલમાં પ્રકટગે ત્યારે ગુલામીની અંછરો આપોઆપ તૂટી જશે. અમ્નુ.

રામમાં ધર્મગુરુઓની યાદગિરી કાચમ રાખવા માટે મોટા મોટા ધર્મગુરુઓના માથાની ઝોપરીઓ સાચવી રાખેલી છે, અને તેના ઓરડાઓ ભરેલા છે જે જોઈને ધડીબર ગભરાટ થઈ આવે તેવું લાગે છે. યુરોપમાં પદરમી અને સોળમી સદીઓમાં ન્યારે ધર્મના અંદર અંદરના ઝગડાઓ ચાલતા ત્યારે એક વખત એવો આવી ગયો હતો કે રોમન ઇથોલિક પંથના ધર્મગુરુઓ જે બહાર નીકળે તો તેમને મારી નાંખવામાં આવતા હતા. આથી તેઓ ગુફાઓમાં ભરાઈ રહીને પ્રાર્થનાઓ કરતા. આ વખતમાં રોમન ઇથોલિક પંથની દીક્ષા લીધેલા જે જે માણસો મરી ગયા ને સહુના હાડપિંજરો માથાની ટુપ્પડી સાથે એમને એમ સાચવી રાખેલાં છે અને તેના દસ ઓરડાઓ ભરેલા છે.

તે રાત્રે રોમમાં એક નાટક જોવા ગયા. બાપા તો સમગ્ર નર્તી, પણ સંગીતમાં તાલ, સુર અને વાગ્ગિયની એવી સુંદર મિલાવટ હતી કે બાપા ગમગ્યા વગર પણ એ નાટકમાં અમને ખંડુ જ આનંદ પડ્યો.

છટાલીને ધ્રુવે કેવી રંગાલ જમીન અને કંટલી કુદરતી સમૃદ્ધિ આપી છે । પાર વગરની નદીઓ પાણી આપી રહી છે—ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં કોઈ કોઈ દેકારો તો માણસને પીવા પુરુ પશુ પાણી મળી શકતું નથી । કહેવત છે કે રામ સ્કે ત્યારે રિદ્ધિ ગિદ્ધિ ચાવી જાય તેમ અન્યારે ભારતવર્ષનો રામ સ્કંદો છે ।

રોમમાં જ્યાં મળી ત્રણ દિવસ રોકાઈ ત્યાંથી ફ્લોરેન્સ આવ્યા. બનુ અને હરિયાળું સુંદર શહેર, અને નદીને કાનારે કાનારે રેશ્વે ચાલી જાય છે. આખો છટાલી દેશ ખેતીમય છે, એક ઈંચ પણ ખેતીને લાયકની જગ્યા વાનેતર વગરની નથી. કુદરતની બક્ષિસ પામેલ દેશ અને તેમાં સાહગ્રિક અને મહેનતુ પ્રજા એથી કુદરત અને કૃત્રિમતાની સુંદર મિલાવટ વડે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ હતું યદ્ય રત્નુ દોષ તેવું લાગે છે. ફ્લોરેન્સની પ્રજા પણ રોમની પેઠે બહુ ખૂબસુરત અને તંદુરસ્ત છે. કોઈ મનુષ્યના મ્હોં ઉપર સ્થાનિ દેખાતી નથી. ૮૦ વરસનો ધરડો માણસ હોય તે પણ જુવાન જેવો તંદુરસ્ત, વેગમયો અને હાલ્લાદી દેખાય. આખી પ્રજાના મ્હોં ઉપર આનંદ અને હાલ્લાહની લાગણીઓ તરવરી રહેલી હોય છે.

ફ્લોરેન્સમાં અમે નજીકે કાનારે એક દોડવમાં ઉત્યા. અહિં પણ દેશના ખીળ શહેરો માફક વીરોના જીવવાઓ દરેક ગલીએ ગલીએ અને પુલો ઉપર બિરાજ રહ્યા છે અને નિયમ પ્રમાણે તે દરેકની નીચે તેવું નામ, અને તેણે શું પરાક્રમ કર્યું કે દેશની શી સેવા બજાવી તે કાતરેણુ દોષ છે.

છટાલીનો પ્રખ્યાત ચિત્રકાર માઈકલએન્જો ફ્લોરેન્સમાં જન્મ્યો હતો અને ત્યાં તેણે સુંદર કાળી મેળવ્યા પછી રોમના

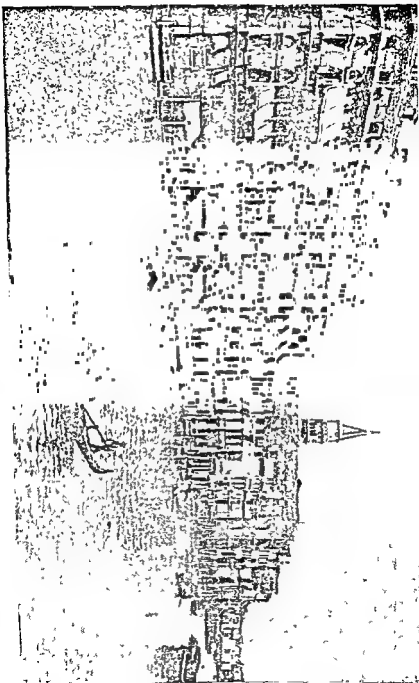
પાદચાહર્ણુ તેડું આવતાં તે રોમમાં જઈ વસેા હતો. . ખીજે વિખ્યાત ચિત્રકર રાફેલ પણ ફ્લોરેન્સમાં થઈ ગયો. તે બન્ને મહાન વિશ્વત્રિપોનાં સહેવાનાં મકાનો જોયાં. રાત્રે એક નાટક જોવા ગયા પણ તે અમને રોમમાં જોયેલાં નાટક જેવું સાફ લાગ્યું નહિ. નાટકની દીક્રીટ ૧૧ પાઉંડની પડી. ખીજા જોનારાઓ નાટકને વખાણતા હતા પણ અમને તેમાં બહુ રસ પડ્યો નહિ.

ઈટાલીનો મોટાં શહેરો આપ્પી દસ લાખ માણસોની વસતિવાળાં છે. ફ્લોરેન્સ પ્રમાણમાં નાનું છે. તેની વસતિ ૨ લાખ માણસોની છે. છતાં કલા, સંમૃદ્ધિ અને સંપત્તિમાં ખીજાં શહેરોથી બિલકુલ ઉતરતું નથી. ફ્લોરેન્સથી ૬૦ માઈલ ઉપર આવેલ પીસા શહેર જોવા અમે મોટર રસ્તે ગયા. રસ્તામાં ઘણાં ગામડાંઓ આવ્યાં ત્યાં દેશોલ કસ્ટી, આનંદી અને હસમુખી પ્રજા જોઈ. અમોને જોવા માટે ઘણી વાર સોફોનાં ટોળાં એકઠાં થતાં અને તેમાંથી કોઈક અમને ઈટાલીઅન બાપામાં પૂછતા કે “તમે કયા દેશના છો? આ દેશ તમોને કેને લાગે છે?” કોઈ ઠેકણે કોઈના મોં ઉપર અમે નિરાશા કે દુઃખ દીઠું નહિ.

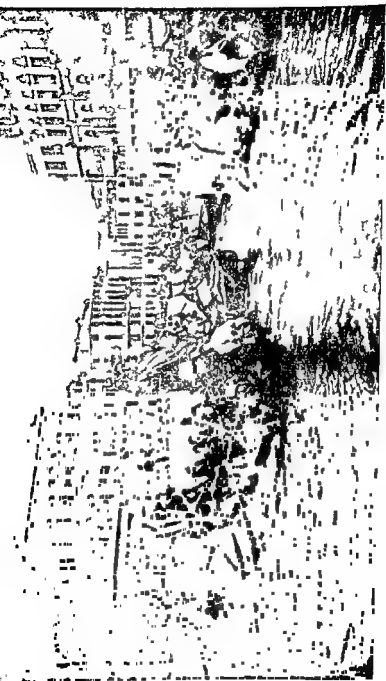
પીસામાં ૩૭૮ શીટ ઉચે એક મિનારો [ટાવર] છે તે “લીનીંગ ટાવર”ને નામે ઓળખાય છે, કેમકે તે એક બાજુએ સહેજ નમી ગયેલો છે. એને સાત મજલો છે અને જમીન ઉપર કાટખુણે મૂકી જોતાં તે એક દિશામાં ૨૫ ડીગ્રી જોડેલો નમી ગયેલો દેખાય છે. આ મિનારાની ઉપર અમે ચડી આવ્યા. તેની બાજુમાં એક દેવળ છે તે પણ ઘણું જ સુંદર છે. તેના ધુમટમાં એવી રચના છે કે એક વાર આપણે અવાજ કરીએ એટલે પા કલાક સુધી તેનો પ્રતિભાવ ચાલ્યા કરે. અહીં પણ આસપહાણનાં અનેક સુંદર પુતળાંઓ જોયાં. આ સહુ પુતળાં નમ્મ છે તે જોઈ અમે પૃચ્છા કરી તો જવાબ મળ્યો કે શરીરનું અગ પ્રત્યગ બરાબર બતાવવામાં ન આવે તો શિલ્પકારની કલામા એટલી ખામી ગણાય. એક પુતળું એવું

ખનાવ્યું છે કે એક ઝીને ખભે હાથ રાખીને બાગુમાં એક પુરુષ ઉભો છે. એ પુરુષનાં આંગળા નજરે કે છત્રી ઝીના શરીર પર દબાવવાથી માંસમાં બેસી જાય તેવી રીતે આ પુતળાંમાં બેસી ગયેલાં દેખાય છે. આથી આ દેશની સિલ્પકલા કેટલી સંપૂર્ણ હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એક વાર આવી જ સિલ્પકલા હતી. પુદ્ગલી ગુફાઓમાં, આણ અને દેલવાડામાં અને અજં ટાની ગુફાઓમાં ઝીંઓ અને પુરુષોનાં જે પુતળાંઓ છે તે પણ સિલ્પકલાના આવા જ ઉત્તમ નમુનાઓ તરીકે જગતમાં ખ્યાલિ પામેલાં છે. પણ આજે જ્યાં માણસને પેટ પુરવું અનાજ ખાવા મળે નહીં ત્યાં આવી ઉત્તમ કલાઓ ક્યાંથી ખીંચે!

પીસાથી સાંજે પાંઠા ફોરેન્ઝ આવી પહોંચ્યા અને જીજી દિવમે ત્યાંથી વેનિસ જવા માટે ઉપડ્યા.

સાથે જોડાયેલા પાણીના કાંઠા પરથી જોઈ શકાય છે કે તે પાણીના કાંઠા પરથી

પ્રકરણ ૩ જી

ઘટાલા (ચાલુ) : વેનિસ, મિલાન અને કોમો

વેનિસ એ ઇટાલીનું મોજશાપ અને વિલાસનું ધામ છે. દરીઆનું એ બંદર છે અને જૂના જમાનાથી વેપારના એક મોટા મથક તરીકે ખ્યાતિ પામેલું છે. આખું શહેર એક મોટા તળાવની અંદર બાંધવામાં આવેલું છે અને આવગવના રસ્તાઓ પણ તળાવના પાણીના જ છે. વેનિસમાં મોટરકારનું નામ નિશાન ન મળે. રસ્તાઓ ઉપર તથા એક મકાનેથી બીજે મકાને આવગવ કરવા માટે અને માલ લઈ જવા લાવવા માટે પાણીમાં હોડીઓ તરતી હોય છે. આ હોડીઓ “ગોડોલા” નામથી ઓળખાય છે. જ્યાં જવું હોય ત્યાં આ “ગોડોલા”માં બેસીને જવાય. વચ્ચે વચ્ચે તળાવના પાણી ઉપર પ્રસો બાંધેલા છે પણ તે પ્રસો રાહદારીઓની આવગવ માટે જ વપરાય છે—મોટરને ચાલવા માટે બીલકુલ રસ્તાઓ છે જ નહીં.

વેનિસમાં ઠેકઠેકાણેથી દબરો માણસો હવાફેર માટે આવે છે. અહીં રહેવાની અને ખાવાપીવાની ધણી જ સુંદર સગવડ છે. અમે અહીં દરિયાની કનાલ ઉપર એક હોટેલમાં ઉતર્યાં. વેનિસમાં અમને ફરવા દરવાનો અને ખાવાપીવાનો જે આનંદ મળ્યો તેવો આખા યુરોપમાં અન્ય કોઈ સ્થળે મળ્યો નહોતો. ઘણે વખતે અમને અહીં અગાઉના જેવા ચાવલ અને “કરી” ખાવા મળ્યાં. ઇટાલી-અન ખોરાકને અત્યુત્કલ થતાં માંસાહારી તેમ જ બિન-માંસાહારી

બેડને શરૂઆતમાં અગવડ પડે છે, કારણ કે યુરોપના ખીજ દેશો કરતાં ઇટાલીઅનોની ખોરાક પકાવવાની રીત જૂદી છે અને તે લોકો પકાવવામાં તેલનો બહુ છૂટથી ઉપયોગ કરે છે.

વેનિસમાં રાત્રે આઠ વાગે સૂઈ જાય એટલે જમી ખાધને નવ વાગે લોકો હોડીઓમાં બેસીને મોજ માણવા નીકળી પડે છે. આવે વખતે જૂદી જૂદી હોડીઓની ઝગમગતી બત્તીઓના ઝળકાટ વડે કેમ જાણે પાણીમાંથી કોઈ સુંદર જ્યોત નીકળતી હોય તેવો ભાસ થાય છે અને તેનાં પાણીમાં પડતાં પ્રતિબિંબથી શોભામાં ઔર વધારો થાય છે. આમાં દેહલીએક બત્તીઓ તો વિવિધ, રંગની હોય છે. દેહલીક હોડીઓમાં સંગીતના જલસા ચાલતા હોય છે. ગાનારી સુકઠી જીઓ અને વાજિત્ર બજાવનારા પુરુષોની આઠ દસ જથ્થાની મંડળી હોય અને તાલ, સુર અને વાજિત્રોની સુંદર મિલાવટથી સંગીત ચાલતું હોય. તેવી હોડીની આસપાસ સાંભળનારાઓની પચાસેક હોડીઓ જમા થઈ જાય. સંગીત ચાલતું હોય તેવામાં એક માણસ હાથમાં ટોપલી લઈને ઉધરાણું કરવા માટે બધી હોડીઓમાં ફરી વળે અને તેમાં આડથી દસ પાઉડ જોટલી રકમ થઈ જાય. ગાવા બજાવનારાઓની ટોળી આ રકમ પોતે અંદર અંદર બહેચી દેશે. આ સંગીતનો જલસો જોઈ મને આપણા દેશની રામલીલા યાદ આવી. પણ તેમાં અને આમાં ફરક ધરો. આખા યુરોપમાં ઇટાલીઅન સંગીત બહુ ઉચી પકિાતું મનાય છે અને ગાનારીઓના મીઠા, પહાડી સુર તથા વાજિત્રો વડે આ સંગીત ધણું જ સરસ લાગતું હતું.

. ખીજે દિવસે શહેર જોવા નીકળ્યા. દેવગો તથા ક્લાના નમુનાઓ અને કાચની ફેક્ટરીઓ જોઈ. અમારી સાથેનો ભોમીઓ બહુ જ સારો અને ભવો માણસ હતો તેથી અમને બહુ આનંદ મળ્યો. શહેરમાંથી અમે થોડી ઘણી ખરીદી કરી. ઇટાલીમાં દેશમનાં કારખાનાઓ ઘણા છે અને તેની શરૂઆત અહીંથી થાય છે. દેશમાં આરસ અને એલ્યુમિનીઅમ ગિલાય ખીજે કોઈ ખનિજ પદાર્થ થતો નથી તેમ જ દેશમાં તેલના કુવાઓ, લોખંડી કે કાલસાની

મિત્રાન : કચ્છરતાનખાના મતોલર દરગા

பிளா : காரைக்குடி மீனாள்

ખાણો પણ ક્યાં છે નહીં. તેથી તેવી બધી વસ્તુઓને માટે ઇટાલીને પડેગો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ઇટાલી ખાગ કરીને ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને મુરોપના બીજા દેશોના કરતા પ્રમાણમાં ગરીબ છે.

વેનિસમાં અમેને આર્કેક દિવસ રોકાઈ જવાનો વિચાર થયો. પણ અમારી મુબારીબું “પ્રોગ્રામ” યોમગ કુક કંપની માગ્દતે ગોઠવેલ હતું. તેથી વધારે રોકાનાનું બની શક્ય નહિ. શહેરમાં ફગતા અમેને ત્રણ પારસી કુટુંબો અને એક બંગાળી કુટુંબ સાથે મુલાકાત થતા બહુ આનંદ થયો.

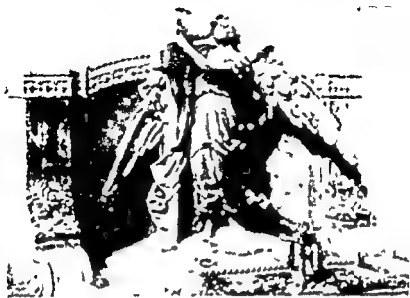
વેનિસથી નીકળી અમે મિયાન આગ્યા. ઇટાલીનું દરેકે દરેક શહેર એવું છે કે તેમાં કાઠને કાઠ નવું બેવાનું હોય જ. મિયાનમાં એક મોટું દેવળ છે તેની ઉંચાઈ હસો શીટની છે, અને તેનો નિર્માર દસ એકર જેટલી મોસસ જમીનમાં છે. આ દેવળના ધડતરમાં દરેકે દરેક પથ્થર ઉપર જુદું જુદું કોતરકામ, દરેક શિખરની બનાવટ એક બીજાથી જુદી અને તેમાં બેસાડેલા કુલ ૪૮૦૦ ખાનનાઓના ચહેરા તથા ઉપરના હાનમાન એક બીજાથી જુદા એવી મનોહર વિવિધતા છે. અહીં પ્રુફળ જવાહીર બરેલું છે અને આખા દેશનો સપૂર્ણ ખ્યાલ અમે તેટલા લાખા વર્ણનથી પણ આપી શકાય તેવું નથી.

તે ઉપરાંત મિયાનનું કથસ્તાન ખાસ જોવા લાયક છે. ત્યાં પણ આરસપહાણની અનેક સુંદર કૃતિઓ ઉની કરેલી છે. કોઈ માણસ મરી ગઈ હોય તો તેની કબર ઉપર રદન કરતા આશકતુ પુતળું સુબન કરતું બેઠું હોય. કોઈ માતા કે પિતા પોતાના મરેલાં બાળકને ખાચથી ભેટી રહેલ હોય, કોઈ બેઠૂત મસ્તી વખત પોતાના બાલા બળદ કે ઘોડાને બાઝી પડ્યો હોય એવા માનવહૃદયના અનેક સુંદર ભાવો આરસની પ્રતિમાઓ ધડી ધડીને આ રમશાન-જૂમિમાં મૂર્તિમત કરવામાં આવેલા છે. મરેલાઓની કબરો ઉપર આવી સુંદર યાદગીરીઓ દરેક શહેરમાં નજરે પડે છે અને આ

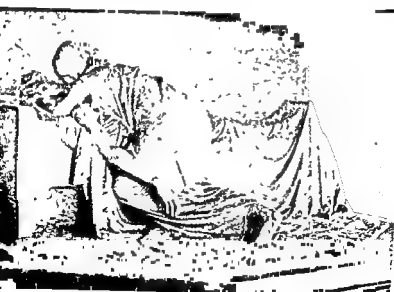
રીને કારીગરીમાં જે નાણાં ખસ્યા છે તે બધા પણ દેશમાં જ રહે છે અને દેશનું ગૌરવ વધે છે.

મિત્રાનમાં હાલના ઇટાલીના ભાગ્યવિધાના અને સર્વસત્તા-ધારા મહાન નર મુસોલીનીનું મકાન છે, અને તેની કચેરી તથા દેશનું પાલમિંટનું મકાન રોમમાં છે. આ મુસોલીનીના અમલ નીચે અત્યારે ઇટાલી દેશ ખૂબ આબાદ થઈ રહ્યો છે અને હંચી લશ્કરી તાલીમ મેળવી રહ્યો છે જેમાં ઓછો પણ લશ્કરી પોષાક પહેરીને ભાગ લેતી થઈ ગઈ છે. અહીંના લશ્કરી પોષાક કાળા રંગનો રાખેલો છે. દર રવિવારે વિદ્યાર્થીઓનું અને લશ્કરનું સરખરા નીકળે છે અને તેમને મુસોલીની પોતે ભાલ્લો આપી દેશસેવાનો ઉપદેશ કરે છે. મિત્રાનની વગતિ આઠ લાખ માણસોની છે અને ઇટાલીના વેપારનાં મુખ્ય મથકમાં તેનું સ્થાન ખીત્તે નંબરે છે. આ શહેરમાં અમને પદર વરસ સુધી હિન્દુસ્તાનમાં વસી આવેલા એક ઇટાલીઅન સંજ્ઞાનની મુલાકાત થઈ અને તેમને હિંદી વાત-ચીત કરતા સાંભળ્યા. અહીં જાપાન કોટન ટ્રેડિંગ કંપનીની મોટી ઓફીસ છે અને તેના મનેજરે અમારા સહકાર માટે અમને એક ખાતું આપ્યું હતું. મિત્રાનની આસપાસમાં સુતર, કાપડ, રેશમ અને ખીણ વસ્તુઓનાં ઘણાં કારખાનાંઓ છે. અમારી તે જોવા જવાની ઇચ્છા હતી પણ તે દહાડે જાહેર તહેવાર હોવાથી અને શહેરમાં લશ્કરની તથા એરોપ્લેનની ક્વાયત થતી હોવાથી અમે તે કારખાનાંઓ જોવા જઈ શક્યા નહીં.

આખા ઇટાલી દેશમાં પ્રજાની સગવડને માટે સંખ્ય તરફથી બારે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેમ જ પરદેશોથી આવતા મુસાફરો માટે પણ કશી તકલીફ વેઠવી ન પડે તેવાં પ્રુકળ સાર્વજનિક સંખ-વામાં આવેલાં છે. આખા દેશમાં બધે સારામાં સારા પાકા રસ્તાઓ છે—ગામે ગામ વિજળીની જતોઓ અને ટ્રામ ગાડીઓ છે. શહેરોમાં મોટા મોટા લીવાફુંગરબગીચાઓ, અને તેમાં બેસવા માટે બાંકડાઓ ગોઠવેલાં હોય છે. અંદર ઉત્તમ કારિગિરિનાં અનેક બાયતાંઓ ગોઠવેલાં હોય છે, જેની સુંદરતા સત્રિયે વિજળીની જતોઓની રોશનીમાં

મિલ્લાન : કથ્થમ્લાનમાંનાં મનોહર દેશો।

મિલાન : કથ્થસ્તાનમાંનાં મનોહર દર્શ્યો

ઔર દીપી નીકળે છે. જમીયાઓની અંદર ખાવાપીવાની સર્વ વસ્તુઓ મળી શકે તેવાં રેસ્ટોરાંઓ આવેલાં હોય છે. નિશાળો, કોલેજો અને યુનિવર્સીટીઓનો સુમાર નથી. દેશનાં યુવાન-યુવતીઓને લરકરી તાલીમ પૂર ઉત્સાહથી અપાયા કરે છે. નાના નાના ગામડાંઓમાં અને છટાં છટાં ખેતરોમાં રહેનારાં બાલકોને પણ બાલ્યુવાની સમય મળે તેવી રીતે નિશાળો પોષ્ય અંતર ઉપર બહુ જ તંદુરસ્ત અને ખુશ્કી હવાવાળાં રચણો રેકરીઓ ઉપર બાંધવામાં આવેલી છે.

દેશની પ્રજા અતિશય મહેનતુ અને પોતપોતાનાં કામમાં મશગુલ રહેનારી છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-નાના અને મોટા સહુ માણસો કામ કામ ને કામ જ કરતા હોય છે, કાંઈ માણસને કામને વખતે નવરા બેસીને ગપ્પાં મારતાં મેં ક્યાં જોયા નહીં. આપણા દેશના લોકો કરતાં અહીંના માણસો રોજનું અનેકગણું કામ કરી શકે છે અને વખતની એટલી બધી કીમત સમજનારા છે કે કાણુ પણ નકામી ગુમાવતા નથી. રસ્તે ચાલતા લોકો પણ જાણે હોડતા જતા હોય તેમ લાગે. એક બીજાની નિન્દા કે કુચક્તી કરવાનો લોકોને અવકાશ હોતો નથી. રાહુરાહુને માર્ગે ચાલ્યા જતા હોય તેમાં પારકાની પરવા કે પંચાત કોઈ કરતું નથી. સ્ત્રીઓ અને નાની ઉંમરની છોકરીઓ પણ બાઈસીકલો ઉપર લાંબી લાંબી મુસાફરીઓ કરે છે અને હિલમાં કોઈનો બચ સખતી નથી. ગમે તે કામ કરવાનું હોય તે લોકો ઝાઝામાં ઝાઝા વખતમાં સારી રીતે થઈ શકે એમ કરી નાખે છે.

લોકોમાં ઇર્ષ્યા કે અદેખાઈ નથી. એક મકાનમાં લક્ષાધિપતિ રહેતો હોય અને તેની બાજુનાં મકાનમાં સાધારણ રિયલિટો કોઈ માણસ રહેતો હોય પણ તે બન્ને સમાનતાથી રહે અને દેશની વાત આવે ત્યાં ગરીબ તવંગર સહુ પોતાના સર્વસ્વનો લોભ આપવા તૈયાર થઈ જાય. સ્ત્રી કે પુરુષ ઉંમર લાયક થાય એટલે પોતપોતાના ગુજરાનના સાધનો પોતાની મેળે મેળવી લે અને બીજાંઓના ઉપર આધાર રાખે નહિ. તેમ બીજાંઓ તેમનાં લરણ્ય પોવણીની પરવા પણ કરે

નહિ માણુગ પોતાની ધર્યા થાય ત્યારે પોતાની શક્તિ દોષ તો લગ્ન કરે, નહિ તો ગમે તેટલી મોગી ઉમર સુધી અનિનાદિત રહે યુવાન વયની સ્ત્રીઓ ગમે ત્યાં એકની કે ત્રી દોષ જતા પ્રાપ્તની તાકાત નહિ કે તેની સામે પ્રાપ્ત આગળો ઉચી કરી શકે કુટુંબમાં જોડવા માણુએ હોય તે બંધાના માસિષ્ઠ અર્થ બાધી આપેના હોય અને તેનાથી વધારે પેમા જોઈએ તો તે પોતે પ્રાપ્ત લાવે હિન્દુસ્તાનના સયુક્ત કુટુંબની પેઠે એકની પ્રાણી ઉપર અને જણા તાગડધીના પ્રતા હોય અને વગર મળેતે મહત્તના માનપાણી ઉડાનના દોષ તેવું આ દેશમાં નથી અહીં તો દરેક વ્યક્તિ મળેતે પ્રનારી હોય છે મનુષ્યની સ્વતંત્રતાની ભાવના પણ યુરોપમાં સર્વત્ર ખીની નીકળેલી છે, અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પણ બહુ હદે પડેલી મધુ છે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની સીમા જ રહી નથી ગમે તેટલી મોગી ઉમર થતા સુધી અથવા છદ્મીભર પણ સ્ત્રીઓ કુવારી રહી શકે છે અને તેમને કોઈ પૂછુ નથી કે કોઈ તેમની દીકા પ્રત્યુ નથી આનંદ, આ બાધી સ્વતંત્રતાનો ધરુ ઢેકાણે દરપરોગ પણ અવસ્ય થાય છે પણ તેવો દરપરોગ કરનાર વર્ગ બહુ ઓછો છે છતાં તેને લઈને યુરોપની પ્રજાના નૈતિક આચર્ય ઉપર પ્રભુ તો જરૂર ચોં છે જ. જતિ સર્વત્ર વર્ગવત્. એમ કાલ્યા પુરો કહી ગયા છે તેથી હાલની આ અતિશય સ્વતંત્રતાનું ભવિષ્યમાં હજુ યુરોપને પ્રમ ખરાબ પરિણામ વેશુ પડે તો મ્હી શંકા નહિ

ઇટાલી દેશની વસતિ સાડાચાર કરોડ માણસોની છે દેશમાં મુખ્ય વેપાર કોશિનો છે આખા યુરોપમાં પ્રીનો વપરાશ ખૂબ છૂટથી થાય છે ગિનાય દેશમાં આમડાના તેના કાચના કા ખાના અને ઉનની અને સુનરની કાપડની મીનો પણ છે અને આરગીરીશીઅન' (બનાવગી) રેશમના કારખાનાઓ પણ ઘણા છે તે ઉપરાંત ઘઉંના આટામાંથી જેમ આપણે સેવ બનાવીએ છીએ તેવી જાનની ખાવાની એ વસ્તુ બનાવવાના પણ ઘણા કારખાનાઓ છે આ બંધા કારખાનાઓ નિમ્નગીક બજારી ચાલે છે અને વિગળી બજારીના પ્રવાહમાંથી મેળવવામાં આવતું દોઢાથી ઘણું રાત્રુ પડે છે

દેશમાં આરુપદાણુ અને ગધઃ એ બે ખનિને ઠી પુ મળ પેનાર છે અને તેની દુનિયામગ્માં નિમાર થાય છે છતાંનીતો આ રાપદાણુ દુનિયા ॥ ખુણેખુણામાં પડેલી ચૂરો છે અને તેનો ગધઃ દુનિયા ભરમાં મસ્તે બાવે વેચાય છે

દેશમાં શહેરે શહેરમાં વળતિને માટે આનંદ વિનોદના પુખ્ત સ્થાનો, જેના કે બાગ બગીચાઓ, સિનેમાં, નાટ્યશાલાઓ, સમ-હસ્થાનો, રમતગમતના સ્થાનો વગેરે નજરે પડે છે લડાઈઓમાં દેશને માટે ગિન્દગીની કુરબાની કરનારાઓના આગ્રહ તરીકે ગામે ગામની મ્યુનિસિપાલીટીઓ તરફથી મોટા સુદર બગીચાઓ ખનાવી તેમાં તે વીરોત્તુ સ્મારક કાયમ રહે તેવા સ્વર્ગની અધ્યરાઓના, દેવીઓના પડેવનાનોના અને વિવિધ જાતના બાનનાઓ બેસાડેલા છે આવા સ્મારકો ઉભા કરનામાં આખા મામના લોકો સ્વેચ્છાથી અઠવાડીઆમાં એક દિનસ વગર થેસેકામ પ્રવા લાગી જાય એવી દેશદાઝ અને દેશનધુઓ તરફની લાગણી પ્રજામાં ભરેલી છે છેલી યુરોપની લડાઈમાં હિંદી પ્રજાના લાખો માણસો મરી ખપ્યા તેમની યાદગિરીમાં એક મોટો 'પિન્નર' ઉભો કરી દીધો એટલે બસ પાશુ 1 ત્યારે અહિં તો ગામોગામના વીરોની યાદગિરીમાં સો સો ખસે એકરના વિતારના મોટા બગીચાઓ ઉભા કર્યા છે જેમાં લોકો હરે ફરે અને આનંદ કરે અને એ વીરોત્તુ સ્મરણુ પોતાની યાદદાસ્તમાં કાયમ રાખે જેથી ફરીવાર જરૂર પડે ત્યારે તેમના જેવી જ કુરબાની ઠગવા પ્રજા તૈયાર થઈ જાય

મરનાર વીરનરની કીર્તિ તરફ આ દેશમાં જોટું માન આ રીતે સચવાય છે તેની જ રીતે મરણુની ગભીરતા અને પનિત્રતા પણ સચવાય છે આપણા દેશમાં આજે જનતા મનુષ્યની પણ બહુ કીર્મત નથી તો પછી મરેલા મુરવતુ તો શુ મહત્ત્વ હોય 1 પરંતુ અહીં તેવું નથી આપણા લોકોમાં માણસ મરી જાય એટલે તેના શમને જાણે કેમ તે નનામીમાંથી પણ ઉડીને નાસના માડવાનું દોર તેમ ખૂબ સીકડીને બાધી લેનામાં આવે છે અને જરૂરતેથી દોડદોડ ઝોલા ખાવું ખાવું મટપટ

ઉપાડી જવામાં આવે છે. સ્મશાનમાં તેનો અગ્નિગંડકાર થાય ત્યારે પણ તેના ઉપર ગમે તેમ લાકડા ગોળી જાળે કેમ હિન્દુસ્તાનમાં જન્મ લીધો એ મરનારે મોટું પાપ કર્યું હોય તેમ તેની ગમત રૂપે બળના શબ્દને પણ લાકડાંઓથી ખૂબ પિટવામાં આવે છે ! આવી પ્રથા કોઈ પણ મુધરેલા દેશમાં દીકામાં આવતી નથી. આ દેશમાં તો ગમે તેવો ગરીબમાં ગરીબ માણસ મરી ગયે હોય તો પણ તેના શબને એક કાળી પેટીમાં ખૂબ કાળજીથી મુવાડી તેના ઉપર કુશો નાખી તે પેટીને આસ્ને આસ્ને ઘોડાગાડીમાં મૂકીને લઈ જવામાં આવે છે. તે વખતે રસ્તેથી ગમે તે ગરીબ યા તવંગર માણસ ચાલે તો કે ગાડી યા મોટરમાં જતો હોય તો તે શબને નમ્રતાથી રસ્તો આપે અને તેના માનમાં ટાપી ઉતારી મરનાર માટે મનમાં પ્રાર્થનાના બે શબ્દો ઉચ્ચારે. સ્મશાનખૂંભિમાં મરનારને ત્યાં દફન કરવામાં આવે ત્યાં તેના મંજબીઓ પેલ પોતાની શક્તિ અનુસાર તેની કબર ઉપર તેની યાદગિરી કાયમ રાખવા માટે કંઈક સ્મારક ઉભું કરે અને દર રવિવારે ત્યાં આવી કબર ઉપર કુશો ચઢાવી મરનારના આત્માની શાંતિ માટે ધ્વજરત્ની પ્રાર્થના કરે. યુરોપની પ્રજા જડવાદી કહેવાય છે છતાં ચૈતન્યવાદી હિન્દુ પ્રજાના કરતાં માનવ જીવનની તેમ જ માનવીના મૃત્યુની બંનેની કીમત તે વધારે સારી રીતે સમજનારી છે તેમાં શક નથી.

યુરોપ પાસેથી હિન્દુસ્તાને જેમ ઘણું ધીખવાનું છે તેમ યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં પેમી ગયેલ કેટલીક અનિષ્ટ બાજનોથી દૂર પણ જરૂર રહેવાનું છે. હિન્દુસ્તાનથી આવતા ધણા મુલાન વપના માણસો યુરોપની સ્વતંત્રતાના રંગમાં રંગાઈ જઈ પોતાના મન અને ઇદ્રીપો ઉપરનો કાચુ ખોઈ બેસે છે અને ખરાબ રસ્તે ચડી જવાય તેવાં લલચાવનારાં સાધનોને વશ થઈ પોતાનાં નાણાંની તેમ જ જિન્દગીની ખરાબી કરે છે. “ગામ હોય ત્યાં દેવાડો હોય જ” એવી આપણામાં એક કહેવત છે. તે પ્રમાણે પીયું એટલું બધું જ સોનું નથી હોતું અને યુરોપમાં પણ પ્રજાજીવનની જેમ ઉજળી બાજુ છે તેમ કાળી બાજુપે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે યુરોપમાં દારૂનો ઉપયોગ અતિશય છટથી થાય

છે અને નૈતિક ચારિત્ર્યના બધનો બહુ દીવા હોવાથી નખળા મનના માણસોનું ચારિત્ર્ય શિથિલ થઈ જતાં પણ વાગ લાગતી નથી. પરંતુ ગુણુભાહી માણસે હમેશા દરેક ઠેકાણેથી સારું સારું દેખાવ તે જ પ્રદર્શ કરતું અને ખરાબ તત્ત્વોથી દૂર રહેતું બેઠકાએ. લાયકની વસ્તુઓ ધણી છે અને અહીંની પ્રજાની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે હર કોઈ માર્ગે જીવનનો આનંદ મેળવી લેવો, તેથી ગરીબ કે તવંગર વૃદ્ધ કે જુવાન, સહુ પોતાપોતાને કાંઈ તેમ જીવનનો આનંદ મેળવી લે છે-પંત્રી માણસનું મન જોમ ઉન્નત તેમ જો આનંદ ઉચ્ચ કોઈનો અને મન હવકુ તેમ જો આનંદ હવકા પ્રકારનો હોય છે.

આ દેશમાં લોકોને ધન્ય દેખાતું ગમતું નથી-ખાસ કરીને જીઓને તો નહીં જ. કોઈને ધન્ય માણસ કહીએ તો તે અપમાન કર્યું ગણાય. અમારી સાથે મુસાફરીમાં ગાડીમાં ટ્રેલીક વૃદ્ધ ઉમંગી સ્ત્રીઓ હતી. તેઓ જુનાન દેખાવા મારે કપાકે કપાકે અરિસો કાઢી માથાના વાળ ઓગો, ઓઠ ઉપર લાલ રંગ લગાડે અને મ્હો ઉપર પાઉડર ચોપડે. આ ક્રિયા બધી જીઓના ચાતુ બ્યવહાર જેવી થઈ પડી છે અને અરિસો, દાંતીપો, પાઉડર પદ્ વગેરે સામાનની એ નાનકડી બેગ તેઓ કાયમ સાથે જ રાખે છે અને માણસોના સમૂહની વચ્ચે પણ, હોટેલમાં ખાણું ચાતુ હોય તેવે વખતે અમવા ગમે તે વખતે દરેક ઠેકાણે આ પ્રકારની સુદરતા પ્રદર્શિત કરવાની ક્રિયા ચાલતી જ હોય છે. પુરુષો તેમ જ જીઓને કપડા પહેરવાને પણ અજ્ઞાન શોખ છે. બિનકુલ મેકુ કે હલકુ કપડું સારા સમાજમાં ચાલે જ નહીં અને ગરીબ તવગર સહુ કપડા પાડળ બારે ખર્ચ કરે છ અને જોના મુ યવાન અને સુંદર કપડા પહેરે છે કે વજો ઉપરથી તો ગરીબ અને શ્રીમત માણસો કળા કાઢવા એ અશક્ય જ થઈ પડે.

આટલા લખાણથી આ દેશમાં જોટલું જોવામાં અને જાણનામાં આબુ તેનો યત્કિચિત ખ્યાલ વાચનારાઓને આપના કોશિશ કરી છે, જો કે ખરો ખ્યાલ તો દેશ નજરો નજર જોયા વગર આવવો શક્ય નથી. અસ્તુ

મિશનથી અમે મોટર રસ્તે છટાલીનું એક બીજું શહેર કોમો જોવા ગયા. ત્યાં રેશમ બનાવવાનાં કેટલાંક કારખાનાંઓ જોવા જોવાં છે. અંહી આવનાં રસ્તામાં બીજા પાંચ ગામો આવ્યાં. રસ્તે આખે સુંદર તળાવો, નદીઓ અને બરફના પહાડો તથા ટેકરીઓ ઉપર બાંધેલા હંચા હંચા બગલાઓ અને સર્વત્ર ઝળકતી વિજળીની બત્તીની રોશની જોના જોતા કોમો આવ્યા. કોમોથી ત્રણ કલાકની જમીન રસ્તે રેલ્વેની અને પાણી માર્ગે ચાર કલાકની મોટાર બોટની મુસાફરી કરીને આખે રસ્તે કુદરતની અપ્રતિમ સુંદરતાનું અવલોકન કરતા કરતા તારીખ ૪થી જુનના રોજ અમે સ્વિત્ઝરલેન્ડના પાટનગર છતીયામાં આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૪ થુ

સ્વતંત્રલેડ

દેશા યુરોપીય મહાવિમલની સુમેલ થતાં ને સ્થાયે તહનામું થયું તે જિનીવા. મિલ્લાનથી અમે જિનીવા આવી પહોંચ્યા. આ શહેર કુદરત અને કલાની સુંદરતાનો એક અદ્વિતીય નમુનો છે. શહેરની ચારે બાજુ બરફના પહાડો છે અને શહેર એક મોટા તળાવના કીનારા ઉપર બાંધેલું છે. તળાવમાં ખોટ માર્ગે મુસાફરી કરી આગુણાગુણા અનેક ગામડાંઓમાં જઈ શકાય છે. સ્વતંત્રલેડની પાલમિંટ આંહી મળે છે, અને પ્રજાસથ (લીગ ઓફ નેશન્સ) ની ઓફીસ પણ આ શહેરમાં છે. તે ઉપરાંત ઘણી ખરી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિવહોની બેઠકો આ શહેરમાં મળે છે. અમે ત્યાં પહોંચ્યા તે વેળા આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંઘની બેઠક આહુ હતી જેમાં અમેરિકા અને રુશિયા સિવાયના દુનિયાભરના તમામ દેશોના પ્રતિનિધિઓ હાજર થયા હતા. આંહી મને શરદી થઈ આવવાથી તળીખી સલાહ મુજબ આઠ દિવસ રોકાઈ જવાની જરૂર પડી તેથી દેશ જોવાનો સારી રીતે અવકાશ મળી શક્યો. એક દિવસે ગ્રેક્સે તરીકે અમે મજૂરસંઘની બેઠકનું કામકાજ જોવા ગયા. આવી બહારથી મોટી દેખાતી પરિવહોનો અંદરખાનેથી કંવો વહીવટ ચાલે છે. તે જોવાની આ એક સારી તક મળી. અમે ગયા ત્યારે હિંદુસ્તાન તરફથી એક ગૃહસ્થ બોલવા ઉભા થયેલા. તેમણે દસેક મિનિટ સુધી કંચુંક બાવણ ક્યું પણ તે એટલા ધીમા અવાજે બોલ્યા કે બહુ જ ઓછા માણસો તે સાંભળી કે સમજી

શક્યા હશે. તેમના ખોલી રહ્યા પગી સરકાર તરફથી તેનો પ્રત્યુત્તર આપવા સર એ સી. એટરની ઉમા થયા. આ બગાવી “નાઇટ” ઇંગ્લેન્ડમાં “હાઇ કમિશનર”નો ઓફીસ ધરાવે છે અને બ્રિટિશ સરકારનો પગાર ખાસ છે એટલે તેઓ પોતાના બાવલુમાં શુ ખોલ્યા હશે અને હિંદી સરકારના વનજીનો કેવો ફક્ક બચાવ તેમણે કર્યો હશે તે વાચનાગ્રંથો સટેલાઈથી સમજી શકશે. ખીજા હિંદીઓમાં, મજૂર પક્ષના પ્રતિનિધિ તરીકે સર્વ ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી-વાળા મિ. જોશી આવેલા, પણ તેમની તબિયત નાફુસ્ત હોવાથી તેઓ ખેઠકમાં હાજર થયા નહોતા અને તેમને બદલે તેમના એક્કેટરી આવેલા હતા. આ પરિપક્વની ખુરસીઓ દીપાવનારા સહ પ્રતિનિધિઓ જોનાવાયક હતા. તેમના આઠ ગૃહઓને તો અજેથ સિનાય ખીજી કોઈ બાપા આવતી નહોતી હિંદુસ્તાનના કહેવાતા પ્રતિનિધિઓ ગંગીમ હિંદુસ્તાનને પસે આ દેશમાં આવી, મોજ માણી, દેશનું કેટલું બહુ કરે છે અને પૈસાનું કેમ પાણી કરે છે તે બહુબર જોવાયું અને મનમાં ખાતરી થઈ કે આવા ડેખુ દેશનોથી કે કમિશનરોથી હલખાગી હિંદુનું કશું બહુ થઈ શકે તેમ નથી. હિંદના કંગાવ મજૂરોનો ઉદ્ધાર આવા દબી નાટમે બજાવવાથી કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. આત્મભોગ આપ્યા વગર, ટુરખાની કર્યા વગર અને બવિદાનો આપ્યા વિના આજ લગી કોઈ દેશે પોતાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી જાણી નથી અને હિંદુસ્તાન માટે પણ વ્યવસ્થા મેળવવા સાર એ સિવાયના આવા બધા પોક્કળ માર્ગો ખરે જ નિરર્થક છે

પરદેશમાં પોતાના દેશબાઈઓ મળે અને તેમની સાથે વાત-ચીતનો પ્રસંગ મળે એ એક આનંદદાયક વસ્તુ થઈ પડે છે અને ખાસ કરીને આવા દેશોમાં જ્યાં હિંદીઓ બહુ ઓછા નજરે પડે ત્યાં આ આનંદનું મૂલ્ય વિશેષ થઈ પડે છે. અમને સદૃશી વિશેષ ઇચ્છા આપણા ગુજરાતી બહુ તરીકે એક કસ્ટુ-બાઈ લાવનાઈને મળવાની થઈ પણ કે તો એ શ્રીમત શેઠને અમ સગા માણ-સોને મળવામાં નહાનમ લાગી ટોચ, અથવા તો યુરોપના

અતિ શિષ્ટ અને નિનષી વાતાવરણની ઢગી અગર થનાના કાન્શે - ગમે તેમ પણ તેમની મુસાકાતનો લાભ અમને મળી શકે નહીં. મિ. દાગ અને મિ. મુકરજી અમારી હોટેલમાં હત્યા હતા, અને તેમની સાથે મુસાકાત થતા અમે તેમની જોડે પરિવહ વિશે તથા બીજી બાબતોમાં વાતચિત્ કરી તેથી તેમના તગ્મથી અમને ઘણું જાણવા જેવું પ્રાપ્ત થયું. દિલ્લી મજૂરોના પ્રતિનિધિ મિ. જોશીની પ્રકૃતિ અત્યંત હોવાના કારણે તેમને પણ અમે મળી સમ્યા નહીં અને માત્ર તેમની કુશવતા પૃથ્વી સતોત્ર માન્યો.

નિનીવાથી યુરીય આવ્યા. સ્વિત્ઝરલેન્ડના બધા જ ગામો કુદ-ગતની વિપુલ સમૃદ્ધિથી વિભૂષિત છે, અને તેને નિગમના માટે દુનિયાબરના મુસાફરો આવે છે અને રમરામ ઉડાવે છે. આથી કરીને આ દેશમાં ફેટલાક જુગારખાનાંઓ પણ સારી રીતે નમે છે. આ જુગારખાનાંઓ ચોરી કુખીથી નહીં પણ ખુલી રીતે ચાલે છે અને તેમાં અમીરો-શ્રીમતો ધણા આવે છે. સ્ત્રીઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હોય જ. લુઝારીનમાં આવું એક જુગારખાનું અમે જોવા ગયા હતા. સંગીત સાથે નાચ ચાલતો હોય રહ્યો, કોશી, આઠસ-કીમ અને બીજા ખાવાપીવાના પદાર્થો મંગે તેનો ઉપભોગ થતો હોય અને નિગળાક બત્તીઓનો ઝગમગાટ ફેલાઈ રહ્યો હોય યુવાન વયની દેખાવડી કુમારિકાઓ વરો અને આબૂષણોથી વિશેષ મુદ્દ જનીને ખાવાપીવાની વસ્તુઓ પિરસતી હોય અને દરેક ધરા-ખે આગ્રહ કરીને પણ જે ને જે જરૂર આપી જાય ધરાખી મધુ વેનાની ઇચ્છા ન હોય તો પણ તેમના આગ્રહ પાસે નમતું આપ-તું જ પડે, કેમકે ખાસ આગ્રહ કરીને ગ્રાહ ચીજ આપનામાં આવે ત્યારે તેનો પ્રતિકાર કરવો એ યુગેપીઅન સંસ્કૃતિમાં સમ્યક્તાની ખામી ગણાય છે અને માણસને ટીકાપાત્ર બનાવે છે અમને એ પ્રમાણે એકવાર આગ્રહ કરીને કોશી આપવામાં આવી તે કવીનીન જેવી કડવી કરીને પણ ન છુટકે પીવી પડી જુગારના એક દાવમાં અમે એક અખતરા તરીકે પાંચ કાખી રકમ મૂકી અને ચુમાવી

અહીંની પ્રજા એકદમ બરુ જોવી સહેલ અને બરુના પડાડો વચ્ચે રોનારી તેથી મ્હો ઉપર ગુનામી સુ ખાથી બરેલી એવે આપણા જેના હિદીઓ નગરે પડે તેમજો જોઈ ઘડીમર નિ ખી ગે આપણે ઘડવર્તુ હિદીઓ જેમ ચોખાના દગનામા ઘડનો દાળો તરી આવે તેમ તરત જુ । પડી જઈએ દ્રેનમા આપણે જે જખમામા જોઈ હોઈએ તેમા આ ગોરા મુસાફરા બનના સુધી આવે નહોં તેમજ દોનમા પણ આપણી ગાયે એ ટેમન ઉપર બેમે નહોં શિ ટાચા મુજમ તેમની સાથે આપણને હજનામળના અટકારી તો ન શકે પણ તેથી જાણે તેમનું મન દુ ખાતુ હોય એમ તો આપણને મળાઈ આવે આ પ્રકારની અતઝાઈ આપણે તે લોગથી શરમાઈએ છીએ એ મારણે રોલી હોય કે તે લોગ આપણાથી શરમાય છે તે મારણે રહેતી હોય તેનો નિર્ણય મ્લવાનુ કામ હું વાચનારાઓને સોપુ છુ આ રગમે મનુષ્યના હૃદયમા કુ ને જ મુકો હો કે મનુષ્યોએ પોને ઝેળગો હશે તે મવાતનો નિર્ણય કરવો મ્હિન છે.

મુસાફરો પુખ્ત આવના હોનાથી દેશમા હોટેલોની પણ જખરી સખ્યા છે અને તેની શોખા સગવડ અને સુખના સાધનો પાઠળ ખચ પણ લાખોને હીસામે મ્લવામા આવે છે ટેલીફ સારી સારી હોટેલો ઉપર તો વીસ વીગ લાખ રૂપીઆ જેટલી રકમો ખચાંને છે એમા એક જ સરખી એટલી બધી કેમિનો હોય કે જે મુસાફરને પોતાની ઝેખિનનો નખર યાદ ન હોય તો ખીજી કોઈ પણ નિશા નીથી તે પોતાની ઓરડી ઓળખી ન શકે હોટેલમા દેનારાઓની ખાતરખતરત માટે હમેશા કુમારિઓને જ રાખવામા આવે છે ત્તા ધગમનું તેમના તરફનુ વનન એટલું સખ્ય અને માનમયુ હોય છે કે હનકા વિચારો મ્હોને આવી જ શકે નહોં એટલે સુધી સખ્યતા જળવાય કે ઉચે સાહે તેમની સાથે જોની પણ શકાય નહોં આવા કામ ઉપર કુમારિઓને રાખવાનુ ખાસ કારણ એ છે કે તેઓ પોતાની મીઠી બાપા અને કુત્તરી હાવખાવથી ધરાકના ચિત્ત પ્રમન રાખી શકે અને એવી નમ્રનાથી અને વિનયથી આગ્રહ કરે મ ખાનારને બૂખ

ન હોય તો પણ પગલે ખાતુ પડે અહીંની આમો-દવામા ગ્હે-
નારી પ્રગ્ન અતિ તદુન્નત અને અતિવત હી એવે આપણા
કગ્તા બમણો જોગક તો ખુશીથી ખાધ જાય આપણે તેમના
જેટલું ખાધ શકીએ નહીં તેથી પિરસનાના મનમા કદાચ એમ
પણ થઈ આવતું હશે કે વખતે આ મુસાફરો મિમાઝ હશે !

બજારમા પણ સ્ત્રીઓ પુરોના કગ્તા વધારે સખ્યામા ફરતી
તોય અને ગમે તેવી ગીરદીમા ને ધમાલમા એવી આનાકીથી
આવજાવ કરે કે આપણને તાજુથી લાગી જાય મોઝર ડાઘવરો
પણ તેટલી જ સલાખથી પોતાનું કામ કરતા હોય છટાલીના
બચ્ચ બજારનાળા શહેરોમા તેમજ અહીંયા મહાદેમણે સ્ત્રીઓ,
પુરો અને બાળકોની આટલી બચ્ચ ગિરદીમા અમરમાત થતો
અમે જોયો કે સાબજો નહીં

વિવલગ્નેડની કુદરતી રમણિતા આપણા દેશમા પ્રશ્ન
સાથે સરખાવવામા આવે છે એ દારૂની રૂપિ પ્રશ્નને માટે
મંડી મરો છે —

‘ અગર ફિરદોસ બર રહે અમિનસ્ત
‘ હમીનસ્તો હમિનસ્તો હમિનસ્ત ’

એલેકે પૃથ્વી ઉપર જે પ્રાચીન સ્વર્ગ આવેલું હોય તો તે
અહીં, અહીં બધા અહીં જ છે પ્રશ્નર માટેની કમિની આ
પ્રશ્નસા જોડી નથી એ પ્રશ્નર જોયું છે અને તે અતિ રમણિય
છે એ ખરૂં પણ અહીં પ્રકૃતિની સાથે કના અને પાર્થિવ સુદ
રતાની જે મિનાવટ કરનામા આવી છે તે પ્રશ્નર કરતા
પ્રાચીન યાદી જાય બગ્દના ઉચ્ચા ઉચ્ચા પહાડો ઉપરથી રેલ્વેઓ
પ્રાચીનમા આવેલી છે અને તે ૧૪ હજાર ફીટ જેટલી ઉચ્ચાઈએ
લઈ જવામા આવેલી છે આની રેલ્વેઓની બાજુમા બોયરાઓમા
પાણીના મોટા ઘોઘ પડતા હોય છે જે આત્મી ગાડીએ મુસાફરો
જેમ રાત્રે તે માટે ત્યાં વિવિધ ગગની વિજળીની લાખો પ્રકલ
પાવ ની બત્તીઓ રાખવામા આવેલી હોય છે આ રેલ્વે એજ

નીચરીંગ ક્લાનો એક જોવા લાયક નમુનો છે. યુરોપની પ્રગતિ એન્જનીયરીંગ ક્ષામાં દેટલી હદ સુધી પ્રગતિ કરી ચકી છે અને દેટલા જૂના વખતથી કરતી આવે છે તેનો ખરો ખ્યાલ ઇટાલીમાં આજથી ૭૦ વરસ ઉપર રહેલે માટે એક સાડા બાર માઈલની ટનલ કંડામાં આવેલી છે તે ઉપરથી આવી શકે છે. આટલી મોટી ટનલમાંથી ટ્રેનને પસાર થતાં બરાબર ૩૦ મિનિટ લાગે છે. સ્વિત્ઝરલેન્ડમાં પણ બરફના પહાડોની વચ્ચેથી પસાર થતી રેલ્વે મુસાફરોને આદુલાદ પમાડે છે. અમારી સાથે દેટલાક અમેરિકન મુસાફરો હતા તેમના મ્હોંમાંથી વારંવાર સ્વિત્ઝરલેન્ડની કુદરતની પ્રશંસાના શબ્દો નીકળ્યા કરતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે “અમેરિકામાં ૫૦-૭૫ મજલાનાં મકાનો છે પણ આવી કુદરતી મુદરતા અને આવાં નયનરંજક પ્રદેશો કોઈ ઠેકાણે નથી. અહો ! આ દેશ દેટલો નસીબદાર છે !” ફ્રેંચ, ઇંગ્લીશ અને અન્ય યુરોપીય પ્રગનાં અનેક સ્ત્રી-પુરૂષો તંદુરસ્તી સુધારવા અને શીક્ષા મ્હોં ઉપર લાલ સુરખી લાવવા માટે કાયમ મોટી સંખ્યામાં અહીં આવ્યા કરે છે અને તેમના તરફથી દેશને તથા રાજ્યને સારી આવક થતી હોવાથી તેમને માટે હોટેલો વગેરેની અને ચિત્તને આકર્ષે તેવા કુદરતી દેખાવો જોવાની વિપુલ સગવડો રાખવામાં આવી છે. હોટેલો હમેશાં મુસાફરોથી ભરપૂર જ રહે છે.

સ્વિત્ઝરલેન્ડનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ક્રેડેન્સ મિલ્ક (જમ્બાવેલું દૂધ) બનાવવાનો છે અને દેશમાં તેનાં સંખ્યાબંધ કારખાનાં છે. ખનિજ પદાર્થોની પેદાશ નથી. દેશને જરૂરી વસ્તુઓ માટેના બીજા ઉદ્યોગો પણ લોકોએ હંમેશાં કર્યા છે. રેશમનાં કારખાનાંઓ પણ દેશમાં છે અને બીજા ખાસ મોટે ઉદ્યોગ ઘડીઆળો બનાવવાનો છે, અને તેનાં કારખાનાંઓ પણ ઘણાં છે. અંહીની બનાવટના ઘડીઆળો દુનિયાબરમાં વખણાય છે. અમે નમુના દાખલ દેટલાક જિનીવામાં ખરીદ કર્યા હતાં.

આ દેશમાં ગાયોની સાસ્વાર અને માવજત ને રીતે થાય છે તે-જોતાં આશ્ચર્ય લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આપણા દેશમાં સાધ.

રણુ માણુસોને મળી શકે નહીં તેવાં સુખ-સગવડ અંહી ગાયોને મળે છે અને તેની કાળજી વિશેષ રખાય છે. તેની ઓઝાદ સુધારવા માટે વધુ ને વધુ શાસ્ત્રીય પગલાંઓ લેવાતાં જાય છે. પરિણામે આ દેશની અધિક માથ સવાર સાંઝ મળી ૮૦ રતલ દૂધ આપે છે અને એક ગાયની કીંમત ૫૦ પાઉંડ જેટલી અંકાય છે. અર્ધા આ સ્થિતિ છે ત્યારે ગાયને પૂરતું માનનારા હિંદુઓ અને ગૌ-શ્રાદ્ધલુ પ્રતિપાલ કહેવાતા રાજ-મહારાજાઓના દેશમાં હજારો ગાયોની કતલ થતી રહે છે અને જે ગાયો જીવે છે તે પણ જાણે જમના તેડાની રાહ જોઈ રહી હોય તેવી નજાળા-કંગાલ દશામાં । રીધું સ્વર્ગ મેળવવાની લાલસાથી હિંદુઓ પાંજરાપોજો લગી કરીને દેશના સાચાં ધન સમી ગાયોની ઉતરી જતી ઓઝાદને વધુ વધુ ઉનારતા જાય છે. જે દેશમાં કરોડો માણુસોને પેટનો ખાડો પૂરવાના વાંધા પડે છે ત્યાં હજુ જાણે પ્રગ્ભને માથે ગરીબોનો જોખો ઓછો હોય તેમ સેકડો જોડાં દોરોની પાંજરાપોજોના ખર્ચનો જોખો તેમને માથે લદાય છે અને તેને માટે મનાવી, ફોસલાવી, લકચાવી, શરમાવીને પણ નાણાં ઉધરાવાય છે. ગાયને મા સમાન ગણવાનો દંબ કરતી હિંદુ કોમ દૂધ આપે તેટલો વખત ગાયને ચંધરી પાંડી રખડતી મૂકી દે છે, અને મુસલમાન કોમને પણ દેશને અનાજ અને બાલકોને દૂધ આપનારી ગાયની કતલ કેમ સુઝતી હશે એ પણ સમજાતું નથી. દેશને જોટા ધર્મનો જાણે સન્નિપાત લાગુ પડ્યો હોય તેવું જણાય છે, કેમકે ધર્મનું ધતિગ આગળ ધરીને કાયમ દેશના લાભની અને ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિયો રોકી રાખવામાં આવે છે, જ્યારે દેશને પારાવાર તુકરાન કરી રહેલી અધમ શક્તિઓને ધર્મનું નામ આપી ટકાવી રાખવા માટે લોહી રેડાય છે । આ પરિસ્થિતિ જોતાં ઘણીકવાર તો એમ લાગી જાય છે કે હિંદુ કોમ અને હિંદુ ધર્મ હવે ધરડા થઈ ગયાં છે, અને અશક્તિ અને અગાનમાં સખડતાં હવે માત્ર કાળની રાહ જોતાં છેલ્લા સન્નિપાતમાં સખડે છે । એ જાને હવે પોતાનું હાલનું સ્વરૂપ સર્વથા બદલી નાખે તો જ ટકી રહેશે, નહિ તો તેમનું મૃત્યુ ચોક્કસ સમજી લેવાનું છે.

હડી હવામા -હેનાર પ્રમના સરીગમા કુલ્ની રીને જ ગુનિ
અને તદુ મ્તી વધારે રહે એ આરોઅગ્રાઅનો નિવમ છે એવે
અહીંની પ્રમ ગ્રેમ આનદ માણી જાણે છે તેમ મહેનત પણ બગચા
કરી જાણે છે હિંદુસ્તાનની પ્રમની જેવી આજમ આ દેશમા મોઢ
દેમણે દેખાતી નથી અને ગરીમ કે તવગ સ. માણુઓ આખો
દિવસ મહેનત કરતા નજરે પડે છે વળી મા. હવાપાણિ
લીરે લોકોના મન પણ પ્રદુષિત ગડુ અને સ્વતંત્ર પ્રમને
આતમ્યનો જુઓ પણ મગજમા ભંપૂ હોય વીર્યવાન અને
સ્વમાની પ્રમ મોઢનુ અપમાન કે તાબેદારી સાખી રાંધે નહીં એવે
પોતાની આજાની અને ઇજ્જત ખાતર લડાઈઓ લડવા અને
પ્રાણ કુ બાન કરી દેવા મયમ તપર જ હોય છે મખન થડી
હના, અને તેમા વ મા. પણ રોજ થોડા વજો પડે છતા
અહીંના લોકો ઉવાડે માથે ખુલ્લી હવામા હરેફરે કે કેમ તેમના
શરી ના બાધા જ આ હવાને અનુકૂળ બધારેના હોય આપરું
તો તેમની માફક રૂ વા જમએ તો જરૂર મિમાઢ પડી જમએ

યુરોપના તમામ દેશોમા મેનવી પાઠળ કોણ નાણુ ખ ય
વામા આવે છે અને મેવી જહેમન હાવવામા આવે છે તે વાચ
નારાઓથી અગણ્ય નહિ હોય મુનિયમા અમે એક હુમેયશાજા
જેવા ગયા હતા તેમા ૩૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે અને
તે શાળાના રૂમ મમન ઉપર ૨૦ નાખ રૂપિઆનો ખર્ચ મવામા
આ પો ઇ બાવી તો બીજી ઘણીએ શાળાઓ આ દેશમા કે
ગરીમ હિંદુસ્તાનમા મેળ લક્ષ ના નિમાવ પાઠળ સિગિસ સ કા
વત્ત દહાડે ૬૦ કરોડ રૂપિઆ ખર્ચે છે અને મેળવણીનુ ખર્ચ
દારની જકાતમાથી કાઢે છે વળી દેશી લોકોમા તો મોઢ મોઢ
દેમણે કુલ આવકના બેથી ત્રણ ટકા જેટલુ ખર્ચ પણ પ્રમની
મેળવણી પાઠળ બાગરે જ થતુ દેખાય છે

આહીની નજીબોના સિલ્લ, સિલ્લે અને સુઅત્ત સિલ્લે મખાડ
વખાયતુ છે તેમા ખાસ કરીને બાહીની પોલીમની મમ્યતાની તો
પ્રથમા કર્પા વગર આવે તેમ નથી યુરોપના લોકોની પોલીમ

પ્રકરણ ૫ મું

જરમની અને ખાવેરીઆ

સ્વ ત્વરેલોડની રાજ્યધાનીનું સફેર ધુરીય છેડયા પછી અમો જરમની જવા માટે ઉપડયા. જરમનીની હદ લીડનખગથી શરૂ થાય છે અને ત્યાં ઓસ્ટ્રીઆની સરહદ પણ આવેલી છે. અમો અમારા પ્રવાસ દરમિયાન ઓસ્ટ્રીઆની સરહદ પરથી પસાર થયા ખરા પણ ઓસ્ટ્રીઆ જોવા ગયા નહીં. લીડનખગ પાસે એક વિશાળ તળાવ આવેલું છે જેમા મોટી મોટી સ્ટીમરો ચાલે છે. લીડનખગથી આગળ વધી રસ્તે અનેક નદીઓ, ટેનાઓ, શહેરો અને ગામડાઓ પસાર કરતા કરતા અમે ખાવેરીઆની રાજ્યધાની મુનિચમા આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંની ઇન્દ્રજીવન સભી એક સુંદર હોટેલમા ઉતર્યા.

પુરોપની હોટેલોની શોખા, સુંદરતા અને સગવડ વિશે અગાઉ લખાઇ ગયું છે એટલે અત્રે તેની પુનરુક્તિ કરવી નકામી છે, પરંતુ એક વાત વાચનારાઓની જાણ માટે લખવી જોઈએ કે આ દેશમા “ટીપ” એટલે કે હોટેલોના નોકરો વગેરેને આવવાની બાકીસલું ખર્ચ અતિશય ઘાણ છે માટે પુરોપના પ્રવાસે આવનાર મુલાકારોએ હમેશા ખીસુ લાણુ રાખીને આવવું જોઈએ, અને છૂટે હાથે નાણુ ખર્ચવાની સગવડ ન હોય ત્યાં સુધી પુરોપના પ્રવાસનો વિચાર કરવો નહીં અવશ્યતઃ, અમુક કામ પુરતું જેમને એક જ દેશમા આવી, એક જ ઠેકાણે બેસી રહેવાનું હોય તેમની વાત જૂદી છે, પરંતુ જેને જૂદા જૂદા દેશો જોવા હોય, તે દેશોની

સમૃદ્ધિ, ગોખ, હુન્નરકોશી, ખેતીસાડી, પ્રજાની સ્વેચ્છીકચ્છી, વેપાર વગેરેનું નિર્માણ કરું હોય તેમણે તો જ્યેષ્ઠ માનના પ્રવાસ માટે આશરે એક હજાર પાઉંની રકમની મગવડ જરૂર રાખવી જોઈએ- એટલી રકમમા લગભગ આખું યુરોપ સારેલાઈથી અને સગવડથી ફરીને જોઈ શકાય છે.

મ્યુનિચમાં પણ યુરોપના બીજા દેશોની માફક સહેરમાં મોટા બગીચાઓ અને તેની અંદરના વૃક્ષો અને ફૂલખાંતની વચ્ચે આનંદ કરતાં જીઓ, પુરો અને બાલકો દીકા. આ શહેરની વમતિ આઠ લાખ માણસોની છે, અને શરેર ઘણું સુન્દર છે. ત્યાંનું મ્યુઝીઅમ ખામ જોવા લાયક છે. તેમા ઇપ્તીસનની ૧૩મી મદીથી માંડીને આજ દીન સુધીની અગણિત વસ્તુઓનો સમૃદ્ધ કરેલો છે અને તેની પાછળ અડધા કરોડ ખર્ચ થયેલો છે. અહીં આગળ એક જગ્યાએ ટોરપીડો અને મજબૂતિનોની રચના તથા કાર્ય કેવી રીતે થાય છે તે બતાવનામા આવે છે. રાજમશિનો પાણીની નીચે કેવી રીતે તરતી ગહે તથા કેમ હુએ, સપાટી ઉપર ફરતી સ્કીમરોની ખમર કેવી રીતે રાખે, અદર જ્વજ્વ હવા કેવી રીતે બરે, ટોરપીડો કેવી રીતે ક'તો કરે, ડાઇનેમાઇટ કેવી રીતે જોડવાય તથા ટીમરને અગ્નિ ડાઇનેમાઇટ કેવી રીતે ફાટ ને ટીમરનો નારા કેવી રીતે ફરે છે કે બધી વિગતો પ્રત્યક્ષ દેખાડી સમજવવામા આવે છે. વળી એરોપ્લેન અને એપેનીનની રચના તથા કાર્ય કેવી રીતે થાય છે તે પણ એક જગ્યાએ બતાવવામા આવે છે. આખા મ્યુઝીઅમમા કુલ ૪ મજાલાના મજા ૮૦૦ ઓગડાઓ છે અને તેમા જરમનીમા બનતા દરેક પ્રકારના મચાકામ તથા અન્ય વસ્તુઓના નમુનાઓ ગોરવેલા છે. જોવા આવનારોને મ્યુઝીઅમના અધિકારીઓ આનંદથી બધી વસ્તુઓ બતાવે છે તથા સમજાવે છે.

એક દેખાડે વળી બીજા એક અગળ વસ્તુ જોવાની છે તે અહીંની 'એક્સપોઝીટ' અર્થાત્ અગ્રસત્તા મે' ૧ વગેરેની સમજાવક પાંખાર મમાન. આ મમાનની ઉપર એક મોટો ધુમટ છે અને જોવા આવનારો મહુ અદર દાખલ થઈ જાય એવે અદર બુર

અધારે યદ્ય નય. પછી, વિશાલ ગંગાના નેટલા સિનાગઓ છે તેટલા બધા એ ધ્રુમટ રૂપી આમરામા જોવામા આવે અને મહોની ગતિ કેની રીતે ચાલે છે તે પ્રત્યક્ષ બનાવવામા આવે છે. જૂના કાલમા સાયન્સની માન્યતા એવી હતી કે પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય તેની આસપાસ ફરે છે. હવે નહીં અને ખરી જાણ એમ થયેલી છે કે સૂર્ય સ્થિર છે અને પૃથ્વી તેની આસપાસ ફરે છે. આ બન્ને સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર અને મહોના પરિભ્રમણ કેવી રીતે થાય છે તે બગબર બનાવવામા આવે છે અને તે વખતે આપણે ખરેખરા પ્રકાશમાન સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી વગેરે આપણી નજરમા જ ફરી રહ્યા હોય તેવું જોઈ શકીએ છીએ. સાથે સાથે બધા ગ્રહો વગેરેની ગતિની જરૂર બાધામા સમજાવ્યું અપાતી નય છે. આ ઉપરાંત મ્યુઝીઅમમાં ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો અને બીજી વસ્તુઓનો ગજબન સંગ્રહ કરી રાખેલો છે.

મ્યુઝીઅમ જોયા પછી ખાવેરીબાના રાગનો મહેલ જોવા ગયા. આ મહેલમાં ૪૨૦ ઝોરડા છે અને તેમાં ભારે મુશ્કેલી અને ઉંચી કારીગીરીનું પુષ્કળ ફરનીયર છે. એક ઝોરડામા અમે એક પુગાન મેજ જોયું તેની કીંમત ૭૦ લાખ માર્ક જેટલી અકાલ છે. આની અસલી ચીજો અત્યારના વખતમા મળવી કે બનાવવી મુશ્કેલ પડે છે, અને તેથી જૂના કાળની આવી વસ્તુઓ દેશમા અનેક લડાઈઓની આફતો વચ્ચેથી પણ પુષ્કળ કાળજીથી રાખાગી રાખવામા આવેલી છે. યુરોપના દેશોમા રાગઓના મહેલ હિંદુસ્તાનની માફક ગામથી દૂર દૂર નથી હોતા પણ શહેરની વચ્ચે આવેલા હોય છે જેના શહેરની ગોબામા પુ કળ નધારો કરે છે અહીંના રાગમહેલમા અગાઉના વખતમા થઈ ગયેલા ૧૨ રાગઓના સાત સાત પીકની ઉચ્ચાઈના સોનાના દેવળ અમરેલા બાવલાઓને લગ્નકરી પોસાક પહેરાવી ખડા કરી રાખેલા છે, જે છબતા માનવિયો જોવા લાગે છે

૫૯, શહેરમા પણ સર્વત્ર લડાઈઓમા મેળવેલા વિજયોના વિજયસ્તંભો અને શૂરવીરોના બાવલાઓ ઉભા કરેલા નજરે પડે

છે એ સિવાય, એમ્સો કુટ પહેળા અને જમો કુટ લાખા અને ધુમ્પાળા મકાનની અદર અગત લગાઈએ કેમ થતી અને પોતાની માથે લડીને ખાવેગીઆએ સ્ત્રી રીતે વિનય મેળવે તોના દરથો ખતાવેલા છે, અને મગ્નિફિસાનમા મુખ્યોના તથા જનવરોના “ગ્રેડ” મરી ગમેના મુગ્ધ ગોઠવેના. વિગ્ગીની રોશનીના ઓછા વધતા થઈ શકતા પ્રમથમા જાખ આપીને આ બધા દરથો ખતાવવામા આવે છે અને તે બહુ જ આકર્ષક લાગે છે શહેરથી ૬૦ માઈલ દૂર ખાવેરીઆના ગજનો જુના જમાનાનો કીસો છે તે પશુ ખાસ જોવા લાયક છે. તેમા ઉપર ચડવા માટે તારના દોગડા સાથે લગ્ગતી ટાપવીઓમા બેસીને જવાની રચના કરેલી છે આવી અનેક અજાણ્યખીઓ અને ખૂમીઓનુ પુરું નિરીક્ષણ કરતા થણા દહાડાનો વખત લાગે અને માણસ જોતા જોતા ચાકી જાય તેવું છે

મુનિય છોડી જરમનીના પાટનગર બન્ડીનમા આવ્યા બીજી ૪૦ થાખ માણસોની વ્યતિવાનુ મોડુ ધીમુ શહેર છે જરમની એ હુન્નર અને ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ છે અને તેના મામેગામમા કોઈ ને કોઈ વસ્તુ ખતાવવાના પુખ્ત કારખાનાઓ આવેના છે—તેમા કંપનુ કારખાનુ જગવિખ્યાત છે આ કારખાનામા સાયન્સ અને એલેક્ટ્રીસિટી વિદ્યાની છેલ્લામા છેલ્લી શોધોનો લાભ લઈ ધુળમાથી પશુ સોનું ખતાવવા સુધીનુ મમ થાય છે એમ કહીએ તો ચાને હું ખરનીનની મધીનરીનો મોટો ગ્રાહક રહ્યો એટલે કંપના કારખાનાના અધિકારીઓએ અમારે માટે ગોટર વગેરેની સારી સગવડ કરી રાખી હતી અને તેમના આસિસ્ટન્ટ મેનેજર અમને સાથે ફરીને શહેર કારખાનાઓ અને બીજી જે કંઈ જોવા લાયક હતું તે મનાવવા આવ્યા હતા કંપના કારખાનાની સ્થાપના ૧૮૧૧મા થયેલી છે તેમા ૮૫ હજાર માણસો મમ કરે છે અને દર મહિને તેમને ૨ કરોડ શીર્ડીંગ પગારના ચુકવાય છે તે ઉપરથી તે ગદમી કારખાનુ ઝાલુ મજબૂત હશે તેનો વાચનારાઓને ખ્યાલ આવી શકશે એક ત ફરી કાચુ લોડું અને કાનસો કા ખાનામા દાખલ થાય અને બીજી બાજુથી તૈયાર સાચાકામ ગીમરો અને રેલ્વે

ઓમાં ચડતું જાય ત્યાં સુધીની બધી સરગ વ્યવસ્થાથી કામ ચાલે છે. વળી, કોઠપણ વણ નકામી ન જવા દેવી એ આ કારખાનાંની ખાસ ખૂબી છે, તે એટલે સુધી કે ચીમનીમાંથી નીકળતા ધુમાડા-માંથી ગેસ બનાવી તે ગેસ કામમાં લેવાય છે, અને કાલસાની રાખમાંથી પણ ટાર કઢીને તેમાંથી અનેક જાનના રત્નો બનાવવામાં આવે છે. અમે કારખાનું જોવા ગયા તે વખતે કાન્સને જરમનીએ જે મોટા દંડની રકમ આપવાની છે તે પેટ મોટા જથ્થામાં રેફે અને ખીજું સંચાકામ બની રહ્યું હતું—જેમાંથી અરધું દંડના કરજ પેટ આપવાનું અને અરધું ખીજા વેચી દેવા માટેનું હતું. કારખાનાંને લગતી સાયન્સ અને એંજનીયરીંગની નિશાળો છે અને તેવી ઓછેક નિશાળમાં મજૂરોના બાળકોને વીસ વીસ હજારની રાખ્યામાં શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે. બરલીનના વિજ્ઞાનીના કારખાનામાં પણ ૮૦ હજાર માણસો કામ કરે છે. (કપના કારખાનાને લગતી ખીજા વિશેષ હકીકત હવે પછીના પાનાંઓમાં આપીશ.)

બરલીનનું વર્ષન કરતાં એક આખું પુસ્તક બરાબ તો પણ પાર આવે તેવું નથી. ક્લા, સૌંદર્ય અને કારીગિરીમાં જેમ રોમ યુરોપમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે તેમ એંજનીયરીંગ અને સાયન્સમાં બરલીન આખા યુરોપમાં અગ્રસ્થાને છે. જરમનીમાં હુન્નર ઉદ્યોગો એટલા વિપુલ છે કે તેને લાઇને આખી પ્રગતિ કામ કરી શકે તેવા તમામ સ્ત્રી પુરુષોને રોજ મળી રહે છે અને પરિણામે આ દેશમાં બેકાર માણસ ભાગ્યે જ દીકામાં આવે છે, જ્યારે ઇંગ્લેન્ડની સરકારને આજે ૧૨થી ૧૫ લાખ બેકારોના નિભાવ માટે ચિંતા કરવી પડે છે, અને હિંદુસ્તાનની તો જરમની સાથે સરખામણી જ કંઈ રીતે કરી શકાય ? યુરોપ આવનાર દરેક મુસાફરે બરલીન અવશ્ય જોવું એવી મારી ખાસ બલામણુ છે.

જરમનીમાં સ્થાયિત રાત્રે નવ વાગે અને સર્વોદય સવારે પાંચ વાગે ધાય છે તેથી નવા આતનારાઓને ઉંઘવામાં જરા મુશ્કેલી પડે તેવું છે.

જરમનીના પ્રવાસ દરમ્યાન અમેને કેટલાક અમેરિકન મુસાફરો મળ્યા હતા. તેમને અમે પૂછ્યું કે અમારે અમેરિકા જોવા આવવું છે, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તમે ખુશીથી આવો પણ ત્યાંના લોકોને તમારી ગાથે વાત કરવાની નવરાશ મળશે નહિ કેમકે ત્યાં લોકો આખો દિવસ પોતાના કામમાં જ ગુંથાયેલા રહે છે, અને કામ ઉપર જતી વખતે પણ રસ્તે ચાલતા નથી બંધે દોડે છે, એટલે તમારે તેમને રસ્તો પૂછવો હોય તો પણ તેમની સાથે થોડે લગી દોડવું જોઈએ-અને તેટલામાં તો એ રસ્તો વટી જવાય. વળી ત્યાં કુદરતના દેખાવો, જરફના પહાડો કે એવું કશું જોવા જેવું છે પણ નહિ-હા, ૬૫ મળલાના મકાનો જોવા જેવા છે ખરા, અને દેશમાં ખેતી કેવી રીતે થાય છે તે જોવાનું છે. એ મુસાફરોની સાથે લીગ ઓફ નેશન્સ વિશે વાત નીકળનાં તેઓએ જણાવ્યું કે યુરોપની ખટપટમાં પડવાનું અમારે કશું કારણ નથી, કેમકે અમારે હવે નવા મુશ્કે સર કરવા નથી. નવા મુશ્કેની ઉપર પૈસા માટે પડાપડી થાય, પણ અમારી પામે તો અત્યારે નાણું એટલું બધું વધી ગયું છે કે તેનો વ્યય અને ઉપયોગ શી રીતે કરવો એ અમને રામજણ પડતી નથી. ત્યારબાદ તે મુસાફરો સાથે હિંદુસ્તાન વિશે કેટલુંક વિવેચન થયું તેમાં મિસ મેથોના પ્રખ્યાત પુસ્તક “મધર ઇન્ડિયા”ના દાખલાઓ સામે આવવા લાગ્યા—હવે વળી તે રાજાનીએ “દેવોના ગુલામ” નામનું હિંદુસ્તાન વિશેનું ખીજું પુસ્તક લખ્યું ■ એટલે હિંદુસ્તાનને ઉતારી પાડવા માટે તેમાંનાં દલાલો પણ યુરોપ અમેરિકાની પ્રજા આપણી સમક્ષ ધરે છે.

આ પ્રમંગ ઉપરથી અમેરિકાનું થોડુંક વિવેચન અહીં અરથાને નહીં ગણાય. અમેરિકા અત્યારે આખા યુરોપનું એક પ્રકારે આશ્રયસ્થાન બની રહ્યું છે, કેમકે છેલ્લા જંગતવિગ્રહે યુરોપને બંદુ ગરીબ કરી નાખ્યો છે અને અમેરિકા પાસે અત્યારે લક્ષ્મીની રેલ છેલ છે એટલે તેના જોરે તેણે યુરોપને કાલ્પાદ જગાડી દીધ છે, જ્યાં યુરોપના દેશોમાં કંઈ પણ તકરાર થતાં તેના કડયા માટે અમેરિકાને લવાઈ નિમાય છે. યુરોપના બજારોમાં સર્વત્ર અમેરિકા-

ની જ વાતો થયા કરે છે અને યુરોપનાં છાપાંઓમાં કાયમ અમેરિકાની પ્રશંસા થયા કરે છે. હરસાત્ર અમેરિકાથી યુરોપમાં આશરે દસ હજાર પ્રવાસીઓ ફરવા આવે છે અને કરોડોના હિસાબે નાણાં ખર્ચી મોજ શોખ અને રંગરાગ માણી જાય છે. અમેરિકાની સમૃદ્ધિ કેટલી બધી હશે તેનો ઘોડોક ખ્યાલ નીચેની બાબતો ઉપરથી આવી શકે તેવું છે: હમણાં જ અમેરિકાએ રશિયાની સાથે કોલસો અને ખીજ ધાતુઓ માટે જોડતું સાંચાકામ પુર્ક પાડ્યા માટે ૮૫ કરોડ પાઉંગો ફોર્ટ્રેક્ટ કર્યો છે. હેનરી ફ્રાંકની મોટર કારની એક ફેક્ટરી ઇંગ્લેંડમાં હતી અને હમણાં માંચેસ્ટર ખાતે બાદી કરોડ પાઉંગની મુડી રોકા ખીજ એક સ્થાપી છે, તે સિવાય બાદી કરોડ પાઉંગની મુડીથી એક ફેક્ટરી સ્પેનમાં અને બે કરોડ પાઉંગની મુડીથી એક રશિયામાં સ્થાપી છે અને રશિયા સાથે એવો કરાર કરેલો છે કે તેને જોડતી તમામ મોટરો, ખટારા વગેરે તેણે ફ્રાંક પાસેથી જ ખરીદ કરવા જોઈએ. વિશેષમાં, હમણાં એક અમેરિકન બાઇ યુરોપના પ્રવાસે આવી હતી તેની પાસે ૧૮ લાખ રૂપિયાની કીમતનું ઝવેરાત હતું અને તેની જકાત બાબત ખૂબ તકરાર થયા પછી છેવટ તેણે ૩૭ હજાર રૂપિયા જકાતના આપ્યા. ૧૮ લાખ રૂપિયાનું ઝવેરાત એક બાઇને અંગ ઉપર પહેરવા માટે અને તે પણ મુસાફરીમાં! આ વાતોથી અમેરિકાની સમૃદ્ધિનો કેટલો ખ્યાલ આવશે. અમેરિકામાં અત્યારે નાણું ક્યાં નાખવું તેનો વિચાર કરવા માટે પ્રજા મંત્રણા ચલાવી રહી છે જ્યારે, અફસોસ! કે હિંદુસ્તાનમાં કરોડો માણસોને એક ટંકનું પેટપુરતું ખાવાનું માંડ મળે છે તેનો શો ઇલાજ કરવો તેની મંત્રણા ચાલી રહી છે! છધરી સંકેત કેવો અકલ હોય છે!

અસ્તુ. જરમનીની હાલની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં આજે તે દેશ કેવળ નિસ્તેજ જોવો દેખાય છે છતાં પ્રજા મળ્યુત, મહેનતુ, અને ઘણી ઉદ્યોગી છે. આ દેશની હજારો અને લાખો સ્ત્રીઓ પણ સવારમાં આઠ વાગતાં બાઇસીકલો ઉપર કામે નીકળી પડે છે અને હોટેલોમાં, કારખાનાઓમાં અને દુકાનો ઉપર કામ કરતી નજરે

પડે છે. તેમના શરીરનો બગ્ગ જેવો હજીયો ના, કમળના, મગસુત હાય અને પગ, મોઝી સફેદ આખો અને મરદાનગીભર્યો પોશાક નોંધને જરૂર એમ લાગે કે આ તેજસ્વી અને વીર્યવાન પ્રજા લગાઈ બને હારી જેમી પણ હિમ્મત તો નથી જ હારી આ જીઓ પોતાનું કામ બહુ ચાલાકાથી કરનારી હોય છે કોઈ પણ દુકાનમાં આવેલો ધગક તેમની પાસેથી કોઈક પણ ચીજ લીધા વગર બા-પે જ પાડો જાય. બધી ચીજોના ભાવ તો જ્યે સરખા જ હોય તેથી છેતરાવાનો તો ભય નહીં, પણ કોઈ દુકાનમાંથી આપણે કંઈ લીધા વગર પાછા ફરીએ તો ત્યાં 'એન્જુમન' તરીકે કામ કરતી જીઓ એકદમ જાણે ગમગીન થઈ જાય અને કહેવા માડે કે "તમે અમારે ત્યાંથી નાનાજ થઈને જાઓ છો તેથી અમાગ જો અમાર કામ પસંદ કરો નહીં, મારે અમારા ભવાને ખાતર જરૂર કંઈક તો ખરીદ કરતા જાઓ." આવા મીઠા શબ્દો અને હાવખાનથી ધગકને પ્રગલ્ભ કરીને જરૂર તેની પાસે દોઢી કર્મિત ધરાર ખન્યાવીને પણ કેંડ ખરીદી કરાવે ... હાડે વેપાર કરવાની આ દેશની પણ આ એક નવીન કલા છે. આખી પ્રજા આવી મીઠામોલી, સ્નેહાળ અને પરોણાઓનો સુદર આદરભક્ષી કબીરો છે.

"જર" અને "મની" એને નાણું જેનો અર્થ થાય તે જરમની દેશની આર્થિક હાલત અન્યારે ઘણી કફાડી છે અને તેને માથે કરજ ઘણું મોટું છે. હમણા પ્રજા પાસેથી ૧૫ કરોડ પાઉન્ડની પાંચ ટકાના બ્યાનની લેન માગવામાં આવેલી તેમાં ૧ કરોડ પાઉન્ડ બહુ મુશ્કેલીથી બરાબ શ યા લગાઈનો દડ જરમનીને ૩૭ વરસ સુધી હર સાન એક અમળ મોનાના માર્કને દીસાને ભગવાનો છે અને જરમની આજથી જ કહે છે કે આટલી મોઝી ગકમનો દડ અમે પુરેપુરો ભરી શકાએ એમ લાગતું નથી. બહારનું જગત ભૂલથી એમ માને છે કે જરમની ફરી વડના મારે તૈવાળ થાય છે—પણ ખરી વાત એ કે જરમની પ્રજા આજે લગાઈનું નામ માબગીને પણ ગમનાય છે અને ૧૭૮૬ કે ૧૮૦૦ વચ્ચે મુશીઅમે લડી શકાએ તેમ નથી—હમણા અમે બહુ ગરીબ છીએ વસ્તુ આખા યુરોપમાંથી અત્યારે

તદ્ભી રીમાઇ બેળી છે અને વડાઇ નડા માટે માઇની પામે જોઇતાં નાશુ નથી

છતા જન્મન પ્રજાનુ વીગ્ન, શુદ્ધિ, સમિત અને હુન્ન-હયોગોમા મુદય ક્ષતિ થઇ નથી. રેશમ, કપડા, ચીની કામ, કાગેર, રાયા-કામ વગેરેના અને પ્રાજ્ઞાનાઓ, ગામોગામ નિનાઓ, કાતેજો, ધુનિવસ્ત્રીઓ અને પ્રોગગાળાઓ, પોતાના રેશનો ઉદાર અને ક્ષતિ પ્રેમ થાય તેની ખાતરી આપી આપી કામ કરનાર બનવાન અને મહેનતુ પ્રજા આ બધું જોતા હજી જન્મનીનું ઓગસા ખૂન પ્રજાવલિત દેખાય છે આ દેશમા કુળનના કે રેશના મગડા નથી, પ્રજા કર્મને જ પોતાનો ધર્મ ગમગનારી છે—ખુદ બાધાન સામે પણ વાધો છે દરેક મનુષ્ય મહેનત કરવામા અને પરિણામે પોતાના મનને પ્રમત નાખસામા જ જિન્દગીનો દેવ સમજે છે. પ્રત્યક્ષ જો કુખ દેખાય છે તે ખાતર, પોતાના દેશને સુખી કરવા સાર અને જાતે સુખી થના સાર બનતી મહેનત અને શુદ્ધિબળને દરેક પ્રજાજન ઉપયોગ કરી રહ્યો છે એમતા અને મપતે તો જન્મનીની સાત પ્રેરણની વસતિ એક સુદર નમુનો છે—જતા આજે જન્મની લાચાર અને ગરીબ બની ગયું છે યુરોપની છેલ્લી લડાઇએ તેની બહુ ખુરી દશા થી નાખી છે અને તેનાથી છટવા આજે એ બગીચ પ્રવનો થી નહુ છે સુખાનિત મહે છે તેમ —

एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्वीनाम् ।

પ્રકરણ ૬ હું

હોલેંડ, બેલ્જિયમ, ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ અને રુષેન

જરમનીમાં હજુ વધારે રોકાવા મગ્જ હતી પણ તે-
લામાં અને તેવમાં અને ચરખીમાં તળેલા ખોગકની અસ-
રથી અને સ્વિત્ઝરલેંડની ચડીથી ખાસી બહુ સખત થઇ આવ-
વાથી પ્રથમ હોયેડ અને બેલ્જિયમ થઇને તે માર્ગે ઇંગ્લેંડ બધ
ત્યા એકાદ મકાન બાડે રાખી ખાસી મટે ત્યાં મુધી લડનમાં
રોકાવાનો વિચાર કરી જરમની છોડ્યું, અને ઇંગ્લેંડ પહોચતા રસ્તે
બે દિવસ હોયેડમાં અને બે દિવસ બેલ્જિયમમાં ગાળ્યા.

હોયેંડમાં કુદરતી દર્યોની યુરોપના ખીજ દેશોના મુકાબલે
ક્રેક ખામી છે ખરી પણ ત્યાના મકાનોના બાધકામની કારીગીરી
અને પ્રખ્યાત ડચ ચિત્રકારોની પીછીના ચિત્રોથી ભરપૂર ગેલેરી-
ઓથી આ ખામીનો બદલો વળી રહે છે. હોયેડના ઉધોગોમાં
કાપડની માથોનો ઉધોગ પ્રધાન છે. હોયેડની રાજધાનીનું શહેર
એમ્સ્ટરડેમ દરિયાની સપાટીથી ૧૪ ફીટ નીચું છે એટલે દરિયાના
પાણીથી શહેરનું રક્ષણ કરવા માટે આખો કીનારો સીમેન્ટ ટ્રાંક-
રેટથી બાંધી લઇને પછી શહેર વસાવેલું છે. શહેરમાં ચોતરફ
ઝનાશોની જાણે જળ બધાઈ ગઇ છે અને તેની આરપાર જવા માટે
૩૦૦ જેટલા તો પુલો છે. શહેરમાં અતિ પ્રાચીન અને અતિહા-
સિક ઘણા મકાનો જોવા લાયક છે. હોયેડ ઘણો શ્રીમંત દેશ છે
અને રહેવાને માટે આખા યુરોપમાં સફથી મોઢામાં મોધો દેશ છે.

હોનેડમાં બે દિવસ ગઈ ત્યાંથી બેલ્ગ્રામ આગા અને બે ૭
યમનુ રાજનગર જુમેસ તથા બીનુ વિખ્યાત નગર અને મોડુ
બદર એટવર્પ બેયા જુમેસની વમતિ ૭,૫૦૦૦૦ ની અને
એટવર્પની ૪ લાખને આશરે છે અહીં ખાસ બેના લાયક ખીના
ચુકા વગેરે બનાવનાના પ્રાખાનાઓ અને કાચની પુલ્કળ ફેક્ટરીઓ
છે કાચના દરેકે દરેક જાતના વામણો, શીશીઓ, ચીમનીઓ વગેરે
બેલ્ગ્રામમાં ફગનામધ બને છે અને આખી દુનિયામાં તેની નિકાશ
થાય છે મખાતોનું બાધકામ, પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળો, ચિત્ર
સમ્રો, મુઝીઓ તથા પ્રજના મનોરજન માટે બનાવેના આનંદ
વિનોદના મધ્યો યુરોપના બીજા દેશોની માફક બેલ્ગ્રામમાં પગ
સર્વન છે બેલ્ગ્રામથી દનિયાની મુસાફરી ખરી રીમગ રસ્તે
ઇંગ્લેન્ડના બદર ડોનરને ઝીનારે પરાગ્યા અહીંથી આશરે ૨૫
કનાકની જમીન માર્ગે મુસાફરી ખરી ઇંગ્લેન્ડના પાટનગર લન્ડન
શહેરમાં પહોચ્યા.

“જેના સામાજ્યમાં સર્વ ંદિ અસ્ત પામતો નથી” એ
બ્રિટિશ રાજાનશાહતના પાટનગર લન્ડન વર્ણન અનેક સમય
રેખકોએ અને માગ પહેનાના અનેક હિન્દી મુસાફરોએ સુવ
શીલીથી મેલુ છે જેને લખને વાચનાગ વર્ગના ધણા મોટા ભાગના
એ જાણવામાં હશે તેથી એનું પિષ્ટપેચણ અત્રે ફરીથી ખરી
વાચન રાઓને કટાગો આપવાનું મને દરસ્ત લાગતું નથી વળી
મખાગે, લડનમાં ખો વખત મારી તદુસ્તી અન્વય રહેવાના
મરણે ન તો ત્યાના મારા સખ્યાબધ મિત્રોમાંથી મેઘની હું
મુનાકાત લઈ શમ્પો કે ન તો કોઈ બેના લાયક મધ્યો બેઠ
શમ્પો યોમસ કુખી મારફતે લડનમાં જોનગ્રહાહસ પાર્કને
હોલિમા અમારા ઉત્તારા માટે બદોખરત મરેનો જેમાં રહેવાના
સ્ટીટ (Suite)નું રોજનુ બાહુ સાડત્યાર પાઉંડ અને જમના
ખાનાના રોજના અદી પાઉંડ મળી કુલ ૭ પાઉંડનું ખર્ચ
લાગતુ આંક દિવસ સુધી આ હોટેલમાં રહી ૬૦ પાઉં નો
ખર્ચ ફોર્મ અને દના કરી, પણ તેથી તદુસ્તીને

કોનો લાભ થયો નહીં અને નો આનન્દ લઈ સંતો નહીં અને મને લાગ્યું કે ગરમ હવાના પ્રદેશમાં જેવાથી શરીરે દીઠ થઈ જશે તેથી લંડનમાં મશિનરી વગેરેની જે ખરીદી કરવાની હતી તેને માટે માન મેકેટરી મિ. દામાખાને ત્યાં રાખી અમારા બાકી-લીઆઓ પામેથી એક અંગ્રેજ ભોમીઓ સાથે લઈ લંડન છોડી હું ક્રાન્તના ઉત્તર કીનારે નીચ નામના શહેરમાં આવી પહોંચ્યો.

નીચ એ યુરોપના શ્રીમતોને શીયાળાની ઋતુમાં હવા બની માટે આવનાનું થયું છે, અને ત્યાં આનન્દ વિનામ માણવા માટે અનેક તનગર શ્રેષ્ઠ શીયાળાના ચાગ મહીના ગાળવા આવે છે. અહીં આગળ નામદાર આગાખાનનો દરિયા કીનારો ઉપર બંધાવેલો એક આલીશાન મહેલ છે જેની પાછળ અણક નાણાં વેંચામાં આવેલ છે અને આપણે માનીએ છીએ તે પ્રમાણે ગત જન્મોના સુકૃત્યોના ફલ એ ધર્મશુદ્ધ આ જન્મે સુખ વિનામની વિપુલ સામગ્રી રૂપે ભોગવી ગયેલા છે. અહીં નીચમાં માસિક ૪૦ પાઉંડના બાકાથી ૨ માસ માટે એક બગનો બાડે રાખી એક મોયો, નોખ અને હાડગમેડ રોકી ધરતો બોગસ સેનાની શરૂઆત કરી અને એથી એક માસમાં તંદુરસ્તીને ધણો ફાયદો થયો કેમકે નીચની હવા ધણી સન્ન, ખેરોમીટરનો પારો ૮૫ ડીગ્રી ઉપર અને દરિયાના પાણીમાં હમેશાં લાખો જી-પુરુષો ન્હાવા જાય તેમની માફ દરિયાના પાણીના આનંદથી અને દરિયા કાંઠાની હવાથી શરીરને જે મારો લાભ જરૂર થયો તેથી તે થયો.

ક્રાન્તની પ્રજા અજમ રંગીની અને મોડલી છે અને અનાવે માયાશુ, આનંદી, બની અને અવશઆગમને ચાહવાનાળી છે. તેને અંગ્રેજોની માફ આપણી ધંડાણી ચામડીની સુગ નથી, અને પંદેશી પ્રજાના માણસો તરફ બહુ એદનાયતી વર્તે છે. સામાન્ય રીતે ગ્રેસના યુવામાં ગણ ન થનારી અને પોતાના સુખએનની ખાત્ર ગણજી રાખનારી આ પ્રજા છે દરેક માટે જીવુઓના ટોળોળા વગીને શહેરમાં અને શહેર બહાર ફરવા નીજી પડે અને વિનય તથા નમ્રતામાં એવી પાવની પ્રજા

છે કે હાનના ચાનતા મીઠા શમ્દો દરકની જળ્યા । પન-મતા હો ।
 અને ચાલના ગીત્તીમા આપણને સરેજ વડી જનાય તો પણ
 ‘પાગે’ (માફ કરો) અને સરેજ પણ પ્રમમા ‘મેગી’
 (અપમાય થો) એ શમ્દો તો ઘડી ઘડી પ્રન પન પળા જ રે

નીસમા માથે પ્રમ સાથી નર્દી ફ્રેન્ચ બાસાનુ નાન નર્દી,
 તેથી બધુ પ્રમ ધસાગથી ગમજાનીને રેનુ પડે, ઓ તે મોઢા
 બોને તેમા પુર ગમજાન નર્દી તેથી એક માગ નેડતા મને ટાળો
 આની ગોઠા મારી તમિયત પણુ હવ મિક થઇ ગઇ હતી તેથી
 એક માગ પુરો થો બગતો ધન્યાને મોપી એનમા બાગરીનોના
 ખાને એક મોડુ એક્રીગિન (૨ ગર્ગન) બસવાનુ હતુ તે નેનાના
 ધગતથી એન જનાનુ નકી મ્યું.

મોટી કાર્તો

સ્પેન જતા પડેના નીમની નજીક આવેલુ કાસનુ મોટી કાર્તો
 જેમા આખા યુરોપનુ સુધી મોડુ જુગારખાનુ આવેલુ છે તે
 જોવા ગયા મોટી માર્તો ૧૦ હજાર માણસોની વસતિરાગુ નાનમ્ડુ
 ગામડુ છે પણુ શહેરની કુદ તી સુદગતા બહુ રમણીય છે કાસના
 મારએ સ બદ થી મોટી માર્તો ૪ કનાકના રે રે ન્સ્તે અને
 ધગીના છતોવા બદરથી ૩ કનાકના રે રે અને દૂર આવેલુ છે
 મોટી કાર્તો સાનાન્થુ રીતે કામની દેખરેખ નીમે ગણાય છે પણુ
 ન્યવહારમા અને પ્રવદાઓમા તો તે ઠેક અતન છે અને
 મોનેમના રામની સત્તામા છે

મીનો નામથી ઓળખાતા મોટી માર્તોના અર્દીના પ્રખ્યાત
 જુગારખાનામા દર સાલ આશરે ૧૦ કરોડ પાઉન્ડો જુગાર
 ખેલાય છે એમ અમારા સાબળનામા આ યુ હતુ જોટલી રકમના
 હાન ખેનાય તેના ઉપર દન ટકા રાખને શી તરીક આપના પડે છે
 એને મોનેમના ગમ્મને માન આ જુગારખાનામાથી જ દર સાલ
 ૧ કરોડ પાઉન્ડની આન પ્રાય છે અહા જુમાર રમવાનો પ્રતિ
 બધ તો નથી જ, પણુ ઉલટુ અહીં તો રાજ્ય તરફથી શી લઇ

જુગાર ખવાની ખામ મગવડ રી આપવામા આવે છે મોગી
 મનોના આ ઝેસીનિતુ મકાન આરે ૨૦ લાખ પાઉડ ઉપગત
 ખર્ચ ડી આવવામા આવેતુ છે અને આશરે ૫૦ એકર જોટવી
 વિદ્યાન ન્યામા પથનપતુ છે અદર બાગમ પીચા, રેંગોગ વગેરે
 મગવગેથી બનુ છે માનના “જાગીંગ હોન” (નાચ મૃદો)
 એનેરી વખથી રણુમારેના દોષ છે, અને દુકામા નાણુથી
 ખીની રુમથ તેવા ડાઇ પણ વિનામના ધાનની ત્યા ધીના
 નથી જુગા ખાનાની અદર ૨૧ વ મની અદ ની ઉમ ના રખસને
 લાખન થવા દેવામા આવેનો નથી અદર દાખલ થવાની મીગીનો
 ૧૧ ધીનીંગ પડે છે અને મીગી લાઇ અદર દાખલ થવા અને
 ત્યાની રોડની તથા જોવાનપથ અને વલુઓનો મોડો નમદ
 જોડ અગિ થવા માણુમને ડાઇ મીને અદથી ખમવાતુ મન
 ન થાય તેવુ જાતમન આનર્થલુ ત્યા લાગે છે જુગા ના દાવ
 ખેનવાને માટે જુદા જુદા ૧૨ મે / નાખવામા આવેના છે અને
 તેના ઉપર અદી ધીનગિથી માડીને દસ હમર ધીનીંગ મુધીના જુદી
 જુદી મના દાવ માનવાના પાગીયા મારના હતા એકી માથે એ
 દાવમા મવાનાખ ધીનીંગ મુધીની નમ મુધી રુકાય અને જુગાતુ
 થવુ ફરે તેની માથે મિ મતતુ અફ ફરતા એ ન મીનીમીની અદર
 કાનો મવા લાખ ધીનીંગ નમ ને કાનો આવે એવા બધુ દાવ
 ત્યા ખેલાય છે આ જુગા ખાનામા ન્દા ડેરી અને બીજા
 અને જાનના પીણુ આરે ખેલએ ત્યારે મગી રુકે છે અને તે
 પિ મવા માટે ખામ પમદ કુલી ૧૬ થી ૨૦ વ મની ઉમ ની
 ઉપવની જીઓ ગખવામા આવે છે અને ધીમતો અને અમી
 ઉમ તો તથા ગમ મદા જાઓ અદી જુગાર મવા આવે છે
 અને વાતવાતમા લાખોની હા ડા ડી બેસે છે જુગા મા બધ
 ધન હારી જના જાણુમ છેવે દનાર થઇ ત્યા જ આપવાન ડી
 જિનીમીનો અત આણે એવે તેના રખને જમીનની નીચેથી ડી
 નખેલા એક છુપા બોય । આ ફને મીવુ દિવામા પધ તરી દવામા
 આવે છે અને તેની ડાઇને ખમ ૫ વા પામી નથી કે તે બાજન
 પોલીમીની તપામ કે કોનો દેમ ડ વામા આવેનો નથી એમ આમત્યુ

છે થોડા જ વખત ઉપર પળમના નામ ન્હાજિતમિહના પુત્ર
ત્રિપમિહિ ગોરી નનનાના ઉપરી અન્નપ્રિયતી ધર્મ મહાણ
કરી અહીંની એક કુમારિકા ગાયે લ ન મ્યું હતુ તેમની દીકરીએ
અહીં આપવાત મ્યાના સમાચાર છાપામા વાચનામા આવ્યા
હતા એના કીરસાઓ તો આ ન્યાએ ધણારે બન્યા કરે છે
અને વગર મહેનતે લક્ષાધિપતિ ચંદ્ર બેસવાની આરામ ગળી આન
નાન અનેક જી પુરો પોતાની બહારી નિન્દાગીતુ અદિ બનિદાન
આપી દે છે

કેસીનોમા અમે દાખન થયા ત્યારે આશરે ૨૦૦ માણુમે
ગમેા ઉપર બેસી કિરમનના ખેન ખેવી ન્વા હતા અમે પણ
નમત ગમજના ખાતર ૩ રીનગિનો એક દાન મુકયો અને ખોરો
તે પડી ત્યા ચિરોના આનમમ વેચાતા હતા તેમાથી થોડાક
ખરીદ કરી બહાર નીકળી, મ્હા-પાપી લાઇ મોગર રસ્તે પાછા
પદર માઇનની રાફર કરી નીમ આન્યા મોગી કાર્તેલુ આ શુગાર
ખાતુ જોઇ મને વામ્બુ કે છતનાર માગે સ્વર્ગ અને હારનાર માગે
નરક એ બન્ને અહીં એક જ સ્થિતિ-એક જ ગાયે વમી રહેલ છે
શુગારખાનામા એક નાકશાળા બાધી છે તે જોના જેવી છે

મોગીકારોમા વેપાર ઉલોગ જેતુ કશુ છે જ નહીં કોઇ પણ
ચીજ બનાવવાના કારખાનાતુ ત્યા નામ નિશાન નથી મુસાફરો
આવે તેમને ખાનપાનના માધનો પુરા પાડવા એ વપાર અને
તેમની હર પ્રકારે સેવા ઠાવી તેમને પ્રમત રાખવા એ ત્યાના
ક્રીપુરોનો એક જ વ્યવસાય છે

સ્પેનનું પ્રદર્શન

નીસ પાઝ આવી અમારા કાર્યક્રમ પ્રમાણે ૩૦ કનાકની
રેલ્વેની મુસાફરીને અતે બારસીનોના આવી પહોચ્યા અહીં આવ્યા
પછી અમારી કાલમની મુશ્કેલી-બાપા પરત્વેની-વધારે લાગવા માડી
યુરોપની આખી કાગિનેટ ઉપર માત્ર હોટેલોના માણુસો સિવાય
બીજા કાઇ લોકો પોતાના દેશ સિવાયની જીજી બાના જાણવાની

આવે છે અને તે વસ્તુઓ આખા યુરોપમાં બનતી વસ્તુઓ માથે સરભાષ કરે છે કમકે જાપાન યુરોપની ચોખ્ખીન પ્રગતિ દરમિયાન મદને મદ નહીં આપ્યા જ કરે છે અને એ રીતે એછીની-મિંગ અને ઔદ્યોગિક ક્ષમતાઓની ટોચે પડાયેલા યુરોપ પામ્યેથી પણ કશું જાપાનીઝ પ્રગતિ પેઠો મ્હારી રતી છે આ ઉપરાંત, આખા યુરોપમાં મોટા પથ ભોટું શહેર એવું નથી કે જ્યાં એક પથ જાપાનીઝ વેપારી પેઢી ન હોય, અને આખા યુરોપમાં એક પથ નિશાળ કે કોલેજ એવી નથી કે જ્યાં જાપાનીઝ બાળકો શિક્ષણ લેતા ન હોય અને એક નાનામાં નાનું ગામડું પણ એવું નથી કે જ્યાં જાપાનીઝ ભોમની વસતિ ન હોય જાપાનની સરકાર દરમિયાન સાબો રૂપિયાનો ખર્ચ કરી પોતાની યતના બાળકોને યુરોપની જુની જુની શાળાઓ અને કોલેજોમાં શિક્ષણ અપાવી રહે છે અને તે શિક્ષણનો લાભ પોતાના દેશને અપાવે છે એક અરધી સદીમાં જાપાને આ રીતે જાગૃતની બધી પ્રગતિઓમાં પોતાનું આગળ પડતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તેની માથે મુકાયેલો મરતા આપણી હિન્દી કોલેસનો જન્મ થયાને પણ ૫૦ વર્સ થવા આવ્યા તેવા વખતમાં હિન્દુસ્તાને ખેલી પ્રગતિ કરી તે વિચારવાનું હું વાચનારાઓને સોંપું છું.

પ્રથમમાં નમનગ તમામ દેશોની કાગિરીના વિભાગો હતા તેમાં બ્રિટિશ વિભાગ ધણો નાનો હતો અને ખાસ જોવા લાયક તો હિન્દુસ્તાનનો વિભાગ હતો જેના વર્ધનથી વાચનારાઓને જરૂર ધણી રમજ ઉપજશે

માગીથી લઈને દમ કુલ પડેલું અને ૨૦ કુલ લાખ એક ઝપડ અને તેની માગીની નિતો નાકી દેવા માટે તેના ઉપર મથુરાની સાડીઓના ટુકડા ચોડી દીધેલા જે મોટા મોટા ટુકડોથી ખસી જવાથી નાખવા છતાં દિવાલોનું પ્રશ્ન ખુલ્લું પડી જતું હતું આ કુપડામાં આફ્રીકાના દરમિયાન જુલાયે તેવા રગનો એક મત્રાસી છોકરો ૨૦૦ જેટલી નાની નાની શીશીઓ અને આઠ દસ મોટા ગોળ શીશીઓ ખડકીને ઉભો હતો આ શીશી-

શીસાઓમાં દિદુગ્તાનની ખનાવટના અતરે “ઓરો દિવ ખરકાર” અને “કામિનીઆ ઓછવ”ના નમુનાઓ ભરેલા હતા અને એક હોદી બાહ્ય સડુ જેના આવનારાઓના હાથ ઉપર એક રાણી વડે આ પુશ્પો લગાડવાનું કામ કરતા હતા. એક ખાંડ ખાગુએ પાંચ છ રસિયોની બાહ્યો સિયોનમાં બનેલી Curios (કયુરીઓઝ) વેચતા હતા અને એક દિવગુ નાટક બગવી ખનાવતા હતા. એક ઠેકાણે દિદી વીશી-હોટેલ-જેવું ઉશું કરી ગમ્યુ હતું અને આ અદ્ભૂત વિભાગને માથે “Cylon Show” (સિયોનીઝ ગો) એવું સુદર પાટીયુ લગાડેલું હતું. જગતભરની કલા કાગીગીગીઓમાં એક વાર રાણી પદ ભોગવતા ભાગતવાંભાથી આ પ્રદર્શનમાં ખતાવવા માટે આટલી જ વસ્તુઓ રજુ કરવાની તરફીય કરી હિંદની ગોગી સરકારે પરદેશોમાં પણ હિંદને હલકુ પાડવાની કલા ખગખગ ખતાવી હતી. આપણા દેશની અદર તો સરકારે હિંદની પ્રજાના હવે કશું સત્ત ખાકી રહેવા દીધું નથી પણ પરદેશોમાં જે દિદુગ્તાનની આવી નિર્દય હાંમી કરાવી વિગેળ તિરસ્કારપાત્ર ખનાવવાનું જો હવે સરકાર ખધ કરે તો તેનો ધણો ઉપકાર થાય. હતાભાગી હિંદ સિવાય ખીજ કંઈ પ્રજા નીચુ માથુ રાખીને આટલું અપમાન સહન કરી શકે! પેટ ભરી ભરીને અપમાન અને તુન્હકાર સહન કરનારે ટેવાઈ ગયેલી આજની હોદી પ્રજા સમી નિર્બલ પ્રજા જગતભરમાં ક્યારેય જન્મી નહીં હોય અને હવે જન્મશે તો નહીં જ. જે પ્રજાનો આત્મા જ ખરી ગયો હોય તેને માન અપમાનના સુખદુઃખની લાગણી ક્યાથી જ ખાકી રહી હોય!

ખારસિયોનાનું પ્રદર્શન જોઈ અમે એવના પાટનગર માફીડ તરફ જતા રવાના થયા.

પરવા કરતા નથી. સુખાગ્રે અમોઝે ચોમસ કુક મારફતે કરેલી ગોઠવણ અનુસાર હોટેલમાં રહેવાની સગવડ ટુરિસ્ટ થઈ ગઈ અને શહેરમાં પહોંચ્યાને બીજે જ દિવસે અમે પ્રદર્શન જોવા ગયા. આ પ્રદર્શનનું વર્ણન આપતાં પહેલાં સ્પેનની પ્રજાનું ચોક્કસ વર્ણન આપીશઃ યુરોપના બીજા દેશોનાં કરતાં અંદીની પ્રજા વધારે ખૂબસૂરત છે. તેમનાં શરીરનો રંગ બરફ જેવો ઉગ્ગળો, માથાના વાળ કાળા અને અકચડીત અને આંખોનો રંગ પણ કાળો હોય છે. બીજો તેમ જ પુરુષો બન્ને ખૂબસૂરત છે અને સ્વભાવે પણ આનંદી અને મોહલા છે. રંગ બેરંગી વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈને રસ્તે ચાલતા માણસો ખૂબ વિનોદ કરતા અને વાતો કરતા જાય અને ગરમી ધણી પડે તેથી ઘડી ઘડી પસીનાથી રેળજેળ થઈ જાય. ખુશ દિલીથી આવી રીતે કરતાં માણસોનાં ટોળાં જોઈને મુસાફરોનાં મન પણ પ્રતુસ્કિત થઈ જાય તેમાં નવાઈ નહીં. પ્રદર્શન જોવાને માટે આખા બ્યારસીલોનાની આઠ લાખ માણસોની વસતિના દરેક બી પુરુષ અને બાલક દિવસમાં એક વખત બહાર આવી જાય અને ખૂબ રસથી પ્રદર્શન નિહાળે. પ્રજાની પ્રમાણિકતા અને કાયદાને માન આપવાની વૃત્તિ એટલે સુધીની કે સરકાર તરફથી મોટરકારનું ને બાકું ઠરાવવામાં આવેલ હોય તેટલી રકમ ઉપરાંત આપણે કંઈ પણ વધારે રકમ આપવા ચાહીએ તો કુદરતે તેને હાથ લગાડે નહીં પણ કાયદા પ્રમાણે ચર્ચા હોય તેટલી જ રકમ લે.

પ્રદર્શન તો જાણે ઇન્ડિયન બીડી કરી દીધી હોય તેવું અનુભવ હતું. તેની પાછળ કરોડો પાઉન્ડો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો. મોટા મોટા હોલ, કુવારા, રેસ્ટોરાં, રાત્રીને વખતે કુવારાઓની વચ્ચે ફરતી રંગબેરંગી બતીઓ અને તેના ઉપર પડતી પાણીની ધારાઓ, અને કૃત્રિમ જલધોધો; નીચેથી ઉપર ચડવા માટેની વાંચિક સ્ટીડીઓ—જેનાં પગથીયાં ઉપર હબા રહીએ એટલે સીડી આપો—આપ ફરવા માંડે અને ઉપર પહોંચીએ એટલે આપની મોં જ સીડી ઉપરથી ઉતરી પડાય અને તે જ પ્રમાણે ઉપરથી નીચે આપવાની ગોઠવણ કરેલી એવી કુદરતે ચલાવે; અને અનેક જાનના મનો-

રજક દરખો પહોડો ઉપર ગોઠવીને પ્રદર્શનને ગર્વયા આકર્ષક બનાવવામાં આવેલું હતું.

આ પ્રદર્શનમાં દુનિયાના તમામ દેશોની સરસમાં સરસ કારિગીરી રજુ થયેલી હતી તેમાં જરમની અને જપાન એ બે દેશોએ કમાલ કરી બતાવી હતી. આખા જરમનીમાં જેટલી વસ્તુઓ અને છે તેટલી બધીના નમુના આ પ્રદર્શનમાં ૨૦ આલીશાન મકાનો ભરાય તેટલા જગ્યામાં ગોઠવી રાખ્યા હતા અને જપાને તો સો શીટ લાંબા અને ૬૦ શીટ પહોળા એવા ૪૦ ઓરકાઓમાં જપાનની કારિગીરી રજુ કરી પ્રદર્શનના એકા ભાગ જેટલી જગ્યા રોકી લીધી હતી. પ્રદર્શનના આ જપાની વિભાગમાં દાખલ થતાં પ્રથમ ખુદ ભગવાનની ચાળીસ શીટની ઉંચાઈની એક પિતળની પ્રતિમા જોનારાઓને મુગ્ધ કરી નાખતી. આ મૂર્તિના જૂદા જૂદા હુકડાઓ નટ-ખોટ વડે એવી રાક્ષાથી ભેડી દીધા હતા કે જોનારને આખું સળંગ ઘડતર હોય એવો ભાસ થતો હતો. ત્યાંથી અંદર જતાં જપાનીઝ હુન્નર અને કળાના જે નમુનાઓ જોવામાં આવ્યા તેનું વર્ણન કરતાં સેંકડો પાનાંઓ ભરાઈ જાય. આત્મબલથી ઉન્નતિ પામેલી પ્રજા પરાયા દેશમાં જઈને પોતાના ગૌરવની કેવી સરસ છાપ પાડી શકે છે તેનો ખ્યાલ એ જોતાં ખરાબર આવી શકતો હતો. આ વિભાગમાં ૮૦ જપાનીઝ સ્ત્રી-પુરુષો અને આખા બારસીસોનામાંથી મહોં માગ્યો પગાર આપીને રોકેલી ૨૦૦ અતિશય ખુબસુરત સ્પેનિશ કુમારિકાઓને દરેક સ્ટોલવાર ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં હતાં અને ત્યાં આખો વખત ખૂબ ખરીદી ચાલુ રહેતી અને લાખોને હિસાબે વેપાર થતો હતો.

જપાનીઝ પ્રજાએ પોતાની હુન્નર-કલાથી યુરોપને મુગ્ધ કરી નાખ્યું છે. પારિસમાં જપાનીઝ લોકોએ કાચની પ્રદર્શન રૂપે એક વસ્તુ સંગ્રહ રાખેલ છે તેમાં અનેક જપાનીઝ સ્ત્રી-પુરુષો કામ કરે છે અને કાઠપણ ઠેકાણે પ્રદર્શન ભરાય ત્યાં રાખવા માટે પારિસના આ સંગ્રહમાંથી વસ્તુઓ પુરી પાડવામાં

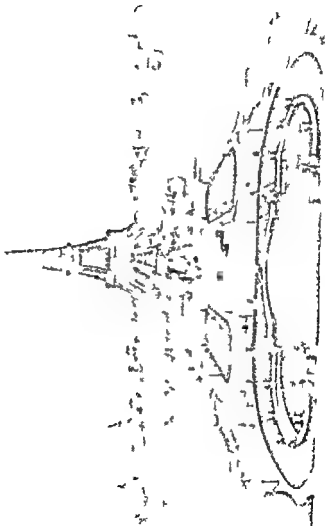
પ્રકરણ ૭ મું

રૂપેન-પારિસ-ચેકોસ્લોવાકીઆ

રૂપે નનું પાદનગર માડીડ ૭૫ લાખની વસતિવાળું મોટું શહેર છે. તેમાં સુંદર મ્યુઝીયમ, મુરોપના અનેક વિખ્યાત ચિત્રકારોનાં ચિત્રોવાળી પીકચર ગેલેરીઓ, મધ્યકાલીન કારીગિરીથી બાંધેલા અનેક જુના વખતનાં મકાનો તેમ જ અર્વાચીન કારીગિરીના જમુના રૂપ છટલાંક મકાનો-જેમાં માડીડની પોર્ટ ઓફીસનું મોટું મકાન તથા બેક ઓફ રૂપેનનું મકાન ખાસ ધ્યાન બેચે તેવાં છે-તે બધા ઉપરાંત ખારા જોવા લાયક રૂપેનના રાજાને રાજમહેલ છે. આ મહેલ અને તેની આજુબાજુની જમીનને વિસ્તાર છ માઇલનો ઘેરાવો રોકે છે. આખા મહેલનું બાંધકામ ટ્રેનાઇટ પથ્થરનું છે અને ૧૭૩૭માં મહેલ બંધાવો શરૂ થઇ ૧૭૬૪માં ૨૭ વરસે પૂરો બંધાઇ રહ્યો હતો. મહેલની અંદરનું મૂલ્યવાન ફર્નીચર, તખ્તવાળા ઓરડાની ઉપરની સીક્રીંગ પરનું ઉચ્ચ કક્ષાનું ચિત્રકામ અને મહેલની લાઇબ્રેરી તથા ટેપેસ્ટ્રી બહુ જ સુંદર અને જોતાં આંખો ન ધરાય તેવાં સરસ છે.

માડીડમાં ૩ દિવસ રોજાઇ અમે ફરી પાછા ફ્રાન્સમાં-જમનૂના વિલામ અને મોન્સોખની મદારાણી રૂપ ગણાતી ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાકી અલ્પબેલી રાજનગરી પારિસમાં-આવી પહોંચ્યા. ૩૦ લાખ માનવીઓની વસતિવાળી આ રંગીલી, વિવાસી નગરીમાં એટલું બધું જોવાનું છે અને જ્ઞાનંદ અને મોજમગ્નદનાં એટલાં બધાં માધનો છે કે તેનું વર્ણન કરવા માટે કોઇ કવિની ક્લમ જોઇએ, પ્રાચીન અને અર્વાચીન કથાના દળરો મનમોહક મકાનો,

પાલિકા અધીકાર મંત્ર

નાટક, ઓપેરા અને સિનેમાના સેક્ટો આલિસાન ધિયેટરો, આન્સપદાણની કલાના મ્યુઝીયમો, દેવાલયો, ઉચા ઉચા મિનારાઓ, મનોહર હોટલો, રેઝારાઓ, વીગ નરોનાં સપ્ત્યાબ્ધ બાવવાઓથી રોમતા સુંદર સ્તાઓ તથા ફ્લક્ષોનાં હસ્તરો વૃક્ષો-વેલીઓ વડે વિરાગતા બાગ-બગીચાઓ, હંવા ફંવાનાં રમણીય ગ્યાનો : એ બધું પારિસ આવનાર મુગા-ફૂના મનને મોહિત કરી નાખે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનું પ્રખ્યાત ધર્મ મંદિર નોત્રદામ, અનેક રોમાંચકારી કથાઓથી ભરપૂર બાગ્દીયનો કોથ્લો, અને જગનની ગાત અગ્નિધીઓમાંની એક અગ્નિધી-એરીન ટાવર એ પારિસમા આવેલ છે. ૯૮૩ ફીટ ઉંચો આ ટાવર જગતભરમાં ઉંચામા ઉંચું મકાન છે. તેની ઉપરના ભાગમા પણ જોવા જનારાઓની મગવડને માટે ચ્હા-પાણી અને ખાવાની વસ્તુઓની દુકાનો રાખવામા આવેલી છે. ચોવીસે કલાક જીવતી જગતી નગરીમાં વિવાસી જનો માટે રાત એ દિવસ અને દિવસ એ ગત જોવો છે. આખા યુરોપખસ્તી નાગુક અને ખુબસુરત રમણીઓનું પારિસ કેન્દ્રસ્થાન છે. સપ્તેહે પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ જોવું હોય તો તે પારિસ છે અને ઇન્દ્રીયોનો યથેચ્છ વિવાગ માણી પરિણામે નરકનું દુખ બ્હોરી લેવું હોય તો તે પણ પારિસમા ખની શકે છે. પારિસન પ્રજાનો વિવાસ હવે ઓળંગી ગયેલો છે અને ક્રાન્સનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પ્રજાના વિવાસ ભોગમા કોઇ રીતે અતરાય નાખવું નથી તેથી લોકોની “રસિક” વૃત્તિયો ઓટ્ટયે સુધી પહોચી ગઇ છે કે નાટકોમા કામ કરનારી સ્ત્રી એક્ટ-રોના શરીર ઉપરના કપડાથી તેનું શરીર ઢકાય છે એમ કહેવું એ ભ્રમ છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધની ઇન્દ્રીયોથી મળતા તમામ પાર્થિવ સુખોના અસ્વાદ માટે જગતભરના શ્રીમતો પારિસમા આવે છે. અનેક અમેરિકન મુસાફરો અને હિંદુસ્તાનના રાજ્ય-મહારાજાઓ કરોડો પાઉન્ડો કુમાડો કરવા પારિસમા આવે છે, અને કોઇ કોઇએ તો પોતાના સ્થાયી નિવાસ માટે ત્યાં મકાનો પણ બાંધેલા છે. આપણા શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારે પારિસથી આઠ માઇલના અંતર ઉપર એક આલિસાન મહેલ બાંધાવેલો છે. ઇન્દોર

નરેશ સર લુકાશરને પણ રાજ્યગાદીનો ત્યાગ કર્યા પછી પોતાની નવી મહારાણી સર્મિષ્ટા દેવી (પહેલાંની મિસ મિન્નર) સાથે પારિસમાં કાયમનો નિવાસ કર્યો છે. આ સિવાય હિંદુસ્તાનના કેટલાયે રાજ્ય-મહારાજાઓએ યુરોપમાં કરોડો રૂપિયાની રકમો વેપાર વણજામાં રોકેલી છે કેમકે તેઓને મનમાં બધા લાગે છે કે કોઈ દહાડે દેશની પ્રજા વિકસશે તો તેમનાં રાજ્યતપ્તો ફૂલ કરી નાખશે તેથી આગમચેતી વાપરીને ગરીબ ખેડૂનોના લોહી ચુસી-ચુસીને એકઠી કરેલી મહામુશી દૌલત વડે કેટલાયે રાજ્યઓએ અહીં મોટી યુરોપીઅન કંપનીઓના શેરો ખરીદ કર્યા છે-કોઈએ મિલકતો ખરીદ કરી ભાડાં ખાવા સાર મકાનો બાંધ્યા છે અને કોઈએ હોટેલોમાં ભાગીદારીઓ રાખેલી છે. અને એ રીતે કંગાલ હિંદની અદ્યત્ન લક્ષ્મી યુરોપમાં વેરી નાખેલી છે. મેં સાંજળી તે હકીકત ખરી હોય તો અમુક રાજ્ય મહારાજાઓ તો શેરોના ડીવીડંડમાંથી અને મકાનભાડાંની આવકમાંથી હરસાલ ૧૦ લાખથી ૪૦ લાખ રૂપિયા સુધીની કમાણી કરે છે અને એ રીતે યુરોપમાં ખીજી રાજધાની ચાલુ કરી દીધી છે. આપણી ગરીબ પ્રજાના નાપકો હજુ આ હકીકતથી અચાત હોય એમ મને લાગે છે. આ રાજ્ય મહારાજાઓના વિકાસ-વૈભવ વિશે ખીજી ધર્મીએ વાતો જાણવામાં આવી છે પણ તેનાથી હલ્ય એટલું બળે છે કે કલ્પ મચાતી નથી.

પારિસમાં અમે બહુ મજાને પાંચ દિવસ રહ્યા-તેટલામાં ત્યાંથી થોડે દૂર આવેલું વર્સેલ્સ નગર જોઈ આવ્યા. ૧૦ હજારની વસતિવાળું આ શહેર ઇતિહાસમાં બહુ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. યુરોપના વિજેતા નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનું એ નિવાસસ્થાન હતું અને છેલ્લા યુરોપીઅન વિગ્રહની સુલેહ ઉપર આ જગ્યાએ સહી રિત્કા મળ્યા હતા. પારિસ છોડતાં પડેલાં યુગાન્ડાની મારી શુગર ફેક્ટરીને (ખાંડનું કારખાનું) અંગેની ડિસ્ટ્રીક્સરી મારે ધ્યર ખતાવવાનું એક નવું “પ્લાન્ટ” ત્યાંના પ્રખ્યાત મંથાકામના વેપારી લીપેગ અરમેનની કંપનીમાંથી ખરીદવાનું હતું તેને મારે લંડનથી મારા સેક્રેટરી મિ. દારાણીને બોલાવી તે “પ્લાન્ટ” ખરીદ કર્યું.

પાનિસમા આપણા હિંદી બાઈઓની વગતિ આશરે ૨૦૦ માણુઓની છે. તેઓનો મોટો બાગ અવેગતનો વેપાર કરનાર અને પૈસે ટકે સુખી છે. હમ્સાન તેઓ બધા એકન થઈ નવા વગની ખુશાની ઉત્પન્ન આનંદ કરે છે

પારિસ છોડીને માન પેટના આતંગડાના દર્દની દવા કમવવા માટે હું પાછો બરલીન જવા ઉપડ્યો. મારી ખાસી હજુ પણ છેક મગી તો ન્હોતી જ. બરલીન પામે અમુક પાણીના ઝરા છે તેનું પાણી પીવાની અને ડાક્ટરની માનવાગની ખાસ જરૂર હતી તેથી ઓગસ્ટ મારાથી બગલીનમા આની સાત્વારની ગરૂઆત કરી અને ઇલેક્ટ્રીક સાત્વારના ડ્રેવાડ અખનરાઓ અજમાયા. પ્રેફેસર રોશીન નામનો પ્રખ્યાત જરમન ડાક્ટર બગલીનમા છે તેની પોતાની ચાર હોસ્પીટલો ત્યા ચાલે છે અને તેમા બધા શ્રીમત દરદીઓ સાત્વાર માટે આવે છે બરલીનથી ૨૫ કીલોમીટર દૂર નદી કાંઠે જ્યા આ ખાગ પાણીના ઝરાઓ આવેલા છે ત્યા મકાન બાંડે રાખી ઝોસો, નોકર, હાઉસમેકર રોકી એ ડાક્ટરની સાત્વાર શરૂ કરી, અને ત્યાંથી હમેશા શહે-મા આનનું પગ, જે માટે એક સાત સીટર મોટરકાર ખરીદ કરી લીધી દોઢ માસની આ ડાક્ટરની સાત્વારથી મારી ખાસી લગભગ છેક જ મધ અને પેટના દર્દને પણ ઉપ દકા જેટલો આગમ થયો અનજન, તે માટે મારે ડાક્ટરને બારે શી આપની પડી-૧૫૦ પાઉન્ડ આરામ થયા પડી એક ને એક જગ્યાએ રહેતા કટાંગે આવવાથી આજુ-બાજુના પ્રદેશમા ફરવા માટે મે ડાક્ટરની રજા માગી તે મળી અને તેણે મારી સાથે પોતાના એક એસિસ્ટન્ટ ડાક્ટરને સાત્વાર માટે ફરવા મોકલ્યો, જેનું ખર્ચ પણ અમજન મારે જ ઉપાડવાનું હોવાથી તેને તો આ રીતે ફરવાનો અનાયાસે મોકો મળી ગયો. અને મને એ રીતે મુસાફરીમા સારો ગાંથી મળી ગયો

બરલીનથી નીકળી પ્રથમ અમે એક્સ્યોવાડકીઆ ગયા આ નવા દેશમા પ્રવેશ કરતા અત્યાર સુધી નહીં નોંલી એવી એક નવી મુસ્કેલી ઉભી થઈ. મારા પાસપોર્ટમા આખા સુરોપની સફર

માટે ચાલી શકે તેવી 'વીસા' હતી અને અત્યાર સુધી તે જાખ-
તમાં ક્યાંયે વાંધો આવ્યો નહોતો, પણ ચેકોસ્લોવાકીઆમાં દાખલ
થતાં પડેલાં એ પાસપોર્ટમાં સહી લેવા માટે મારે ૩૦૦ માઇલની
પાટી સફર કરવી પડી. અને ચેકોસ્લોવાકીઆન કોન્સલની સહી
લીધા બાદ ફરીથી બીજો રસ્તો સફર કરી ચેકોસ્લોવાકીઆમાં પ્રવેશ
કર્ષો. આ દેશમાં કાસ્ટોબાંડ નામનું એક મોટું શહેર છે, જે
તેના પાણી માટે પ્રખ્યાત છે અને તે પાણીની સારવાર માટે
પેટના અને વાયુના દર્દના અનેક દર્દીઓ આવે છે. અહીં ગરમ
પાણીના કુવારાઓ ૫૦ ફીટ જેટલે ઉંચે ઉછળેલું પાણી ચઢાવે
તેથી રચના કરેલી છે. અને કુવારાની ઉપર કાચની કોઠીઓ બના-
વેલી છે. ઉપરાંત ન્હાવાને માટે નદીને કિંબી પુષ્કળ "બાથ" બના-
વવામાં આવેલા છે જેમાં ન્હાવાથી વાયુના દર્દો મટે છે અને
લાંબા ઝરાના પાણીના સેવનથી પેટનાં દર્દો મટે છે. અહીં આગળ
મુસાફરોને માટે ધણી હોટલો પણ મોબૂફ છે અને "બાથ" તથા
પાણીના સેવન માટે સરકાર તરફથી માર્સિક શી રાખવામાં આવેલી
છે. અમે એક દિવસ અહીં રોકાઈ આ પાણીના સેવનનો અપ્તરો
કરી જોયો. પાણી સ્વાદમાં અલગત શીકડું લાગ્યું પણ દર્દી ઉપર
ધણું અસરકારક છે.

ચેકોસ્લોવાકીઆનો ખાસ ઉદ્યોગ "વીડો ગ્લાસ" (બારીઓના કાચ)
બનાવવાનો છે, જેની તે દેશમાં ધણીક ફેક્ટરીઓ છે અને તે સિવાય ધર-
ઉપયોગનું ફરનીયર પણ તે દેશમાં મોટા જથ્થામાં બને છે, જેના
પણ કારખાનાંઓ ધણાં છે. "વીડો ગ્લાસ" બનાવવામાં ચેકો-
સ્લોવાકીયા આખી દુનિયામાં સફળી ચડી જાય છે તેનું કારણ કે
હમી જાતના અને મજબુત બનાવટના કાચ બનાવવા માટે તે
દેશમાં ધણી સારી "સીલ્વર સેંડ" (રેપેરી રેતી)ની અનેક ખાણો
આવેલી છે. એ સિવાય "આર્ટિફિસિયલ સીક" (બનાવટી રેશમ)
બનાવવાનાં પણ આ દેશમાં કારખાનાંઓ છે. સુરોપનો દરેક દરેક
દેશ પોતાના ઉપયોગ માટે તેમજ પોતાની કોલોનીઓ (સંસ્થાનો)ના ઉપ-
યોગ માટે જોઈતો જરૂરી માલ બનતાં સુધી પોતે જ બનાવી લે, છે.

અને પ્રથમ પોતાના દેશમાં તથા કોલોનીમાં જોઈએ તેટલું રાખી
 લઈ ખાકી વધે તે બહારના દેશોમાં વેચે છે. દરેક દરેક દેશની
 અમુક ખાસ બનાવટો હોય છે. દાખલા તરીકે, ફ્રાન્સમાં રેશમ
 બનાવવાનો ઉદ્યોગ ખાસ પ્રધાન છે, તે ઉપરાંત માર્સેલ્સ ખાતે
 તેલનાં બીયાં પીસવાની પણ અનેક ફેક્ટરીઓ છે, અને લોરેન્સ
 અને આલ્મેગ પ્રાંતોમાં લોખંડના રાક્ષસી કારખાનાંઓ છે જે
 જોતાં મનુષ્યની બુદ્ધિ યોડીવાર જુલાલો ખાઈ જાય તેવું છે. એકે-
 એક દેશમાં એટલું બધું જોવા જણવાનું છે કે મારી નિર્બંધ કશું
 તેનો આજો એવો ચિતાર આપનાં પણ થાકી જાય. ઇટાલીની
 મુખ્ય બનાવટ “આરટીફીસિયલ સીક”ની છે તે ઉપરાંત ટયુરીન
 ખાતે “શીઆટ” મોટરકાર બનાવવાનું જંગી કારખાનું છે ત્યાં
 રોજની ૨૫૦ મોટરકાર બને છે. અમને તે કારખાનું તેના મેને-
 જરે સાથે આવીને છેક આદિચી અંત સુધી, લોડું ગળાય ત્યારથી
 માંડીને કાર અજમાયશ માટે બહાર નીકળે ત્યાં સુધીનું તમામ
 કામ, બતાવ્યું હતું. પરંતુ અમારી ધણી ઇચ્છા છતાં
 બનાવટી રેશમ બનાવવાના એક પણ કારખાનામાં અમને દાખલ
 થવાની રજા મળી નહીં અને અમારી પાસે પુષ્કળ બલામણો
 હોવા છતાં તે બધી નકામી ગઈ અને આખા મુરોપમાં તેનું એક
 પણ કારખાનું અમે જોઈ શક્યા નહીં.

પ્રકરણ ૮ મું.

ઑસ્ટ્રીઆ-હંગરી-સેક્સની

એ કોસ્સોવાકીઆથી અમે પછી ઑસ્ટ્રીઆ ગયા. કેમુખ નદીને કાંઠે કાંઠે પ્રવાસ કરતાં રતે હતા હતા પહોડો અને તેની ઉપરના હગિયાળાં વૃક્ષો નિકાળતા અમે ઑસ્ટ્રીઆની ગભ્યધાની વિષેના (જેને ઑસ્ટ્રીઅન બાપામાં વીન કહે છે) પહોંચ્યા. આ નદીની અદર માલબરીને લઈ જતી તેમ જ ઉતારાઓને લઈ જતી નાની નાની ઝીમરો છેક સમુદ્રના મુખ સુધી ચાલે છે અને તેનાથી ટ્રાન્સપોર્ટ ખર્ચ બહુ જ સસ્તું પડે છે. અમારી સાથે પ્રવાસમા ફિન્ડી મુસાફરોની એક ખીણ પણ મોટરકાર હતી જેમા સર આયબન બેનરજી અને વાપસરોયનો કાઉન્સીલના મેમ્બર દિલ્હીવાળા મી. સિંહા હતા. વિરેનામાં પ્રથમ તો હોટેલની શોધ માટે અમારે ખાસા બે કલાક રખડું પડ્યું અને ધણી મુશ્કેલી પડી છેક માંજે એક હોટેલમા ઉતારાની સગવડ થઈ શકી.

ખીજે દિવસે વિરેનાના જોવા લાયક યથો મ્યુઝિયમ, બગીચાઓ, ગમતો મહેલ વગેરે જોવા નીકળી પડ્યા. યુરોપના દેશોમાં ગમતોના મહેલ એ અદ્ભૂત જાહોજવાનીના યાત્રો છે. આપણા દેશમા આપણે માનીએ છીએ કે આપણા રાજ-મદાગમનો મહેલ મહેલાનો બધાવવામા બહુ નાણા ખર્ચે છે. પણ જ્યારે અહીંના ગમતોના ગભ્યમહેલો જોઈએ ત્યારે તે મહેલો તો અહીંના મહેલોના માત્ર એકઝો જોઈ શકાય છે. સાધારણ રીતે અહીંના દોષ રાજમહેલ ૨૦૦ એકરઝો કરતા ન્હાનો હોતો નથી અને મોટા

મોટા મહેલોના ઓરડાઓની સંખ્યા ૬૦૦ સુધીની હોય છે. અંદરની અમુલ્ય અને મુંદર સમૃદ્ધિનું તો વર્ણન જ શું કરવું? જરમન ફેરારનો મહેલ જે મુગાફરોએ જોયો હતો તેમને ખ્યાલ હતો કે માત્ર પોતાના ખાનગી ધિયેટરમાં જ એ રાજ્યએ કેટલું મોતું વેચ્યું છે. ફરોડો પાઉડની કીમત અંકાય તેટલી વસ્તુઓ અંદર એકઠી કરેલી છે અને મહેલો ખાંધવા માટે વપરાયેલો આસ્પદાખ્યુ લઈ આવવામાં જ કેટલી બધી ટ્રેનોની જરૂર પડી હતી તે આંકડો પણ ગણી જોવા જોવો થાય. સિંદુસ્તાનની અપ્રતિમ શોભારૂપ મણ્ડાતા તાજમહાલ અને દેશવાજના દેવાલયોની પણ આ મહેલો સરસાઈ કરી શકે તેવા મુંદર છે.

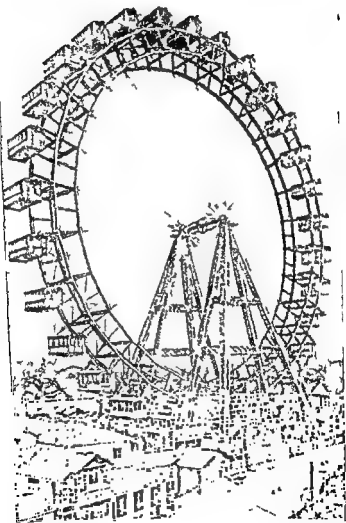
યુરોપમાં મોજશોખ, વિલાસ અને નિયમ બદલાતી અવનવી ફેશનોના ધામ તરીકે પારિસથી ખીજી પંક્તિમાં વિયેના આવે છે. આ શહેરની પરાતિ દસ લાખ મણ્ડોની છે અને ફૂનર ઉદ્યોગમાં શહેર યુરોપના ખીજા ક્રોધ પણ શહેરની સાથે ઉભું રહે તેવું છે, છતાં અત્યારે ઓસ્ટ્રીઆની આ પરાગિત પ્રગતિનું વર તેજ જાણે ઓગરી ગયું હોય છે અને ગરીબીએ દેશની તેજસ્વી પ્રગતિ મોટાં ફેંકે ઝાંખા ફગી નાખ્યા હોય છે.

દેશેદેશની પ્રજાની રીતભાત અને લાક્ષણિક ગુણોનો ફેંક ખ્યાલ આપી શકે તેવા હેતુથી અમે એક નિયમ રાખ્યો હતો કે યુરોપમાં જે જે દેશમાં જવું ત્યાંના નાટક અને સિનેમા જોવા. વીયેનામાં પણ અમે એક નાટક જોવા ગયા. જાણ તો સમજાય નહીં, પણ મંગીત અને અભિનય સારાં લાગ્યાં. યુરોપમાં મોટા મોટા ધિયેટરો અને ઓપેન હાઉસો લાખો પાઉડને ખર્ચે રાજ્ય બાંધાવી આપે અને બદલામાં નાટકની આવકમાંથી રાજ્યને અમૂક હીસ્સો દરાવ પ્રમાણે મળ્યા કરે છે. આ ધિયેટરોના શણગાર, શોભા અને સમૃદ્ધિ પણ હેસ્ત પમાડનારાં હોય છે—અને તેમાં પણ વિલાસનું મુખ્ય ધામ પારિસ નજરના ધિયેટરો અને તેમાં બજવાતા નાટકોમાં નદીઓના પોપાક પરત્વે આગળકહેવાઈ ગયું છે તેમ જોઈ શકાય લખાય તેટલું જ વધારે સાફ છે.

વિધેનામાં મુખ્યત્વે ચામડાં કેળવવાની અને તેનો માલ બનાવવાની પુષ્કળ ફેક્ટરીઓ છે. આશુબાજીમાં દારૂ તથા બીજી વસ્તુઓ બનાવવાનાં કારખાનાંઓ છે. ઓટ્ટીઆમાં પણ દરેક શહેર અને ગામડામાં એકાદ બે કારખાનાં તો હોય જ અને તેની ચીમનીઓમાંથી ધુમાડો નીકળતો જ હોય. વિધેનામાં અમે ચામડાની એક ફેક્ટરી જોવા ગયા હતા અને તેમાંથી થોડો સામાન મૂળ કરતાં બમણી કીંમત આપીને ખરીદ કર્યો. આ રીતે બમણી કીંમત શા કારણથી જાણી નોંધને આપવી પડે છે તેનો બેદ જાને જનાર મુસાફરો બરાબર સમજી શકશે.

આ શહેરની અંદર દર શનિવાર-રવિવારે જનજાતની ચીજોના પ્રદર્શનો યોજવાય છે. તેવું એક પ્રદર્શન અમે જોવા ગયા હતા. તેમાં ઘણીયે વસ્તુઓ જોવા જેવી હતી. એક વીજળીથી ફરતો ૧૬૦ શીટના ઘેરાવાનો ગોળ રેંટ હતો તેમાં રેલ્વેના ડબ્બાઓ હોય છે તેના જેવા ડબ્બાઓમાં બેસવાની બેંક રાખેલી. રેંટ દરે એટલે જમીનથી ૧૬૦ શીટ ઉંચે જઈએ અને ત્યાંથી આખું ગામ બરાબર જોઈ શકાય. (મુંબઈમાં પ્રથમ વિક્ટોરીઆ થિયેટરમાં જે જામન્ટ વહીસ હતું તે જેમણે જોયું હશે તેમને આનો કૈંક ખ્યાલ આવી શકશે). બીજી એક અગ્નયણી માર્કેટન રેલ્વેની હતી. આ રેલ્વે ઉપરથી નીચે ઉતરતી વખતે મિનીટના બે માઇલની ઝડપે સરી જતી અને તેમાં બેમનારાઓના હૃદય ગભરાઈથી બંધ ન પડી જાય તે ખાતર નીચે ઉતરતી વખતે લોકો ખૂબ જોસથી બરાબર પાડતા હોય. પ્રદર્શનમાં એક જગ્યાએ આફ્રિકાથી ખાસ તોડવી મંગાવેલા સીટીઓને રાખી તેમની રહેણી-કરણી અને તેમના નાચતું દૃશ્ય બનાવવામાં આવતું હતું અને મારા જેવા હમેશાં તે દૃશ્ય જોનારને તેમાં કશું નવીન લાગે નહીં. પણ બીજા મુસાફરોને મારે તે પણ એક ખરેખર જોવા લાયક દૃશ્ય હતું. એક વળી બીજી જગ્યા ઉપર સર્પ, ચંદ્ર અને મંદો જેવા મોટા ફૂંકાદોઢ મોઢવેલાં હતાં. એક ફેક્ટ્રી જે મોટરિંગ અને પોલીટીંગ કરેલના તારોની ગોઠવણથી મોટરકાર ચલાવનાં સિખવવાની રાગવડ રાખેલી ત્યાં દોઢ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ જામને કાર ચલાવનાં શીખી રહે.

નિચેના પ્રદર્શનમાંનું “બાયર વ્હીલ”

કાર્લ્સબાઁ : ગરમ પાણીના ઝરે

કાર્લ્સબાઁ : પાણીના ટુવાગે અને સ્નાનગૃહ

એક જગ્યા ઉપર વિગળીના એરોપ્લેન રાખેલાં જ્યાં આગળ જઈ દરેક માણસાં : 'તેની રચના અને કરામતનો અભ્યાસ કરી શકે અને એરોપ્લેનનો ભય તેના મનમાંથી તદ્દન જતો રહે. આ બધી જુદી જુદી વસ્તુઓ જોવા માટે જુદી જુદી રી આપવાની હોય છે. આ બધા ઉપરાંત, વિગળીક શક્તિથી કામ કરતાં બનાવટી મનુષ્યોની જે શોધ થયેલી છે તેના નમુનાઓ પણ ત્યાં મોજૂદ હતા. જ્યંત મનુષ્યોની માફક જ આ બનાવટી પુતળાંઓ વિગળીના પ્રભાવે બધું કામકાજ કરે છે અને આ શોધમાં હજુ વિશેષ સુધારા વધારા થતા રહે છે-જેથી કોઈ વેળા લગાઇ જોવા પ્રસંગે જરૂર પડતાં આ "વિગળીક મનુષ્ય" પાસેથી કામ લઈ શકાય તેવું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ તેને આપી શકાય. પ્રદર્શનમાં દરિયામાં અને પૃથ્વી ઉપર થતાં જુદી જુદી જાતનાં પ્રાણીઓનો પણ સંગ્રહ હતો. પ્રદર્શનમાં કે બીજા જ્યાં ફરીએ ત્યાં ખાવા પીવાની સગવડ માટે સરસ રેસ્ટોરાંઓ તો બધે હોય જ હોય.

પ્રદર્શન વિશે લખતાં જરમનીમાં એક વાર એક પ્રદર્શનમાં હિંદી પ્રજાની જે હાંસી કરી હતી તે વાત યાદ આવી જાય છે. ત્યાંના એક એવા પ્રદર્શનમાં કાળા રંગના, મોટા પેટવાળા, વિચિત્ર આકારના અને માથે પીળા વાળવાળા, લાંબારીઓના વેશમાં સજ્જ કરેલા હિંદીવાનેને મુકવામાં આવ્યા હતા. સ્વદેશની આવી નિર્દય હાંસી થતી જોઈને જરમનીમાં બહુતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનાં ફિલ હુભાયા અને તેઓએ વિરોધ રૂપે હડતાળ પાડી, કોન્સલને અરજીઓ કરી અને હિંદી સરકારને તારો કરી પરિણામે એ માણસોને પાછા દેશ ભેગા કરાવ્યા હતા. અલખત, જરમની કે "ગુલામ" પ્રજાથી કરી ગયું નહોતું, પણ અત્યારે ગરીબ ઘણ ગયેલ જરમનીને ગુજરા માટે હિંદુસ્તાનના બજારો ઉપર ઘણા આધાર રાખેલા પડે છે તેથી તે કમાણી છુટી જવાના ભયથી તેણે આ હાંસી બંધ કરી હતી. એ મનુષ્યોના ફોટોગ્રાફો મેં જરમનીમાં જોયા હતા. યુરોપની આ પ્રજાઓ કદાચ હિંદીઓને આ રીતે તો શું પણ પશુઓના પિંજરામાં પણ લોકોના તમાચા માટે પુરી રાખે તો તેમાં આશ્ચર્ય

નથી-કેમકે વસ્તુનું પરિણામની પણ યુરોપની પ્રજા, આપણા દેશમાં આપણે મનુષ્યોની આકૃષ્ટિએ છીએ તે કાના વડું સાચી કીમત આકાશી છે.

યુરોપમાં દેશદેશની પ્રજા વચ્ચે જોમ દુનિયત-દુરોગો અને કાના-કાનિગીરીની દુનિયા છે તેમ ખૂબસૂનીની, ગીતમાની, ઉચા ખાનપાનની, તંદુરસ્તીની, કામ કરવાની, મોજગોખ ભોગ વવાની અને સ્વેચ્છાપ્રેમની તેમ જ દેશ માટે મગી રીઝવાની પણ મર્વન દુનિયા છે અને તેમાં એક દેશનો વતની પેતાને જીવન દેશના વતની કરતા નેહ રીતે નજરો મણાવવા માગેના નથી યુરોપની થીમત ઓછોનો મમય દિવસના ૨૪ કલાકમાંથી ૧૪ કલાક તે પોતાના શરીરની ખૂબસૂતી વચાવવામાં અને ટાપગીપમાં જતો હશે બાકીના છ કલાક ઉધવામાં અને ચાર કલાક કામ કરવામાં જતા હશે, બીજા પુરો પણ આ કલાક કામ કરતા હશે તે છ કલાક ઉધવા અને દુનિયા કપડા પહેવામાં, બાકીના ટાપગીપમાં અને મોજગોખમાં જરૂર ગાળના હોવા લેખ્યું છે.

વિષેનામાં ત્રણ દિવસ રોગાઈ ત્યાંથી પડી હમી ત્યાં નીચા અમે એવો કામ નખેનો હતો કે અને જોવા મોજ શહેરો આવે તે દિવસના લેવા અને નાના ગામડાઓમાં નાનકાઓ નહીં પ્રજાના આશ્ચર્યવનતુ નિરીક્ષણ કરતા જતુ આ ગીતે આશ્ચર્યપ્રજાના જીવનનો અનુભવ કરવાનો અમને બહુ મન્ય અવસર મળેલો અને નાના ગામડાઓની પ્રજા અમને બહુ મુખી, મતેલી, મમ્મ, વિનમી, આગ મનમાં અતિ દલા અને મી-બોલનારી તથા અતિ પ્રમાણિક માનમ પડી આ જોના જોના હમીનો રાજ્યધાની બ્યુડાપેસ્ટમાં પોતાના આ શહેર બા-લાખની વસતિવાળું અને ઘણું અંગે વીરેનાને જ મળતુ છે આ શહેરની અદર હાનમાં કાલાક અમે જિન મુદીદારોએ ધીવી મુદી રોડી મેડીની માફક "બી ૩૬"માંથી ખાડ બનાવવાના કલાક મનખાનાઓ ચાલુ કરેલા છે ખાડના કાખાનાના માનિક તરીકે આશ્ચર્ય રીતે આ મનખાનાઓ જોવાની અને પ્રજાનું જીવન-દલી પણ આ વખતે ખાડની મોમમ

નહીં હોનાથી બધા કારખાનાઓ બંધ હતા એટલે તે લાભ પણ મળી શકેો નહીં આ શહેરની બાજુમા એક લોખંડનો સામાન બનાવનાતુ જગી કારખાનુ પણ અમેરિકન મુડીથી ચાલુ થયેલુ છે યુરોપની હારેલી અને નાણાની તગીવાળી પ્રગતિ ૮૧૨-ઉવોગો આ રીતે શ્રીમત અમેરિકાના હાથમા જતા જન છે એ પણ એક કિસ્મતની ખનિહારી છે બ્યુડાપેસ્ટમા બે દિનમ રોકાઇ પાઠા મોગ રહે આગળ વધી રહે શહેરો અને ગામડાઓ પહાડો અને પાણીના ઝગણાઓ જોતા જોતા, માર્ગમા એક દિવસ એકોસ્યો-વાકીઆના પાટનગર પ્રાગમા રોકાઇ કુદરતના સૌંદર્યનુ અવલોકન કરતા બે દિવસના પ્રવાસ પછી જર્મનીના સેક્સની પ્રગણાના પાટનગર ડ્રેસડનમા આવી પહોચ્યા તે વખતે ડ્રેસડનમા પણ એક મોટુ પ્રશંન ચાલુ હતુ તે જોવા ગયા તેમા એક કેવળ નરી અભયમ વસ્તુ જોઇ લાકડા અને સીમેન્ટથી બાંધેલુ પૃથ્વીના ગોળા જેવુ એક ગોળાકાર સાત મજલાનુ મંદીર હતુ દરેક મજલા ઉપર ૨૮ દુકાનો હતી આ આખુ મકાન એક ગોળ ચક્ર ઉપર ગોઠવેલુ હતુ અને સીડી માર્ગ તેની ઉપર ચડીએ એટલે નીચે ગોઠવેના એછનના જેવથી આ વિચિત્ર ગોળો ફરવા માડે અને પડેના તો આ ખૂખીની ખખર પડે નહિ-પણ ઉપર ચડ્યા પછી એમજ બહીક લાગી જાય કે આખુ મંદીર પડવા લાગ્યુ છે અને દિનને ધડીભર જરૂર ગભગટ થઇ જાય

પ્રશંન જોયા પછી ઝાઇસની કાચની ફેક્ટરી જોવા ગયા અને તેના બના મેનેજરે અમારી સાથે ફરીને ફેક્ટરીનું તમામ કામકાજ અમેને બતા યુ આ ફેક્ટરીમા કાચનો જે સામાન બને છે તેના જેવો સામાન દુનિયાના બીજા ઘણા દેશમા ક્યારે બનતો નથી દૂ મીનમા, કેમેરાઓમા ચરમાઓ માટે અને હોસ્પીટલોના ઓપરેટીંગ માટે અહીંના બનેના કાચો દુનિયાબલના દેશોમા નીકાસ કરવામા આવે છે આખી ફેક્ટરી નિગતે ફરીને જોતા અમેને ચાર મ્યાક લાગ્યા ત્યાંથી ગાંઝે ઉચા ઉચા પહાડોની નીચેની ખીણો જોવા ગયા પહાડો ઉપરથી આ ખીણોમા ૫૦૦ થી ૮૦૦ ફીટ સુધીની

ઉંડાઈ જરાબર જોઈ શકાય છે અને તે ખીણોમાંથી હેમ્બુર્ગ અને વીયેના સુધી પથરાતી વિશાળ નદીના ઝરણાં નજરે પડે છે. આ પહાડો ઉપર એ વખતે એક વિદ્યાર્થીઓની ટુકડી ફરવા માટે આવી હતી. દસથી બાર વરસની વયના નાનકાં ૩૨ વિદ્યાર્થીઓ, સાથે તેમનો એક શિક્ષક અને 'ગેઇડ' હતાં. તેમને જોઈને અમે ખૂબ રાજ થયા અને સહુ વિદ્યાર્થીઓની સાથે મળી ૧ પાર્કિંગના ચોકસેટ પીપરમેટ વગેરે મંગાવી, નીચે ખેસી એક કાગળમાં બધું ખાવાનું કલવી મારી સાથેના ડોક્ટર, હું અને એ ૩૪ માણસો મળી ૩૬ માણસોએ એક નાનકડી ઉભણી કરી. આથી છોકરાઓ ખૂબ હરખાઈ ગયા અને અમારાથી છટા પડતી વખતે જરમન ભાષામાં "અરીડગ્રીન" "અરીડગ્રીન" એમ હર્ષના પોકારો કરતા ગયા.

આટલા વખતમાં અમે કુલ ૧૨ દિવસમાં ૨૪૦૦ માઇલની મુસાફરી મોટર રસ્તે કરી ચુક્યા હતા એટલે કેક થાક લાગ્યો હતો. તેથી આશાચેરા લેવા પાછા જરલીન જવા ઉપડ્યા, અને ડ્રેસડનથી રવાના થઈ કલાકના ૪૦ માઇલ કાપતી અમારી મોટરમાં અઢી કલાકે ૧૦૦ માઇલના અંતર ઉપર જરલીન પહોંચી ગયા. અહીં ડોક્ટરને મારી તખીયત બતાવતાં તેણે ધણે સુધારો થયેલો જાહેર કર્યો અને મને પોતાને પણ ધણે સુધારો લાગતો હતો. પણ ડોક્ટરે હજુ ખીન બે અઢવાડિયા સારવાર ચાલુ રાખવાની સલાહ આપવાથી અમેરિકા, ક્યુબા, મેક્સિકો વગેરે દેશોમાં જવાના મારા મનોરથો ભાગી પડ્યા હતા. મને મુઝવણ તો બહુ આવી પણ ઉપાય નહોતો. ભાપાનું જ્ઞાન નહીં, એકલા રહેતું તેથી સમય પસાર થાય નહીં અને કંઈ ગમે નહીં તેથી ફરી ડોક્ટરની રજા મેળવી તેના એસિસ્ટન્ટને સાથે લઈ ડેનમાર્ક જવા નિશ્ચય કર્યો. સાથે જે વિજ્ઞાની સારવાર ડોક્ટર મને આપતા હતા તેના યત્રો લઈ લીધા જેથી પ્રવાસમાં પણ સારવાર ચાલુ રહે. અમારો મોટર ફાઇવર આપ્પા યુરોપના રસ્તાને બોમ્બો હતો, પણ ભારે મિજાજ હતો. કે ચીજ લાવવા

પૈગા આપીએ તેમથી અરો અરધ પૈગા ખાઈ જાય. ગામ માથી જાને ખરીદી કરીએ તેમા પશુ પોતાણ કમિશન ગએ જ અને કે પૂજવાણ કરીએ તો “નોકર તેરા મગર કહા ન કર” એવો ન્યાય રાખી હવટો સામે થાય. અમારે તેની પાસેથી કામ લેનાણ હલ અને હવે થોડા દિવસની મુસ્કેલી હતી તેથી જેમ તેમ ચવાવી લીધું. સવારના બરફીનથી રાના થઈ ૨૬૦ માઈલનો એક દિવસમા પ્રવાસ કરી સાંજે ડેનમાર્કના પાટનગર કોપનહેગનમા આની પડોચ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું

ડેનમાર્ક-નોર્વે-સ્વીડન અને ચોક્કાંક

નવા નવા પ્રદેશો જોવાના આનંદમાં મુસાફરીનો થાક ક્યાં ચાલ્યો જતો તે જણાતું નહોતું. કોપનહેગન પહોંચી રાતોરાત તો જમીને સુષ્પ રહ્યા અને એક ઉંરે મવાર પડી. અહીં આત્મા પંડી ખખર પડી કે અહીંથી નોર્વે અને સ્વીડન બહુ નજીક છે અને રસ્તે સ્ટીમરની મુસાફરી છે તેમાં સ્ટીમરમાં મોટર ચડાવી બીજે કાંઈ ઉતરી મોટર રસ્તે નોર્વે-સ્વીડનનો પ્રવાસ ટુંક વખતમાં થઈ શકે તેવું છે તેથી કોપનહેગન જોઈ તુરત તે દેશો જોવા જનારું નાહી કપું. જરમની, ઓસ્ટ્રીઆ, હંગરી, ચેકોસ્લોવાકીઆ, યુગો-સ્લોનીઆ, ડેનમાર્ક, સ્વીડન વગેરે દેશોમાં જરમન ભાષા બોલાતી હોવાથી મારી સાથે આવેલા જરમન ડોક્ટર અને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા અને આ પ્રવાસમાં ભાષાની મુશ્કેલીથી કશી અગવડ વેઠી પડી નહીં.

ગોઠવેલા કમ પ્રમાણે બીજો દિવસે કોપનહેગનમાં જોવા લાયક સ્થળો-મ્યુઝીઅમો, લાઈબ્રેરીઓ, દેવગો, મહેલો વગેરે પતાવી રાતના નિયમ પ્રમાણે થિયેટરમાં નાટક જોવા ગયા. આ શહેરના ટેટલાક થિયેટરો ખાસ વખણાય છે. ડેનમાર્કનો ધણોખરો વેપારી સંબંધ હેમ્બુર્ગની સાથે છે. યુરોપના લગભગ બધા જ શહેરોમાં ખીર અને દારૂ બનાવવાના કારખાનાઓ તો હોય જ છે તેવા આ શહેરમાં પણ છે. બીજો દિવસે ડેનમાર્કના બીજા કેટલાક શહેરો તથા નાનાં નાનાં

ગામઝાઓમા ફરી ત્રીજો દહાડો સવારે રવાના થઈ દસ વાગે સમુદ્ર કીનારે પહોંચી સીમરમા બેઠા અને બપોરે ૩ વાગે સ્વીડનના બહાર ઓકહોમ ઉતર્યા અગત્ય થડી પડતી હતી અને ખરે બપોરે પણ તાઢથી આપુ શરીર ધુવડુ હતુ તેથી વિચાર કીરો કે અને તેટલા દુક વખતમા નોરવે-સ્વીડનની મફત સમાપ્ત કરી લેવી

સ્વીડનની જમિ પર ઉતરી મોટર રસ્તે કીનારે કીનારે નોરવે તરફ પ્રયાણ કયુ . રસ્તામા કુદરતના રમણીય દ્રશ્યો, બરફના પહાડો, પાણીના ઝરણાઓ અને મોટા ઘોષ, લાકડાના જંગલો અને સૂર્યના કીરણો જેમા પ્રવેશ કરી ચોકે નહિ તેવી ગીચ ઝાડીઓ જોતા જોતા નોરવેના પાગનગર ક્રિસ્ટિઆનામા પહોંચ્યા અહીં એક ગોળી લાકડાની ફેક્ટરી હતી તે જોવા મળ્યા આ ફેક્ટરી મશ્વસ્ટી બળથી કામ કરતી હતી તેની અદર હમેશનુ ૨૦૦૦ ટન લાખડુ અને ૫૦૦ ટન કાગળો બનાવવાનો આવે તૈયાર થાય છે દેવારના સી-ફીંગ બોર્ડ અને બીજા લાખડાના માલની હમેશા એક આખી સીમર આ કારખાનામાથી સીધી કેન્ટ મારફતે બરાબ તૈયાર થાય છે લાખડામાથી પડતા વેર અને છોનાઓ તથા બાજુની ઝીણી ઝીણી પ્રત્યોમાથી કાગળો બનાવવાનો આવે તૈયાર કરવાની ફેક્ટરી પણ તેની જોડાજોડ જ હતી આ કારખાનામા રેસાની જાતનું એક લાખડુ થાય છે તેને વેરવાની પ્રવતીના હાતા અંદેક ઇંચ પહેળા હતા અને તેમાથી જે વેર નીખતો હતો તેની ગામડીઓ પ્રેસમા બધાબને તૈયાર થતી હતી અને તેના ઉપર ઇંગ્લેંડ અને છટાવીના માર્ક માગનામા આવતા હતા તપાસ કરતા માનમ પડયુ કે આ બધો વેર ઇંગ્લેંડ અને છટાવીમા બનાવવી રેશમ બનાવવાના પ્રમમા ઉપરોગમા લેવામા આવે છે અને ત્યા તે લાખો ટનના હીમાને ખપે છે તથા તેની કીમત પણ ધણી સારી ઉપજે છે

આ કારખાનામા કામ પ્રનામઓમા મોગે બાગ ઝીઓનો હતો યુરોપનરમા સર્વત્ર ઓશીમોમા હીમાની કામ ઉપર પ્રશાસરો

તરીકે, ઇન્દોઇસ પ્રણામ તરીકે, ટાઇપિંગ તરીકે, હોટેલોમાં પીન્સનાગ તરીકે, ટેલીફોન ઉપર, દુકાનોમાં મિત્રોમાં અને નારી-ખાનાઓમાં જ્યાં હજારો કામ કરવાનું હોય ત્યાં જોઈએ જ કામ કરતી નારી પડે છે. હિંદુસ્તાનની માફક નવગ બેમી ગણ્યા માન્યાનું-પાંકી નિદા કુચલી પ્રવાસી અને એક વગ્નમાં બે બાન-કેની માતા યસાનુ આ દેશમાં બહુ ઓછી સ્ત્રીઓને આવડે છે અહીં તો સ્ત્રીઓ પુરોની જોડાનોડ ઉભી રહીને કામ કરે છે અને પોતાના ભણપોષણ માટે પુરુષની યુનામી વેસ્ટી નથી પણ પોતાની જાત ઉપર જ આધાર રાખે છે અને પુરુષોના મગતા પણ ચડી-આતા હકો ભોગવે છે. એ હકો પુરુષોએ તેમને રાજપુરુષથી આપ્યા નથી પણ સ્ત્રીઓએ પોતાની સત્તાથી ને સક્રિયતા પ્રાપ્ત કર્યા છે ને પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી લીધી છે. આ સ્વતંત્રતા એવે સુધીની છે કે કોઈ પુરુષ સ્ત્રીનું અપમાન કરે તો સ્ત્રીની ફરિયાદ પરથી વગર તપાસે તેને સજા થાય અને જો સ્ત્રી કલ્યાણ કોઈ પુરુષનું અપમાન કરે તો પુરુષની ફરિયાદ સામગીને ઉઠી તેની હામી થાય પણ તેની ફરિયાદ કોઈ કરે પણ નહિ, કેમકે સ્ત્રીએ કરેલું અપમાન તો પુરુષને માટે માનસયક અને નિન્દગીના એક સ્ત્રોત જ નહીં ગણાય છે આ પ્રકારની 'નારી-પૂજા' હાલ યુરોપના દેશોમાં થઈ રહી છે

નોરવેમાં જે દ્વિગ રોગાઈ ત્યાં સ્ત્રીઓની ગત્યધાનીના શહેર રોગકોઈમાં પડેલા આ દેશમાં એક એવો કાયદો છે કે નારી મોટું દરેક મનુષ્ય પોતાના જન્મતિથિએ જે નવા ઝાડ વાવે દેશને સમૃદ્ધ અને આનંદ બનાવવા માટે આ કાયદો મોટો સારો ! ધડી ધડી અને એ જ વાત યાદ આવી જાય છે કે આપણા દેશમાં આ જોતા કેવી દુર્દશા પ્રવર્તે છે ! આપણા દેશના સૌમાં મોટે ભાગે એક બીજાનું ધુરું કરવામાં અને પોતાના ધર્મો કચરો પુત્રે પાડોશીના ઉપાસા દેશમાં ઉત્સાહ લે છે તેનો અર્થ બાળનો ઉગાદ પણ આવા દેશોનો દર્શનો જોઈ જોઈ પોતાના દેશની ઉન્નતિના માર્ગે કવામાં બનાવે તો મિત્ર મેરો નેવા

યુરોપના કેટલાક દેશોમાં કોનસો મિનડુલ યનો નથી તેથી નીના બહેતા પાણીને કાચુમાં લઈને તેમાંથી વિન્ટગીક બળ મેળવી રેલ્વેઓ વગેરે ચત્રાવવામાં આવે છે. યુરોપનું પ્રાથમિક મોટું શહેર નીથી દર બાધવામાં આવ્યું નથી તે કાન્સો પાણીની અને નીના પ્રવાહી બળની મગવડ ખૂબ મળી શકે છે છતાં, નિવલ વેંડ, રૂપેન, એમ્બોનાકીઆ વગેરે દેશોમાં ગેસો અને લોટુ નીપજતા નથી તેઓ તે માવ માટે પાડોશી ગરબો પામેથી ખરીદી કરે છે પણ રેલ્વે ચત્રાવવામાં સ્વીડન-નોર્વે, પોનાડ અને નિવલનેડને ખીનકુન કોનગાની જરૂર પડતી નથી માત્ર કે ત્યાના પાહાડોમાંથી બહેતા અને ઝરાઓમાંથી ટન્બાઈન ગોળીને તેના બળથી રેલ્વેઓ ચત્રાવવામાં આવે છે.

નોર્વે-સ્વીડન અને પોનાડ વગેરેની આશરે ૨ હજાર માઈલની મુસાફરી ૧૨ દિવસમાં પૂરી કરી પાછા અમે બીન આવ્યા. અને સાથેના ડાક્ટરની સારવાર તો આતુજ હતી અને બીનમાં ડોક્ટરે ફરી તપાસ કરી ત્યારે તેમને લાગુ કે હવે મને ઘણી રૂબિયાદ નથી, તેથી આખરે ડાક્ટરની માવજતમાંથી દુલ્હો થયો બીન ૮ દિવસ બરબીન રોકાવો તેટલામાં ખમર મત્યા કે જરમનીના હુન્નર ઉદ્યોગના મહાન ધામ વિપરીત ખાને એક મોટું ઔદ્યોગીક પ્રદર્શન બરાવાતુ છે તેથી તેવો સત્સ લાભ હાથમાંથી જવા ન દેવાનો નિશ્ચય કરી નિપત્રીક જવા વિચાર નહીં કર્યો હેમ્બુર્ગમાં ટાગાના વેપારી અને મારા મિત્ર મિ તૈયબઅલી સીચક હતા તેમને ખમર આવ્યા કે અમૂક તારીખે દુલ્હા આવીશ ને ત્યાંથી આપણે સાથે નિપત્રીક જઈશું પણ તે કાગળ તે બાઈને મોડો મળવાથી અથવા બીન કાઈ કારણે દુલ્હા હેમ્બુર્ગ પહોંચે ત્યાર પહેલાં એ ત્યાંથી નીકળી ગયા હતા.

બગવીનના મારા ડોક્ટરને તેની બારે શી મુશ્મી ૧૫૧ સાર વાર માટે ઘસો ઉપકર માની છેત્રી મનામ કરી લીધી ત્યાર પછી બગવીનના એક કોલિપિતિ ગણુતા ફ્રીડ કપના મારખાનાવાળા મિ એફ સી. એલરના મેનેજર મિ આ ફ્રેડ કોનને સાથે લઈ ૧૨૦ માઈલનો

પ્રવાસ કરી હું હેમ્પ્સ્ટર્ગ પહોંચ્યો. હોટેલના ઉતારાની ગગવડ કપના એજન્ટે પહેલેથી રાખેલી હોવાથી રાત્રે ત્યાં પહોંચી હોટેલમાં સુધ રહ્યા. બીજો દિવસે સવારમાં ફરીને શહેર જોયું અને સાંજના ત્યાંનું મ્યુઝીઅમ તથા જનવરોનું પ્રખ્યાત સંગ્રહસ્થાન જોઈ આવ્યા. હેમ્પ્સ્ટર્ગ લગભગ ૧૦ લાખ માણસની વસતિવાળું મોડું શહેર છે અને જરમનીનું વેપાર ઉદ્યોગનું અગ્રણી શહેર ગણાય છે.

રાત્રે ભોજન વગેરેથી પરવારીને બોલતી શીખવાળા સીનેમામાં જોવા ગયા. બીજો દિવસે ત્યાંનું બંદર જોવા ગયા. આ બંદર ઉપર ૫૬ હજાર ટનની મોટી રાક્ષસી સ્ટીમર શ્રેષ્ઠામ બળી ગઈ હતી. ત્યાંથી અમે સાઈસલ અને રૂનાએ જટોને મળવા ગયા અને તેમની સાથે બાંગી તૂટી બાપામાં વેપાર સંબંધી ફેટલીક ચર્ચા કરી. રાત્રે તેમની સાથે ખાણું લીધું. બીજો દિવસે સવારે ત્યાંથી લિપ્ઝીક જવા માટે ઉપડ્યા અને રસ્તામાં બે કલાક મેગડીબગ રોકાયા. આ જગ્યાએ કપના કારખાનાની એક શાખા છે અને ત્યાં ગ્રેસ, કારોના મશીન, છૂન વગેરે મશિનરી બને છે. ક્રીડ કપનું કારખાનું આજથી આશરે ૧૦૦ વરસ ઉપર એક હાથની ધમણથી શરૂ થયું હતું અને આજે આખા જરમનીમાં પહેલી પકિતનું કારખાનું થઈ પડ્યું છે તે ઉપરથી સાહજ, ખત અને યુદ્ધિ વડે મનુષ્ય કેટલા અને કેવાં મહાભારત કાર્યો કરી શકે છે તેનો જરાબર ખ્યાલ આવે તેવું છે. આ કપનીના કારખાનાઓ કુલ ચાર જુદા જુદા સ્થળોમાં કામ કરે છે તેમાં એકાદ ખાતેનું જગી કારખાનું સર્વથી મોટું છે.

મેગડીબર્ગથી આગળ ચાલતા રસ્તામાં મોટર ઓટકાઈ જવાથી ઘોડો મમય નકામો ગયો તેથી છેક રાતના ૧૨ વાગે લિપ્ઝીક પહોંચ્યા ને હોટેલમાં અગાઉથી ગોઠવણ કરેલી હોવાથી જઈ સુધ રહ્યા. બીજો દિવસે સવારે મિ. સીવિન્કની કુજાકાત થઈ, અને પછી પ્રદર્શન જોવા ગયા. તે જગી પ્રદર્શનમાં માત્ર મશિનરીનો વિભાગ જોતા સાંજ પડી ગઈ, અને કટાણી જવાવી, મારે જે ફેટલીક મશિનરી જોઈતી હતી તેના ઓર્ડરો આખી સંજે મોટર રસ્તે ૧૦૦ માઈલ દૂર પાઝ જતલીન પહોંચી ગયા. ત્યાં બે દિવસ રોકાઈ

આરામ લઈ ત્યાંથી કેમનીય તરફ જવા ઉપડ્યા. રસ્તે ક્ષિપ્રીક્રના રંગના કારખાનાંઓ જોઈ કેમનીયની મિત્ર મશિનરી અને બ્લીચીંગ મશીનરી જોઈ. આ વખતે બરલીનમાં છ વરસથી વસવાટ કરી રહેલા એક મિ. શાહ નામના ગૃહસ્થ મારી સાથે હતા અને જરમન ભાષામાં વાતચીત કરવા માટે મને તેઓ ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા. જરમનીની મિત્ર મશીનરી અને ઇન્જેક્શની જેવી સારી લાગી નહીં ત્યારે તેના જેવી ડાઇમ (રંગવાળી) અને બ્લીચીંગ (કાપડ ધોઈ સાફ કરવાની) મશિનરી દુનિયાભરમાં ખીજે ક્યાંયે બનતી નથી. હિંદુસ્તાનની ઘણીક મિશીના તે માટેના ઓર્ડરો અપાયેલા હતા એમ માલમ પડ્યું. આ પ્રવાસમાં દેટલાંક વિશેષ કારખાનાંઓ જોયા—એક કારખાનામાં હિંદુસ્તાનની રેલ્વે માટે ૧૨ એન્જિનો તૈયાર થએલાં પડેલાં હતાં. તે ઉપરાંત જરમનીના રંગનાં કારખાનાંઓ જોયાં. આ દેશમાં કાલસાના કચરામાંથી સરસ રંગો બનાવવામાં આવે છે જે આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાતિ પામેલા છે. પ્રવાસમાં રસ્તે જરમન સ્ત્રીઓ મળે તે અમારી ચામડીનો રંગ જોઈ હસતી જાય અને અમને હજસીઓની ઉપમા આપતી જાય એ અનુભવ પણ થયો.

રંગના બધાં કારખાનાઓમાં મળી જરમનીમાં કુલ પાંતરીસ લાખ માણસો કામ કરે છે. તેઓના પગાર દર અઠવાડિએ ચુકવાય છે. એ પગારો ચુકવવાની પદ્ધતિ એવી રાખેલી છે કે યાંત્રિક રચનાથી દરેક માણસની દિશ્ટિમાં નોકરી ઉપર આવ્યાનો અને ઘરે ગયાનો સમય ને કામના કસાકો આપોઆપ નોંધાઈ જાય અને દર અઠવાડિએ દિશ્ટિ આપોઆપ જલ્દાઈ જઈ તેમાં અઠવાડિયાના પગારનો આંકડો મંડાઈ જાય. આટલા બધા માણસોનો પગાર આ રીતે દર અઠવાડિએ બે કલાકમાં ચુકવાઈ જાય છે અને તેથી સમયનો, મહેનતનો, માણસોનો અને પૈસાનો પુષ્કળ ખચાચ થાય છે.

ક્ષિપ્રીક્રના રંગનાં કારખાનાંઓ જોઈ પાછા અમે બરલીન આવ્યા. બરલીનમાં હવે મારે વિશેષ રોકાવાનું કે આવવાનું પ્રયોગન હતું નહીં તેથી મિત્રાને મળી લઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

મિ. ગેરારને મળી વેપાર વિષે કેટલીક વાતચિત કરી. અત્યારે અમેરિકનો જરમનીને મકાનો ઉપર આક્રમી દસ ટકાના વ્યાજે નાણા ધીરવા માટે તૈયાર બેઠા છે, અને એ રીતે જરમનીની કરોડો પાઉન્ડની મિલકત અમેરિકાના હાથમાં ગિરો મુકાઈ ગઈ છે, અને ઑસ્ટ્રીઆ, હંગરી અને યુગોસ્લાવીઆ તો ફેરળ અમેરિકાની મુઠી ઉપર જ છૂંબે છે. છેલ્લે દિવસે બરલીનમાં એક નાટ્યપ્રયોગ અને બીજી જાતના ખેલો જેને ત્યાંની ભાષામાં “સીકોડા” કહે છે તે જોવા ગયા હતા. તેમાં ખુદ્દિના ટેલ્લાક નવીન પ્રયોગો જોયા. એક બાઈએ જૂદી જૂદી આઠ ભાષાઓ એક પાટીયા ઉપર લખી બતાવી તેમાં ત્રણ ભાષાઓ તો એકી સાથે, બે હાથ વતી બે અને એક મ્હોથી એવી રીતે-લખી બતાવી. જરમન, ઇંગ્લીશ, ફ્રેન્ચ, રુસીયન, ઇટાલીઅન, જાપાનીઝ, અરેબી અને રશીયન એટલી ભાષાઓ લખાઈ હતી આમાં અરેબીક અને જાપાનીઝ ભાષાઓ લખનામાં કેટલી મુશ્કેલ છે તે જોયો. જાણુતા હશે તેમને આ કાર્ય કેટલું હેસ્ટ પમાડનારું દર્શાવે તેના ખ્યાલ આવશે. ત્યાર પછી બીજા પક્ષે તેવા જ કેટલાક પ્રયોગો જોયા, જેમાં કુતરા અને કપુતર જેવા પ્રાણીઓ પાસેથી આ લોકો કેવા કેવા કામો લે છે તે જોઈ બહુ નવાઈ લાગી દરેક શહેર અને ગામડામાં કુતરાઓ દૂધની, શાકની અને ઇંડાની માડીઓ ખેંચી જવામાં કામે લેવાય છે કોઈ વસ્તુને એ દેશમાં નિર્ધારક જવા દેનામાં આવડતી નથી. કોઈ ઉપયોગી પશુ પખીને પશુ નનરૂં બેસી રહેવા દેનામાં આવડતું નથી, અને કોઈ પશુ કામ કરી શકે તેવા મનુષ્ય ત્યાં ધડીભર પશુ સુસ્ત પડી રહેતો નથી.

મુરોપની પોલીસની નમ્રતા અને ભલમનસાઈ વિશે અગાઉ લખાઈ ગયું છે. અહીં જરમનીની પોલીસની નમ્રતા, ઉપયોગિતા અને ભલમનસાઈનું એક દર્શાવ આપું છું. અમે એક વાર એક મોટા રસ્તા પરથી મોટરમાં જતા હતા તેમાં સામે એક મેમોરી-યવની કુમાર આવી તેમાંથી એક મોટર મુશ્કેલીએ પસાર થઈ શકે તેટલી જગ્યા હતી. અમારા ડ્રાઈવરની ગફલતથી મોટર તે કુમારના ખુણા સામે સડેજ અથડી પડી તેથી ઉભી રહી. તરત જ ચાર

જરમન પોલીસ દોડતા આવ્યા અને અમને મોટરમાંથી ઉતરવા ન દેતા આસ્તે આસ્તે ધકેલીને મોટરને કમાનની જહાઝ કાઢી નાખી અને પછી અમને નમીને સનામ કરી ચાલના થતા રતામાં મોગર ઉઘી રાખીને પોલીસન દશારાથી પામે મોનારીએ એટલે તરત જ આવે અને ગ્તો પૂજો દોષ કે બીજ કંઈ માનિતી જોઈતી હોય તો નમ્રતાથી જવાબ આપી સલામ કરીને પોતાની જગ્યા ઉપર ચાલે જાય

હવે યુરોપની ધધાદારીઓની જાહેર ખબર આપનાની અવનવી પદ્ધતિઓ વિષે એક વાત નોંધી લઉં અર્જીના દરેકમાં પોતાના ધધાની જાહેર ખબરો આપી લોગેના મન આકર્ષણ કરવાનો પણ એ જ જાણે ધધો જ થઈ પડ્યો છે, અને જાહેર ખબર પાછળ લોકો લાખો પાઉંડના ખર્ચો કરે છે હું એક નવી જાહેર ખબર આપવાની રીત જોઈ બહુ ખુશ થયો હતો એક નાનું એરોપ્લન હવામાં એક માઇલ જોડે ઉડે જ્યાં પાતળી હવા હોય ત્યાં ચડી જાય અને અદ્ય તેનો ધુમાડો જરી રાખે અને તે ધુમાડો વતે હવામાં ફગતુ ફરતુ પ્રકાશમાન અક્ષરો પાડતુ જાય આ અક્ષરોમાં જે જાહેર ખબર આપવાની હોય તેનું લખાણ આવી જાય લગભગ એક કનાક સુધી આ અક્ષરો આખુ મામ વાચી શક તેવી રીતે હવામાં દેખાયા કરે અને પછી જેમ વાદળા છુટા પડે છે તેવી રીતે તે અક્ષરો એ પછી એક છુટા પડતા જાય મતાનના મોટા ગોળા સીધી તેમાં ગેસ જરી હાથમાં છતીઓ લઈ માણ્યો તે ગોળાની મદદથી હવામાં ઉડે અને અદ્યથી પોતાની પાસેના જાહેર ખબર ના ચોપાનીઆ વગરે નીચે ફેરે અને પછી છતીની મદદ વડે ૫૦૦ રીટ જોડે ઉડેથી આખો આસ્તે નીચે મેલનમાં કુદી પડે તે ઉપરાત વિજળીની જતીઓમાં જુદી જુદી જાતના રંગો અને દરેક જાતની મોડી રાત સુધી આ જતીઓ ચાલુ રાખી તે પ્રમાણે જાહેર ખબર દેવાવવાની પણ રીત છે આવી રીતે આ જુદિમાન જગત પોતાના ધરાકોને આકર્ષવા માટે ફલદ્રુપ મગજમાંથી અનેક જાતની તરકીબો ગ્યા કરે છે

જરમનીમાં હિંદના અને સીયોનના મળી આશરે ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે, અને બધા ભાષ્યારાથી હળીમળીને રહે છે. તેમાં કેટલાએક હિંદીઓ તો હિંદુસ્તાનમાંથી હજાર થઈ જરમનીમાં વગવાટ કરીને રહેનારા છે. તેવા બે હિંદી ભાષ્યોની અમોને મુલાકાત થઈ હતી. તેમની આંતરિક સ્થિતિ મને બહુ સારી લાગી નહીં. તે બેમાં એક પ્રોફેસર ખેરી અને બીજા મિસીમ સરોજિની નાઇડુના ભાઈ મી. ચેટરજી હતા. તેઓ બન્નેએ જરમનીમાં લગ્ન કરેલા છે અને પોતાના કુટુંબ સાથે ત્યાં રહે છે. અદેશ-માનવબુદ્ધિ-આવવાને માટે તેઓ તવસી રહેવા છે પણ તેમને હિંદુસ્તાન આવવાનો પાસપોર્ટ મળી શકતો નથી. તેમની રાષ્ટ્રીય વાતચિતમાં જરમનીની અને યુરોપની રાજ્યદારી બાબતો, ક્રાંતિ અને ધણુ જાણવાનું મળી શક્યું. પ્રોફેસર ખેરી મી. મહમદઅલી ઝીણાને તથા મૌલાના મહમદઅલીને મળ્યા હતા, અને પોતાના છુટકારા માટે કેંક કોશિષ કરવા બન્નેને વિનવ્યા હતા પણ કશું થયું નથી. આ પ્રોફેસરે કશો યુનોહ કરેલો નથી પણ માત્ર શક ઉપરથી સજા પામ્યા છે. તેઓએ અમેરિકામાં અભ્યાસ કરેલો છે અને યુરોપની પાંચ જુદી જુદી ભાષાઓ સારી રીતે જાણે છે.

બર્લીનમાં હવે મારે જોવા કરવાનું કશું બાકી રહ્યું નહોતું. માત્ર બર્લીનને હાલ વુગ્ત માટે છેલ્લી સલામ કરી લેવાની હતી તે કરી લઈ, મારો સામાન બધો રેલ્વે સ્ટે રવાના કરી બર્લીનથી લગ્ન સુધીની એરોપ્લેનની ટીકીટ ૧૦૧૧ પાછડની લઈ આકાશ માર્ગે બર્લીન છોડ્યું અને સવારના ૧૧ વાગે ત્યાંથી રનાના થઈ આઠ કલાકનો હવાઈ પ્રવાસ કરી રાજના સાત વાગે લગ્ન આવી પહોંચ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઇંગ્લેન્ડ

પૃથ્વીના છૂટા ભાગ ઉપર રાજ્ય કરનારી, જગતના ઇતિહાસમાં આજ સુધી કદિ કોઇએ ન ભોગવેલું એવું મહાન સામ્રાજ્ય ભોગવનારી અગ્રેજ પ્રજાની માન્યતા ઇંગ્લેન્ડમાં જે ઉત્તમ શુભો વડે એ પ્રજા આ મહાન સ્થાને પહોંચી છે તે-તે પ્રજાનું રવેશાભિમાન, બુદ્ધિબળ, હુન્નર-કલા-કૌશલ્ય, ઇત્યાદિ અને તે પ્રજાની સમૃદ્ધિ જોવાની મારી જે ઉમેદ હતી તે ઇંગ્લેન્ડની આ બીજી મુલાકાતમાં જરૂર આવી.

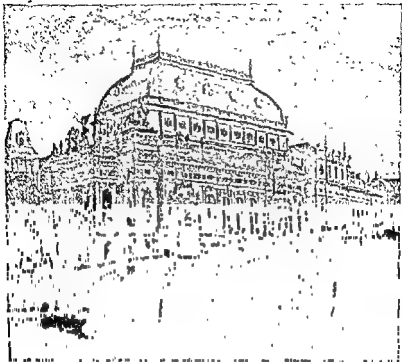
ઇંગ્લેન્ડની રાજ્યધાની લંડન શહેરના નામથી ભાગ્યે જ કોઇ અજાણ હશે. આખા યુરોપમાં લંડન સહુથી મોટું અને ગીચ વસતિવાળું નગર છે. લંડનની વસ્તિ કુલ ૮૦ લાખ માણસોની છે. અનાજની ઢગલી ઉપર કાડીઓ ઉભરાય તેવી રીતે લંડનના રસ્તાઓમાં આખો વખત અપાર માનવીઓની આવજમ રહ્યા જ કરે છે. રસ્તે એક માઇલ ચાલીને જતું ટોચ તો અગ્ધો ક્યાક લાગે, જ્યારે મોટરમાં બેસીને એક માઇલ કાપતાં એક કલાક લાગે એટલી સખત લોકોની ગિરદી રહે છે. પણ લંડનના ભરવસતિવાળા રસ્તાઓ ઉપર ચાલી જતી સખ્યાબંધ મોટરો, ગાડીઓ, ટ્રામો, સાઇકલો અને બીજા વાહનોનો “ટ્રાફીક” ત્યાંની પોલીસ જે કુશલ તાલીમ યવાવે છે તે જોતાં છક થઇ જવાય તેવું છે. અગાઉના પ્રકરણોમાં યુરોપના બીજા દેશોની પોલીસ વિશે મેં પઠતી તારીફ કરેલી છે,

પણ લડનની પોલીસ એટલે યુરોપના બધા દેશોમાં અગ્રસ્થાન ધરાવનારી પોલીસ. હિંદુસ્તાનમાં પોલીસ એટલે પ્રગ્ન ઉપજુ મ કરનારી સરથા જેવી ગણાય છે, બ્યારે યુરોપની અને તેમાં પણ ઇંગ્લેન્ડની પોલીસ એટલે પ્રગ્નની ખરી સેવા કરનારી સરથા છે. પોલીસના માણસોના કદાવર શરીર અને માન ઉપજાવે તેવી આકૃતિ ઉપરાત તેમને શહેરના એકેએક રસ્તાની અને ગલીકુચીની તથા મકાનની પુરેપુરી માહિતિ હોય છે અને પૂછનારને મુદ્દલ કટાગો કે ગુરસો બતાવ્યા વગર તેઓ અતિ નમ્રતાથી અને શાંતિથી હમતે મ્હોથે બધી માહિતી આપે છે. રસ્તે ચાલનાર રાહદારીઓની બધી કાળજી પોલીસ રાખે છે. ડોઢ બાઈ માણસ હોય ને સાથે ન્હાના બચ્ચાઓ હોય તો આવતા જતા વાહનો વચ્ચેથી તેમને નીડળવામાં એટલે સુધી મદદ કરે કે એ બાલકોને પોતે તેડી લઈને રસ્તાની બીજી બાજુએ મૂકી આવે ન પાઠા વળતા સવામ બળવે પોલીસ ફક્ત ઉચ્ચે હાથ કરે એટલે ખુદ શહેનશાહની મોટરકાં જતી હોય તો પણ એક ઇંચ પણ આગળ વધી શકે નહીં એટલી હદ સુધી ત્યાંની પ્રગ્ન પણ શિસ્તને માન આપનારી છે. હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યોમાં છ છ અને આઠ આઠ રૂપીઆનો પગાર ખાનાર પોલીસના માણસો માથામાં ડોઢ રાગ મહારાગ જેવી રાઈ રાખીને ફરે અને તોછડાઈ અને અસમ્મતામાં હદ વટાવી જાય તેમની આ દેશની આવી વિનયી નમ્ર અને સૌજન્ય બરેલી પોલીસ સાથે સરખામણી શી રીતે કરી શકાય! દેશની જેવી પ્રગ્ન હોય તેવી જ પોલીસ પણ હોયને!

લડનમાં જે અનેક અબળકાળીઓ જોવા જેવી છે તેમાં પ્રથમ તો ત્યાંની ટ્યુબ રેલ્વે એટલે જમીનની નીચે બોયરાઓમાં ચાલનારી રેલ્વે છે. જમીન ઉપરના ટ્રાકીને આડી ન આવે તે ખાતર ખાસ જીદિશાળા ઇજનેરોએ જીદિ દોડાની આ રેલ્વે જમીનની નીચે બાધેલી છે. તેનો એકદર વિસ્તાર આશરે ૩૦૦ માઈલ જેટલો છે, અને શહેરમાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવા માટે લાખો માણસો હમેશા આ રેલ્વેનો ઉપયોગ કરે છે. અરધાઅરધા માઇલના અંતરે આ રેલ્વેના સ્ટેશનો રાખેલા છે.

ચાલતી દેને અને ભોંયરાની અદર મુમાફરોને ખુશી હવા મળી શકે તેવી રચના કરવામાં આવેલી છે અને એકનેથી ઉતરીને મુસાફરો અહાર નીકળવાની સીડીના ચમચીયા ઉપર ઉભા જે એટલે વગર મહેનતે એ આપોઆપ ફળી સીડી તેમને ઉપરના આ ઉપર મૂકી દે આ પ્રગ્ભે પોતાના મગજને એટલી અધી તક્લીફ આપેલી છે કે તેને લક્ષને હવે તેને શરીરની તક્લીફ બહુ જ આછી લેવાની રહે છે. આ ટ્યુમ રેન્ડેની યુરોપના તમામ દેગોમાં તારીફ થાય છે. જમીન ઉપર ટેમ્પ જેવી વિગાળ ની વહી જતી હોય અને તેમાં ગ્રીમરો ચાલતી હોય તે નીની નીચેથી આ ટ્યુમ રેન્ડે દોડી ગઈ હોય એવી અદભૂત બુદ્ધિથી કામ કરેલું છે. માગ માંજળવામાં આવ્યું હતું કે ક્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે કેસેથી રોવર સુધીનો ૨૬ માઇલનો ઇંગ્લીશ ચેનલનો જે કુદડો અત્યારે ખોટમાં બેસીને આળંગવો પડે છે અને જેનું પાણી ૧૦૦૦ ફીટ ઉંડું છે તેની નીચેથી રેન્ડે કાઢવાની યોજના ચાલી રહી છે જેથી ક્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ જમીન રૂને જોડાઈ જાય. કંપનામાં માનવામાં ન આવે તેવી વનુઓ નરે જોષ સકાય છે. આ ટ્યુમ રેન્ડેમાં મુમાફરને જે જોષએ તે બંધી મગવડો હોય છે. તેની પાછળ કરોડો પાઉંડનું ખર્ચ કરવામાં આવેલું છે છતાં તેમાંથી નફો થયા કરે છે તે જોના એમ વિચાર થઈ આવે છે કે જો લંડનમાં આ ટ્યુમ રેન્ડેની સમગ્ર ન હોત તો માણસોને શરેન્માં આવવા જવાની કેટલી મુશ્કેલી પડત. વળી ટ્યુમ રેન્ડેની મુમાફરી થણી જ મળતી પડે છે તેથી ગમે તેવો મજાન માણસ પણ તે મગવડો લાભ મેળવી શકે છે.

દુનિયાના તમામ દેગોની જોવા લાયક તમામ વનુઓના નમુનાઓથી બંધૂર લંડનનું બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમ અને ૨૫ લાખ પુસ્તકોથી ભરેલી લાઈબ્રેરી, જર્મીગલ્લમ પેલેમ-જેમાં સંદેનશાહનો નિવાસ છે તે, પાર્લામેન્ટના મકાનો, વેસ્ટ મિનિસ્ટર એંગી, ઇંડીઆ બોરીંગનું મકાન વગેરે વગેરે- લંડનમાં જોવા લાયક અંધારોનું વિનાયી વર્ણન કરતા પાર આવે તેવું નથી. પણ ટ્યુમ

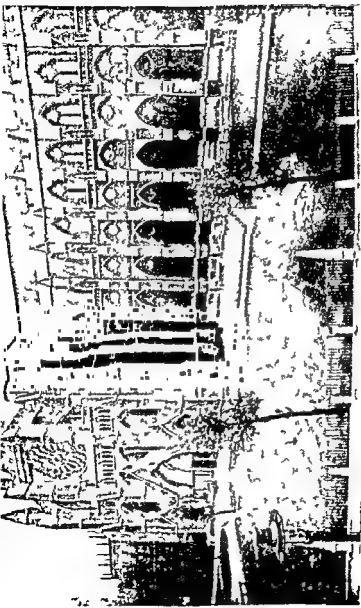

बेर्लिनस्थोयात्रीया : नेशनल थियेटर

Wien, Panorama vom Rathaus

विधेता : शहरसुं दृश्य

વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબી

રેલ્વેની જોટલી જ તારીફને પાત્ર એવું તો લંડનમાં મેડમ દુસોના એકત્રીયાશનના નામથી ઝાળખાતું મીણના પુતળાંઓનું પ્રદર્શન છે. મુંબઈમાં ગીરગામ ઉપર ફરકેનું એક આર્ટ એકત્રીયાશન છે તે જેમણે જોયેલું હશે તેમની કલ્પનામાં આ પ્રદર્શનનો કેંદ્ર ઝાંખો ખ્યાલ આવી શકશે. પણ એ બેની સરખામણી કોઈ રીતે થઈ શકે જ નહીં. આ પ્રદર્શનમાં જે જે પુતળાંઓ બનાવી મૂકેલાં છે તે એવા આબેહુલ છવતા મનુષ્યો જેવા છે કે પહેલીવાર જોનાર માણસ અચૂક બૂલાવામાં પડી જાય કે ખરેખર આ સજીવન માણસો જ છે કે મીણનાં બનાવટી પુતળાં છે! દાખલ થતાં ઉપર ચડવાની સીડી પાસે એક પોલીસનું પુતળું મૂકેલું છે તેને ધણા માણસો ખરે સજીવન પોલીસ સમઝીને ઉપર જવાનો રસ્તો પૂછે છે અને પછી પોતાની બૂલ સમજી દસી પડે છે. એક બીજું પોલીસનું પુતળું સલામ કરીને ઉભેલું દેખાય છે જેથી ધણા માણસો તેને જવાળામાં સામી સલામ કરે છે, પણ થોડે દૂર જતાં તુરત પોતે કરેલી બૂલની તેમને ખબર પડે છે.

ઉપર જતાં પ્રથમ બ્રિટાનીઆ દેવીની પ્રતિમા હાથમાં બાકું અને હાથ ઝાલીને ઉભેલી નજરે પડે છે. તેનાં પગમાં જમીન ઉપર બે તકીયા પાથરીને હિંદ દેવીની મૂર્તિને આડે પડખે સુવાવડમાં આવેલી છે. એ પ્રતિમાનો રંગ કોઈ હલકા વર્ણની હિંદુ ક્રીના જેવો ઝાંખો કાળો છે. તેના શરીર ઉપર મારવાડી ચણીઓ, ઝોઢણી અને હાથ પગમાં ચાંદીના દાગીનાં પહેરાવેલા છે. એ પ્રતિમાને આ રીતે બની શકે તેટલી બદસુરત અને બેડાળ બનાવવાને હિંદ દેશની ખૂબ હાંસી કરેલી છે. છતાં આગદીન સુધી હિંદુસ્તાનના અનેક રાજ મહારાજાઓ, કહેવાતા દેશપ્રેમીઓ અને લોક નેતાઓ એ પ્રતિમા જોઈ ગયા છે તોપણ કોઈએ પોતાની માનવજાતની આવી હલકી હાંસી સામે ઉચ્ચાર સરખો શ્વે કર્યો નથી. જે પ્રજાનું માનસ સદતર ગુલામી દશામાં ટેવાઈ ગયું હોય તેને આ વસ્તુથી શરમ ઉપજે નહિ એમાં કશી નવાઈ નહિ. મેડમ દુસોના પ્રદર્શનમાં આ ઉપરાંત અસખ્ય માણસની ગુદીગુદી આકૃતિઓ

અતિ મનોહર અને આકર્ષક છે જો જોના મન અને હૃદયને તૃપ્તિ થઈ જાય તેવું છે.

તે પત્રી લડનનું પાર્શ્વમેટ હાડગ જેવું. આખા જગતને મૂર્ખ બનાવનાર બુદ્ધિશાળી મહાન ગર્જપુષ્પોનું આ ધામ-જ્યા ૬૦ કરોડ માનવિઓના બાવિના વેષ બાજ્યદેવી નિગતર લખ્યા કરે છે, ત્યાં દુનિયાની પોણા બે અઘમ મનુષ્યોની પ્રજાને જાણ પાથરી અદર અપરાધવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, ત્યાં જગતના અનેક મોટા ગણોની ચડતી અને પડતીના, સુખ અને દુખના બાજ્યવેષો લખાય છે, તે સ્થળ જોઈને મગજમા અનેક વિચારોની ધગધગ ઉભગાય છે, પણ તે વિચારો કંવાનુ દેશ શું ? સર્વ સામે ધુળ ઉડાડવાથી તેની કાન્તિ જાણી પડતી નથી. જે દેશમા પ્રજામા આવી સંપૂર્ણ એકતા છે, જે પ્રજાના ઉવાડે રવાડે અદેશપ્રેમ ઉભગાય છે, ત્યાં પોતાના દેશ ખાતર પ્રાણ કાઢી નાખવા એ જ્ઞાન વાન ગણાય છે, અને ત્યાં દેશને માગે લોકી રેડવામાં અને જીવનની આકૃતિઓ આપવામા પ્રજાના તમામ-જી પુરો જોડા-જોડ હતા રહે છે, ને ઝપવાવે છે તે પ્રજા હમરો ગાક દૂર પડેલા દરીઆના પેને પાના પોતાના કબજાના દેશોનું ગત્યનત્ર ખડીયા, કંબ અને કામળથી ચવાવી શકે તેમા શું આશ્ચર્ય ? હિંદની પ્રજા અત્યારે અજ્ઞાન, દ્રેષ અને ધર્મના જગડાઓ વડે ઉડા ખાડામા પડીને જતુઓ મરતા ચે વધારે ખુર જીવન જીવે છે, અપમાનો વેઠે છે, ભૂખ વેઠે છે ત્યાં તેની મજુરી અને મહેનત ઉપર ચમન કરનારી આ અજ્ઞેય પ્રજા મને દિશાઓમા દિનપ્રતિદિન આગળ ને આમગ જ વધતી જાય છે.

જંડનના માતા આડતીઆઓએ મને અનેક વેપારી પેઢીઓની મુવાકાત કરાવી અને વારવાર ખાણાની મિજબાનીઓ આપી, જેને લઈને એ પ્રજાની મીઠી જલ્યાન, ઉમદા વિચારો, કુદળ વેપારી પદ્ધતિ, માદેખેને આજંવાની અને પ્રજાન ગમવાની નેમતી ખુબી, એમના જીવનની મેદુનીકરૂની વખેરેના અખ્યાન કંવાની માગી તમે મદદ અને ને જોના એમ વાગ્યું કે આ ખાનગમા

હિન્દુસ્તાનની પ્રજાનો અનિ મોગે ભાગ લેવું પ્રવંડની પ્રજા કરતાં ધણો જ પડત છે.

આ સાથે તે પ્રજાની જે મોટી ખામીઓ વિશે પણ ઉચ્ચેષ કર્યો જોઈએ. અગાઉના મારા આ લેખોમાં પણ તે વિશે મેં લખેલું છે. યુરોપની પ્રજાઓમાં રાગતી અને મંદિરો ઉપના સયમનો લગભગ અભાવ એ જે મોટી ખામીઓ ન હોત તો તે પ્રજાના માનનીઓ સરેરાશ જરૂર મો વચ્ચે આયુષ્ય ભોગવે એવાં ત્યાના આબોહવા અને સોદસુખાચારી છે. યજ્ઞ પ્રદેશોમાં ખીમાગીના જીવ-જંતુઓ ખડું પેદા થતા પામતા નથી, એટલે એવી રીતોનું પ્રમાણ ખડું જ નહીં છે. ઉપરાંત પ્રજા આરોગ્યના નિયમોને સમજનારી અને તે અનુમાન માનનારી છે.

લડનમાં ભારે ગંધ્યામાં લિહી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ શ્રે છે અને તેમના જુદા જુદા નિવાસથાનો છે જેમાના ઝેલક જોયા. આજથી જે દર્જા વચ્ચે પડેલા હિન્દુસ્તાન સમ્પ્રતિનું એન્ડ્રિયન ગણાતું, અને દર્જાનો માનના અંતરથી દેગેદેશના પ્રવાસે વિદ્યાર્થીઓ હિન્દુસ્તાનમાં શિક્ષણ લેવાને આવતા. આજ તેને બદલે નિર્ધન હિન્દુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ મોટે ખર્ચે હાલમાં શિક્ષણ ભેગા જાય છે, અને તેમાંથી યજ્ઞને અભ્યાસને કારે મૂકી દેને ત્યાની ગોરી મહિલાઓ ગાયે નૃત્યકળા શીખના તમ્મ વધુ ધ્યાન આપે છે. યુરોપના વસ્ત્રાટ પછી દેશમાં પાઠા કરતા યુરોપની ખુશમો અને બદલો જેહ સાથે લઈ આવે છે. અને ધણાક તો પોતાની સુખી જીવનને ત્યાના દુષ્ટમાં દુસાઈ જઈને છિન્નમિત કરીને આવે છે, જેની હકીકતો વાચકને ખીજ ધણા પુસ્તકોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

લડનમાં આખા યુરોપને જાતજાતનો માલ પૂરો પાડનારી અને તેમાંથી કરોડો પાઉન્ડ ચૂસી લેનારી અગણિત ધન ધરાવનારી અનેક પેદીઓ છે, જેનો વહીવટ એટલી ચોકસાઈથી, નિયમિતતાથી અને ગદ્ગદથી કરવામાં આવે છે કે તે જોઈને ચક્કિ થઈ જવાય.

બ્રિટીશ ઇન્ડિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીની લંડનની ઓફીસ અમે જોવા ગયા. આ કંપનીની માલિકાની આસરે ૨૦૦ સ્ટીમરો છે અને તે દુનિયાભરના જંધા સમુદ્રમાં ફર્યા કરે છે. તેમાં કયે વખતે કંઈ સ્ટીમર ક્યા સમુદ્રમાં કયે ઠેકાણે છે તે આ ઓફીસમાં એક માણસ એક જગ્યાએ બેઠો બેઠો જોઈ શકે છે. એક ટ્રેબલ ઉપર દુનિયાના સમુદ્રમાર્ગોનો એક મોટો નકશો રાખેલો હોય છે, તેના ઉપર જોટલી સ્ટીમરો હોય તેનાં નામ લખેલા નાના નાના વાવટા ટાંકણી પડે જુદે જુદે ઠેકાણે જતાવી રાખેલા હોય. હમેશાં જપોરે ૧૨ વાગે દરેક સ્ટીમરની દિલચાલના ખખર વાયરલેસ તાંથી મળે એટલે જ જો ઠેકાણે સ્ટીમર હોય તે તે ઠેકાણે નકશાની રેખાઓ ઉપર તેના નામનો વાવટો ગોઠવાઈ જાય. કોઈ સ્ટીમર ભયમાં હોય તે મદદની જરૂર પડે તો તેને માટે ખીજી સ્ટીમરોને ખખર આપવામાં આવે છે કે અચૂક રેખા ઉપર મેંદ મારે જવું. કેટલી સુંદર વ્યવસ્થા અને કેટલી અજબ શુદ્ધિશક્તિ આ જ દિશાએ કરોડોનો વહિવટ કરનારી બેઠો તથા ખીજી તમામ પેઢીઓનું કામ સુધડતા અને વ્યવસ્થાથી ચાલે છે. કોઈ પેઢીને વેપારમાં કશું તુકસાન થાય તો ખીજી પેઢીઓ તરત તેની સાથે જોડાઈ જાય અને એમ કમાણી કરી પરસ્પરની સગવડો સાચવે.

લંડનમાં મને ધણીએક વેપારીઓ સાથે સારી ઓળખાણ થઈ. અને તેમના સહવાસથી મને ધણું જે જાણવા જોતું મળ્યું. વળી મુગાન્ડાના ધણીક બ્રહ્મપૂર્વ સરકારી અમલદારોની પણ મેં મુલાકાત લીધી. ઇંગ્લેંડની પ્રજામાં કાળી ગોરી ચામડીનો રંગબેદ અવસ્થ છે પણ તે કોયોની (સંસ્થાનો)માં જોટલો પ્રખ્યાત છે તેટલો પ્રખ્યાત જુદા ઇંગ્લેંડમાં નથી. લંડનમાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈની બહુબાઈ અંબાલાલ એન્ડ કું.ના નામની ઓફીસ છે, તેના મેનેજર મિ. ઉદાણી સાથે એક દિવસ મુલાકાત થઈ. તેમણે ઇંગ્લેંડમાં ઇન્ડિયન એઅર ઓફ ક્રેમશ નામની એક વેપારી સરથા ઉની કરેલી છે જેમાં ૬ સખાસદ હું. મિ. ઉદાણીની સાથે મારે વેપારી તથા સમજદારી વિષયો પરત્વે લાંબી ચર્ચા થઈ. સમજદારી જાગનોમાં બાઈ જાણી દિંદી પ્રજાના દિન

માટે ઘણું સરખા કામ કરે છે, અને ખામ કરીને દેશી રાજ્યોની પ્રજા ઉપર ગુજરાત જુઓ ઉધાડા કરવામાં જલ્દી આગળ પડેલો ખામ છે. વેપારને લગતી ચર્ચામાં બાહ્ય ઉદાહરણ પાસેથી અને જાણવા મળ્યું કે ઇંગ્લેન્ડના વેપારીઓ દોષ દેકરો આપણને કાવવા કે આગળ વધવા દે તેમ નથી. જ્યાં મુધી એમના દેશબાહ્યો પામેથી અને ત્યાં મુધી કાચો કે પાંદડાં દોષ માલ તેઓ ખીનઓ પામેથી જેવા માગતા નથી. જ્યાં માયની મોડીકેટો તેઓ પોતે જ કરી બેઠા છે. અને આખા યુગેપતું જનર તેઓના હાથમાં છે. એટલે આપણા વેપારની ઇવનદોરી તેમના હાથમાં કદીયે તો ચાલે. પરિણામે આપણા વેપારની દશામાં દિવમે દિવમે મારાને બદલે ખગલ થવાની આશા રાખવાની છે. મુખે ઇવવા ન દે, અને મળવા પણ ન દે, એવી આ કે વેપારી પ્રજા છે, અને તેમની અનુસાર આગળ ખીન પ્રજાના માણસો પેમાનો કે જાનનો ગમે તેટલો હામ રાખે તે જથ્થા છે.”

પ્રકરણ ૧૧ મું

પ્રવાસની પૂર્ણાહુતિ

સં હનમાં ૧૫ દિવસ રહીને ત્યાંથી અમે ડરખી ગયા. અહિં મેમર્મ જ્યોર્જ ફેયર ઓડ કુાનું ખાંડના કારખાનાંઓ માટેની મશીનરી બનાવવાનું જંગી કારખાનું છે. મુગાન્ડાની મારી શુગર ફેક્ટરી માટેની લગભગ ૨૦ લાખ રૂપીઆની તમામ મશીનરી મેં આ પેઢીમાંથી ખરીદેલી છે. મેસર્મ જ્યોર્જ ફેયરની મિજબાનીનો એક દિવસ માટે લાખ લીધો અને ત્યાં ગે'સ રોહસ મોટરની ફેક્ટરી જોઈ. તે દિવસે ત્યાં એક ટ્રુઓલ મેચ રમાતી હતી. તે રમવા માટે જિાટશ પ્રમ્નો પ્રિય અને લાડીયો શાહ-જાદો પ્રિન્સ ઓફ વેંગ આવેલ, તેમાં દર્શન કર્યાં. ડરખીથી બીજો દિવસે માનમેસ્ટર ગયા. ત્યાં ઉતારા માટે બહુ અગવડ નહીં કેમકે બધી સારી હોટેલો બરપૂર હતી તેથી એક નાની માધારણ હોટેલમાં જવ્યા મળી શકી. બીજો દિવસે મેસર્મ પ્લાટ બધસંતુ મિલ એન્જીનની મશીનરી બનાવવાનું મોટું કારખાનું જોવા ગયા. તેમને અગાઉથી તાર આપેલો હોવાથી તેમનો મેનેજર અમને મોટર લઈને તેડવા આવેલ હતો.

પ્લાટ બધસંના કારખાનામાં ૩૨ હજાર માણસો કામ કરે છે, અને એક આખા મામ જોટલી જગ્યા તે કારખાનાએ રોકેલી છે. અત્યારે તે પેઢી કરોડો પાઉંડની મીલકત ધરાવે છે, અને મીલની મશીનરી જીન તથા ઓપનરો મોટી મંખ્યામાં

બનાવે છે, અને આખી દુનિયાના દેશોને પૂરાં પાડે છે. મિત્ર મશીનરીની બનાવટમાં હમણાં તેઓએ એક નવી ભાતની હુમ્મસની શોધ કરી છે, જેનાથી એક માણસ ૩૦ થી ૪૦ હુમો એકી સાથે ચલાવી શકે છે. આ પ્રમાણે મશીનરીમાં થતી નવી નવી ખીણવણીઓ જોઈને પોર્ટલેન્ડની મારી મીલ માટે મશીનરીનો જે ઓર્ડર આપવા મારી ઇચ્છા હતી તે પણ મુક્તતરી રાખી, કેમકે નવી શોધખોળનું પરિણામ જોયા પછી તે મશીનરી લેવાથી વધારે ફાયદો થઈ શકે. માન્યેસ્ટર એ ઇંગ્લાંડના કાપડના ઉદ્યોગનું મુખ્ય ધામ છે, તેથી તેમાં સંખ્યાબંધ કાપડની મિલો છે. તેમાં ધણીખરી મિલોમાં હાલમાં સુતરાઉ કાપડને બદલે બનાવટી રેસમ (આર્ટિફિશિયલ સીમ્ક)ની બનાવટનું કામ વધતું જાય છે જેથી રૂની ખપત અગાઉના કરતાં ઓછી થઈ ગઈ છે. ઉપરાંત જાપાનીઝ લોકોની દુનિયામાં દરેક દેશોને હરિફાઈને લઈને ઇંગ્લેંડનો કાપડનો ધંધો પણ દિવસે દિવસે નરમ પડતો જાય છે, પણ એ અકલમ્મદ વેપારી બન્યાઓ તેથી હિમ્મત હારી જાય તેવા નથી. કમાણી ઘટવાને કારણે મીલોના ‘ગ્રુપ’ કરી નાખી એક હથુ ધણી મીલોનો વહીવટ ચલાવી એ રીતે ખર્ચમાં કાપકૃપ કરતા જાય છે. અને એ રીતે આગળ વધતાં પાંચ-સાત વરસોમાં માન્યેસ્ટરની બધી મીલો એક જ કેન્દ્ર સત્તાના વહિવટ તળે આવી જાય એવું લાગે છે.

માન્યેસ્ટરમાં અમને ટરબાઈન એજીનના બનાવનાર સર નેવિલ પરસરતા મેનેજરની મુલાકાત થઈ. અરેબસ વેપારી બન્યાઓ તો ઇંગ્લેંડમાં જ જન્મતા હોય એમ લાગે છે. ઇંગ્લેંડની પ્રજાને “Nation of Shopkeepers” (વેપારી પ્રજા)નું જે ઉપનામ આપવામાં આવેલું છે, તે તદ્દન સાર્યક છે. મારે એક ટરબાઈન એન્જીન ખરીદવાની ઇચ્છા હતી, તે મને વેચવા માટે આ ગૃહસ્થે જે વાતચીત કરી તેમાં ખરી સમ્યક્તા અને ખાનદાન આદર્શોને છાજે તેવી વર્તણૂક નીતરતી હતી. ધરાકનું મન રજન કરી તેને પોતાનો માવ કેવી રીતે વેચવો એ કલામા ઇંગ્લેંડના વેપારીઓ તદ્દન બીનહરિફ છે.

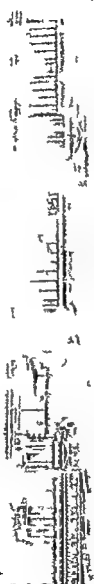
માન્યેષ્ટગ્રા આટિંશીસ્થ ન મિત્ર બનાવવાની રે ટરીઓ જોવાની અમારી મુશ્કેલી અહીં પણ બીજા દેશોની માફક જ ન આવી

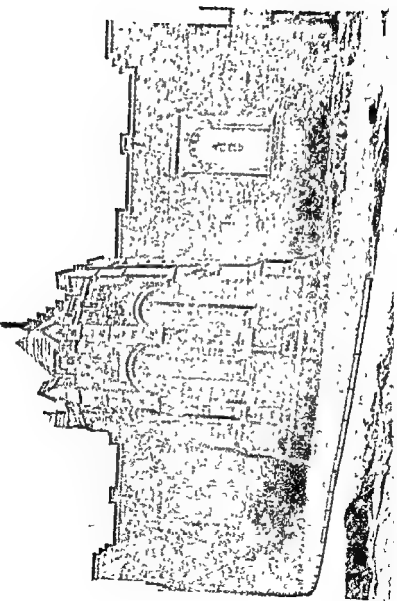
સર નેવન પરચમના મેનેજરે ઇંગ્લેંડથી મોકલેલ જવા માટે અમને પોતાની મોટરમાર આપી, અને સાથે એક પોતાના માથુસને ભોમીયા તરીકે પણ મોકલે. તેણે અમને એ ધણીક જોવા લાયક જગ્યાઓ અને વસ્તુઓ બતાવી રોંગ્વેડના ડડી રાજેશ્વર શાલુની ટીક મીનો છે તે જોવા અમારી બહુ મજા હતી અને તે માટે ટીક મળ્યુંત બનામણો અમે લઈ ગએના હતા ગમે તેટલી નિનવશીન અને નમ્ર દેખાતી પણ પોતાના સ્વાર્થ સાધવામાં પુરી પાવરધી આ પ્રજાના તે મીનોના માનિકોએ અમોને એ જોવાની રજા આપી નહિ

પણ ત્યારે અમે ત્યાં સ્ત્રીમરો બાધવાના ડોક ઉપર જોવા ગયા ત્યારે ત્યાંના અધિકારીઓએ બહુ જ માનસર સમજ પાડીને બધી વિગત બતાવી ડડીથી આગળ વધી સ્કોટલેન્ડના ધણાક મોટા નાના તળાવો જોયા મરોવરની મીઠી ખુલ્લુમા હવા અને આનંદ મમ વાતાવરણમાં અમારે મન નકુચિત બની ગયું

અહીં આગળ અમે એક હેસલ પમાડે તેવી વસ્તુ જોઈ અહાં ઘેટા અને ગાયોની રંખેનાળી કુતંગઓ કર છે એક વાડો બાધી લીરેનો હોય તેમાં ઘેંગ અને ગાય બળદ રહે અને ચરે ફર અને તે વાડાની ફગતા એ કુતંગ ચોખી મરે છે જે કોઈ પણ દોગને વાડાની હાની બહાર ન જવા દે અને ક્રિબલોગ નવ તો કુતરા તરન તેની પાછળ દડીને તેને પાછું વાગે શહદરીના રસ્તાને એક મિનારેથી બીજા કિનારે દોરોને જનાનું હોય તો પોતા ઉતરાઓ જઈને તપાસ કરી આવે જે કોઈ મોટર તો આવતી નથી પત્રી બન્ને બાજુથી બમના માટે અને બધા દોરાને એકાદ મરી સામે પાગ મિજા તેમાં એકિતી મદદ મોકલ આવે તો એક કુતરા તેના મામે બમવા માટે અને બીજા દોરાની પાસે બસીને દોરાને મોકલના માર્ગમાથી મદિયનામન વેગના નહ જાય એ જ પ્રમાણે

Handwritten text in a cursive script, likely a title or header, located at the top of the page.

મગ્ધા બનમની ખેડાળી પથ્થુ કતગમ્બો કરે છે, અને માં-૧ પડે તેમને નાંખાળીને મેર નહીં આને છે. હિંદુસ્તાનમાં માળુમો પળુને કામ આટલી ગોખનાથી નથી મના તે કામ આ દેશમાં કતગમ્બો કરે છે ।

હડીપી અમે આગળ ચાલી રંગપંડના પાટનગર એડીનબર્ગમાં પંચાયા. અહિંની પુષ્પળ હડી, ઝાનર અને દીંગણા ન્દના ચગપગ વાળા મ્પડા પડેના અપળ માળુમો વજે જોઈ ખૂબ આનંદ થયો તેમના બાપા અકેલ બાપા કરતા ઘણી જુદી છે, અને અકેલ માળુનાર પડ તે મમલ રા નહિ એડીનબર્ગની પ્રખ્યાત યુનીવર્સિટી બહુ જુના વખતની છે. તેનું મકાન ઇ. મ. ૧૭૮૮ની માનમાં બાંધનામાં આવેલું. વૈદ્યક ગિફ્થલ માટે આ યુનીવર્સિટી વિખ્યાત થયેલી છે. અને તેમાં પુષ્પળ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. તેમનું નિનાસરથાન અમે જોના મયા. પડેરવેસ અને રીતબાનમાં આ વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજોનું પુરૂ અતુકરણ મનાના છે પણ તેમનામાં અમને કશી મમ્યતા કે વિવેક દીધામાં આવ્યા નહિ મને મોઝમે ન પૂચ્છુ કે તમે ક્યાથી આવો છો ને નાણુ છો. રણાખગ વિદ્યાર્થીઓ બિલીઆડ અને જીલ્લામાં મરાણલ થઈ ગએના હતા અને બગડા પાડતા હતા, તે જોઈ કાઠિયાવાડના માઈ ગામડાના જોગાનુ રમરણુ થઈ હવે તાઈ તાઈ અદર અમ જ્ય રાખ્દો પણ જોનતા હતા. લગ્નમાં પણ ચાર નિવામગૃહમાં અમે આવી વસ્તુગિથિતિ જોઈ હતી સાન પડે, એન બગડામાં તાઈ ગોળી મણીને લઈને હેનમગડની માફક રૂના નીખળી પડનાર અને હિંદુસ્તાનની ઇજ્જત વચારનાગ (૧) આ વિદ્યાર્થીઓની રનજીદી રીતમાં જોઈને જે થયો.

એડીનબર્ગમાં જે 'વોર મેમેરીયન' અમે જોયું તેનું આખા યુરોપમાં બીજા કોઈ દેશમાં દીઠું નહિ. એ 'મેમેરીયન' આગસના પત્થરમાં મેતરી કાઢેયુ છે. કઈ સાલમાં બિગીચ નરંગ દ્યા લડયુ, એ લડતમાં તેને શુ હુ ખ પડયુ, ટેલા સીપ હીએ નો બેગ અપાયો, દુશ્મનો રૂના નખળા હતા, ને તેમણે કેવી હાગ ખાધી

અને પોતે કેવી બહાદુરી બતાવી તેનો પુરો ચિતાર અનેક રૂપમાં બતાવવામાં આવેલો છે. બીજું ત્યાંનું મ્યુઝીઅમ યુરોપના બીજા કોઈ દેશમાં જોયેલાં મ્યુઝીઅમો કરતાં ચડીયાતું છે. તેના સંગ્રહમાં દુનિયાની કોઈ ચીજ રમુ થવી બાકી નહીં રહી હોય. ઇંગ્લેન્ડમાં પહેલેથી આજ સુધી જોઈલી મશીનરી બનતી આવી છે તેના નાના નાના નમુનાઓ બનાવી રાખી મૂકેલા છે, અને તેમાં સુધારા વધારા થતા ગયા તે પણ બતાવવામાં આવેલા છે. પુસ્તકો કે લેખો વાંચીને જ્ઞાન સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આ મ્યુઝીઅમ પૂરો પાડે છે. અને તેમાંનાં સુંદર ચિત્રો ઇટાલીઅન ચિત્રકલાની સાથે દરિયાઈમાં ઉમાં રહી શકે તેવાં છે.

એડીનબર્ગ પછી સ્કોટલેન્ડના વેપારનું મુખ્ય ધામ ગ્લાસગો જોયું. આ ગામ જાણે આખું લોન્ડનું જ ગામ હોય તેવું લાગે છે. ત્યાં આગળ તરેહ તરેહની મશીનરી, એન્જીનો, સ્ટીમરો, ખાંડના કારખાનાંના સંચાક્રમ વગેરે બનાવવાનાં રાક્ષસી કારખાનાંઓ છે. ગ્લાસગોમાં અમે ચાર દિવસ રહ્યા, અને ત્યાંથી પાછા લંડન જતાં રસ્તે જતાં દુનિયાની સાત અગ્રગણ્યતાઓમાંની એક અગ્રગણ્ય સમાન ગણાતો ટેમ્સ નદીનો ત્રણ માઈલનો વક્રો પૂલ પસાર કર્યો. ૧૮૭૯ની સાલમાં એક વાર આ પૂલ તૂટી જતાં ઉપરની આખી ટૂન તમામ ઢનારો સાથે પાણીમાં ડુબી ગઈ હતી. ત્યાર પછી ૧૮૮૨માં આ પૂલ ફરી બાંધવામાં આવેલો છે. લંડન પાછા પહોંચી લંડનવાસીઓનાં મોજગોખના ધામ ગ્રાઇનનની ઉડની મુલાકાત લીધી. દોઢ લાખની વ્યતિવાળા આ શહેરમાં હાલની છેલ્લી ઢળના આનંદવિનોદ અને રમતગમનનાં તમામ સાધનો સુલભ છે, અને ત્યાંની આઓહવા વધારે ગરમીવાળી હોઈને મોટી મોટી ક્રિકેટ મેચ દર સાથ ત્યાં ખેલવામાં આવે છે. અહીં એક “ઈંગ્લિશ વોર મેમોરિયલ છે” તે જોયું, કલાકના ૧૨૦ માઈલની ઝડપે ચાલતી મોટર બોટની સફરનો આનંદ લીધો, અને તે જ સાંજે પાછા લંડન આવી પહોંચ્યા.

હવે મારો આ પ્રવાસ પૂરો થનાળાઓ હતો અને આફ્રિકા પાલ
ફરવાનો વખત નજીક આવતો હતો. તા. ૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૨૯ના
રોજ લડનથી નવાના થઈ પેરીંગ આવ્યા. ત્યાંથી આલ્ફમાસના
પદાડોની હારમાળા બેતા બેતા આગળ વધતા રસ્તે છટાનીના
અનેક મનોરમ્ય સહેરો અને મધકના પદાડોમાંથી પસાર થતા
અમે છટાનીના છતોવા બંદરે આવી પહોંચ્યા. જે સ્ટીમર ૮.
મેટ્રીનીમા હું મોમ્મામાંથી યુરોપ આવના નીકળ્યો તે જ સ્ટી-
મ.મા આ બંદરેથી ગમ્માન યાત્રી દોરો, અને જગ્યા રીઝર્વ
કતારી અને અમે ત્યાંથી રેલ્વે સ્ટે ફરી પાછા રોમ અને રોમથી
નેપ મ ગયા. આ વેળા મારી સાથે મારી ફેક્ટરી માટે ઇંગ્લેન્ડથી
રોડેલ એક અમેજ કંબિન્ટ મી. પોલીંગ હતા. નેપરસ આવી
ત્યાંથી બીજો દિવસે છટાનીના પ્રખ્યાત ગિગિલીઝ ટાપુઓ જેવા
માટે સ્ટીમરમા બેસીને ગયા. આ ટાપુઓ પણ જુદા જુદા ટાપુના
એક 'ઝુપ' જેવા છે, અને ત્યાં એક ટાપુ પરથી બીજા ટાપુ ઉપર
જવા અને ફરવા માટે રેલ્વે ટ્રેનની બુલ્ડિને ટેસ્ટ પમાડે તેની
અજબ ગોઠવણ કરેલી છે. આખી ટ્રેન ટાપુને કિનારેથી એક
સ્ટીમરમા ચડી જાય અને બીજા ટાપુને કિનારે પાછી ઉતરી જાય
અને બરાબર પાછા ઉપર ગોઠવાઈ જાય ને ચાલવા લાગે એટલી
મોટી ટ્રેન બોટમા ચડે કે ઉતરે તે વખતે બોટ એક ધ્રુવ પણ
ઉંચી નીચી થાય નહિ કે ઉતારીઓને લેઈ પણ આચકો લાગે નહિ.
આસાનીથી સુતા સુતા ખુલ્લીથી ટ્રેન સ્ટીમરમા અદલા-બદલી
કરનાની બિલકુલ તકનીક વગર ઉતારીઓ એકથી બીજા ટાપુમા
આ રીતે ફરી શકે છે. શારીરિક સુખ સગવડો માટે તો યુરોપની
પ્રજાએ ટાપુ પણ હીકમત બજાવવી બાકી રાખી નથી. પાર્થિવ
સુખો માટે તો યુરોપને આ જગત ઉપગના સ્વર્ગની ઉપમા
આપવામા અતિશયોક્તિ ન ગણાય.

રિસિલીઝથી પોટ સેલ પહોંચ્યા, ત્યાંથી સ્ટીમરમા બેઠા, અને
વળતા સુએઝ કેનાલમાંથી પસાર થયા. આ આ નરેર બોટી
સમુદ્ર પ્રવાસની એક મોટી અગવડ દૂર કરનાર વિખ્યાત ફેચ

ધર્મનો ક્ષેત્રો પોતાનું નામ અમર રી ગમે છે. તેનું એક ખાવડું બનાવીને અત્રે સુન્વામા આવેલું છે અત્યારે એ ઝેનાનો વહિવટ મિશ્રિત મ ધર્મના હાથમા છે, પણ તેની ઓફિસ પાનિમા છે અને તેમાથી પમાડ થતી દરેક નીમના દન દપર તે દેશનો કર લાગે છે સુએક નાવથી આગળ વધી જે અને યુરોપ જતી વેળા પ્રવાસ કરે તો તે ન અને પાન ફરી તા રૂપ મા ઓગ્રે બનના રોગ નોઆગ્રાને દિનારે પગ મરે અમેરિકા ચીન અને જાપાન પણ જવાની માગ દિનમા ઉમે હતી, પણ તે આ વખતે મુનતવી ગમ્મવી પડી. હથક ધરના હરે તો બરિયમા મેકવાર એ ઉમે બર આવશે.

મારા પ્રવાસની હમીકન અહીં મપૂર્ણ થાય છે

માર્ગ આ વેખમાળામા ને યુરોપની પ્રજાની વિગેર પડતી તારીફ કરી નાખી છે, અને હિન્દુસ્તાનને ઉનારી પાડવા જેવું લખ્યું છે, તેન કોઇ વાચનાના દિનમા થાય તો ને માગે એક ખુલાસો કરી નેરાની જરૂર છે. યુરોપના ખોટા અભ્યુ અને બદાગના પ્રકાશથી દુ અજાણ ને મોહાઇ જાડ તેમ નથી હતા યુરોપની પ્રજાઓ હિન્દુસ્તાનની પ્રજા ક્રાંતા અને ગીતે સુર્વ ક્ષેત્રમા ધર્મી આગળ વહેલી છે એ વાત નિશ્ચ છે એ બધી બાનતો બનાવી તે માર્ગે માગ દેશનાઇઓ પણ અતુમરે અને પોતાનો પ્રમાદ ત્યાગી દેશની ઉન્નતિ માગે મરક કમે એ જ મારા લખાણનો ઉદ્દેશ છે.

યુરોપ અને હિન્દુસ્તાનની સરખામણી ક્રાંતા અને એક વસ્તુ ખામ સજી આવી છે તે એ કે યુરોપની આખી પ્રજા કર્મવાદી છે, ત્યારે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા ધર્મવાદી છે, અને તે ધર્મવાદ પણ અત્યારે નેના દુર્બારે અવગે માગે ચડી ગયેનો છે યુરોપના દેશોમા ત્યાગે ધર્મના ઝગડાઓ ચાનતા હતા ત્યાગ દેશની આખી આખાની નહોતી માર્ટિન લુથર જેવા ધર્મોદારને સુનાવને પ્રોટેસ્ટાંટ ધર્મ સ્થાપ રો, અને ધર્મની મહુચિનામથી પ્રજાને મુક્ત કરી ત્યાગી તે માર્ગે નોડેની જે શક્તિઓ નકામી ખર્યાઇ

જતી હતી તે વેપાર, ક્ષોમ, વિદ્યા, માદમ અને મનુષ્યના ઉત્તમ માર્ગો તરફ વળી ન્યાયી ઉત્તરોત્તર યુરોપના દેશોની ચાલી ચલી રહી છે. દરેકની ધર્મની મનુષ્યતાનો ત્યાગ બહુ મોટો સુધી કરવા તૈયાર નેરોડ, તેથી તેની ઉન્નતિ એટલી મોટી થઈ, પણ આજે એમાથી તેનો ઉદ્ધાર થઈ રહ્યો છે. તુર્કિસ્તાન જેવા દેશ પણ ત્યારે ધર્મના માંકડાપણાને વેગળું કરી રાક્યો, ત્યારે જ ઉચે મનુષ્યે ઉભો રહી ગયે તેનો થયો છે, ત્યારે હિન્દુસ્તાન દરેક ધર્મના નામે ઝગડા અને તોફાનો ત્યાગ કરી શક્યું નથી. ખરો ધર્મ તો તારે, પુણાડે નહિ. ભાગ્યવાનો ધર્મવાદ જો સાચો હોય તો તેની આજે હાવની જેવા પુરી દશા ન હોત, પણ શ્રેવણ ખોટો મમત, હેમ, દોષ અને એવા બીજા અનેક અનિષ્ટ તત્ત્વોને ધર્મનું નામ આપી તેની પાછળ ખુલાશ થવામાં હિન્દુસ્તાનની ઉન્નતિ અટકી ગઈ છે. હિન્દુસ્તાનમાં સાત કરોડ મુસલમાનોની વસતિ છે. તેઓ પોતાને પ્રથમ મુસલમાન કહેવડાવશે અને પછી હિંદી. પણ વિચાર કરીને જોશે તો તેઓ મમજશે કે તેઓ પહેલા હિંદી અને પછી મુસલમાન છે. તુર્કી, ઇરાન હજીબ અને અબ્ધસ્તાનમાં જરે મુસલમાનો છે, તેઓ પોતાને તુર્ક, ઇરાની મીમરી અને આન્ય કહેવડાવે છે. તે જ મિસાલે હિંદના મુસલમાનો હિંદી છે. મેકડો વર્ગો થયા હિંદ તેમજ આદર વનન બની રહેલ છે. તેમની ચાલી પડી સમગ્ર હિંદ દેશની ચાલી પડી સાથે નિસંખત ધગવે છે. અત્યારે એ ગાત કરોડ મુસલમાનો હિંદને તજીને દુનિયાના બીજા મેક દેશમાં વગવા જાય તો તેમને ઉભા રહેવાની પણ જગ્યા મેક ઠેકાણે મળે તેમ નથી. હિંદના હિતમાં જ તેમજ હિત છે, એમ સમજીને હિંદુભાઈઓ સાથે હાથ મીલાવીને જ્યાં સુધી હજીબી બીગદરો પણ દેશના ઉદ્ધાર માટે સંખત પ્રયાગ નહિ કરે ત્યાં સુધી આખી ડક કરોડ હિંદી પ્રજાનો છૂટકારો નથી. ધર્મ તો હજીબની સાથેના આત્માના સબધની વાત છે, રોટલીની સાથે ધર્મને સીને મળવું નથી. આ જ હકીકત હિંદુભાઈઓને પણ લાગુ પડે છે. તેઓ પણ પોતાના અદર અદરના માંકડા ધર્મના વાગ્યો ત્યાંમીને પત્થર્મીઓ સાથે એકતા સાધી કાર્ય નહિ

કરે ત્યાં સુધી દેશની મુક્તિ મળવી શક્ય નથી. અત્યારે કર્મકુળનો જમાનો છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે કર્મવાદનો ઉપદેશ કરેલો છે, તે ઉપદેશ અત્યારે કાયમાં ચૂકવાનો ખરો વખત છે.

એથી મારી લેખમાળામાં કોઈ ટેકાણે મેં હિંદી બ્રાહ્મણી અત્યારની અધમ દશા વિશે કાંઈ ઉશ્ચેષ કહેલા છે તે ક્વજ ઉપડી લાગણીઓથી પ્રેરાઈને જ. મારા સ્વદેશ, માતૃભૂમિ પ્રત્યે કોઈ પ્રકારના તિરસ્કારથી નહીં જ, એટલી દરેક વાંચક મનમાં ખાતરી રાખે, કેમકે આફ્રિકામાં કે યુરોપમાં ગમે તેવા સંજોગો અને સ્થળોમાં વિચરતાં એક વસ્તુ માત્ર દિવમાંથી ટાણુ બર પણ દૂર થઈ શકી નથી કે—

જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી ।

વદેમાતરમ્,